СУЧАСНИЙ БЕСТСЕЛЕР УКРАЇНИ

Іван Корсак

НА РО́ЗСТАНЯХ ДОЛІ

роман

ЯРОСЛАВІВ ВАЛ
ВИДАВНИЦТВО

ББК 84.4УКР6
К69

Корсак, Іван
К69 На ро́зстанях долі : роман / Іван Корсак. – К.: Ярославів Вал, 2017. – 336 с. (Серія «Сучасний бестселер України»).

ISBN 978-617-605-033-9

Трагічна і щаслива доля інтелігенції… Бути високо поцінованою суспільством де-юре і водночас – бути приниженою й упослідженою де-факто, не піднімаючись вище визначення «прошарок». Бути спокушеною підкупом: коли успішно, коли ні…

Але й – бути в усі часи незламною, витягуючи себе, як барон Мюнхаузен за чуба, свій народ зі смердючого болота бездуховності і деградації. «Самосійні діти», за Маланюком, воістину даровані Небесами. Цей роман – про дивовижні й розмаїті долі інтелігенції в середині пекельного XX століття, серед яких – засновник УПА Тарас Бульба-Боровець і командувач УНА Павло Шандрук.

Видавнича рада:

Михайло Ватуляк, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини / **Сергій Грабар,** голова громадської спілки «Всеукраїнська асоціація джазу» / **Любов Голота,** головний редактор культурологічного тижневика «Слово Просвіти», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Григорій Гусейнов,** головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Дмитро Іванов,** головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка / **Володимир Загорій,** президент Ліги українських меценатів / **Світлана Короненко,** заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України / **Іван Корсак,** лауреат премії ім. В. Чорновола / **Володимир Панченко,** доктор філологічних наук, професор / **Михайло Слабошпицький,** директор видавництва «Ярославів Вал» / **Павло Щириця,** головний редактор видавництва «Ярославів Вал».

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

П. Шандрук

Ф. Богатирчук

Т. Бульба-Боровець

Б. Балінський

Зборівські ВІСТІ

УКРАЇНСЬКИЙ ІНФОРМАТИВНИЙ ЧАСОПИС

Хай живе Вільна Соборна Самостійна Українська Держава!

Зброю здав до магазину, а здобуте на партизанах умундирування лишається його власністю.

Командир Відділу Отаман

Іван Корсак

НА РО́ЗСТАНЯХ ДОЛІ

роман

© Іван Корсак, роман, 2017
© Ніл Хасевич, гравюри на форзаці та авантитулі, 2017
© Видавництво «Ярославів Вал», видання, 2017

Автор висловлює щиру вдячність усім, кому в пошуках інформації завдавав більших чи менших клопотів і хто запити не вважав обтяжливими. Це, зокрема, Інститут національної пам'яті України, Інститут національної пам'яті Польщі, Волинський обласний державний архів, Об'єднання українців у Польщі, Українська громада в Норвегії, Європейський конгрес українців, Союз русинів-українців Словацької Республіки, Об'єднання українців Франції, Конгрес українців Латвії, Громада українців Литви, Організація Державного відродження України (США), Ліга українців Канади, Посольство Південно-Африканської Республіки в Україні, Вітватерсрандський університет (Йоганнесбург), Оттавський університет (Канада) та ін. Особлива вдячність українським вченим і літераторам, чия подвижницька праця з сутінкових часів вертає імена наших славних синів і доньок. Превелике спасибі бібліотечним працівникам, особливо колективу Волинської наукової бібліотеки імені Олени Пчілки.

Іван Корсак

НА РО́ЗСТАНЯХ ДОЛІ

роман

Іван Корсак

НА РО́ЗСТАНЯХ ДОЛІ

роман

1

Просто в обличчя Тарасу Боровцю хижо цілився пістолет.

– Руки вгору! І ні з місця.

У Тараса Дмитровича цілився невисокий папуцуватий міліціонер з неголеним принаймні днів два лицем, на якому погано скошеною стернею зблискувала руда щетина.

«Приїхали, здається», – змайнула думка, така холодна й відразлива, як вуж, якого йому, ще дитині, бавлячись, однолітки за комір вкинули; він не злякався навіть, бо не мав часу на переляк. Низько над землею, мало не над головами, з висвистом пружних крил пролетів качиний виводок, після дощу досвіткового з долини напливав туман, що пахнув ледь прив'яленим покосом, день обіцявся вдатним женцеві бути: тільки дідька лисого тобі, Тарасе, ним тішитись.

Тарас Дмитрович нерішуче переступив з ноги на ногу, але знову шипіння того роздражненого сивого вужа:

– Ще ворухнешся – встрелю.

Як шкода, напливала гіркота на душу, стільки праці поклав він цього разу на перехід через кордон... Власне, Боровець до совітів переходив з Польщі його не раз і не два ще до теперішнього, сорокового року, – милував Бог, досі щастило.

Нинішнього разу теж початки в'язалися. Загусла серпнева ніч, хоч темінь ту ріж ножем, виляскував дощ гучніше необережного сплеску, як перепливали Буг на радянський бік; навіть кур'єр Валентина Кульчинська, просто Тіна, що супроводжувала Боровця, вже на березі полегшено зітхнула:

– А я так боялася...

І в ту ж мить розпанахала небо ракета, за нею ще і ще, одна за одною; зашипівши злостиво, вони, мов відсирілі на дощі сірники, викрешували іскри з бездонної темені; десь вдалині раптом озвалось собаче гарчання і покотилося відлунням, гарчали, певне, вівчарки совітської прикордонної охорони, і їхні басовиті голоси наближалися стрімко. Наставлені бувалими тренерами на якнайбільшу злість, вони готові були до впаду гнати за жертвою, а наздогнавши, рвати зубами крицевими людське тіло, бо їх, як і господарів їхніх, не вчили жалю – байдуже тим пащам розгарячілим, чи кричить з останньої моці жертва і молить про порятунок, про спасіння благає, їх того не вчили, вони знають напевне: чим лютіше на шмаття людину рватимуть, тим щедріший їм кинуть кусень.

– Йдемо в різні боки. Негайно, – наказав кур'єрові Боровець.

І вони пішли, точніше стали борсатися поспіхом у заплаві ріки, продираючись через болотяний плав, через вроcлі густою щіткою хащі, як раптом Боровець, необачно ступивши, втрапив у «вікно», в діру на тому плаву, пірнувши мало не по шию в багнюку. Гарчання вівчарок все ближче і ближче, він не здатен визволитися з в'язкого багна, бо, смикаючись, людина лиш глибше пірнає. Вже чути засапаний подих роз'ятрених звірів, їм теж ці хащі далися взнаки, і Боровець насамперш для себе приготував гранату; ось вівчарки вже в двох десятках кроків, якщо в цьому багні та хащах щось можна вважати за крок, та диво – собача зграя й солдати проходять мимо.

«Господи, це ж вони по слідах Тіни йдуть!» – в тій думці відчаю було стільки ж, як і безпорадності чи безсилля; Боровець смикнувся раз і вдруге, та за кожним ривком тільки глибше пірнав, а відразливе багно втішено і плотолюбно забулькало, доходячи

вже до плечей. Ще почув він пістолетний постріл – один, другий і третій, автоматні черги затріщали у відповідь, а тоді все стихло нараз. «Вічна пам'ять тобі, відважна Тіно...»

Під досвіток, як крила пташині вже залопотіли, він спробував по-іншому з болотяної пастки вибратись. Тепер Боровець не робив різких рухів, аби випорпатися зараз; він повільно дотягувався і хапався за жмут трави, що помагало піднятися лиш на сантиметр-другий, але знову і знову підтягувався до купин, доки не стало досяжним справжнісіньке щастя – кущ крушини.

Боровець мав добратися Ковеля, де очікував на заготовлених явках прихисток. Він ішов добу й другу, спиняючись і очікуючи в домовлених місцях Тіну, сподіваючись дива; але дива не сталося й Боровець пробирався далі. Він ішов, скрадаючись та боячись ще раз в бездонне багно шубовснути, а в лісі на гілку суху наступити, йшов і думав про химерну долю цієї землі. Це ж треба, аби нею судилося йому йти наче злодюзі останньому, крадучись і ховаючись, ладен ліпше хижого звіра зустріти, аніж людину, – він, що на макове зерня злого нікому й нічого досі ще не вчинив, хіба на цій землі працював ще з дитинства шмаркатого, коли в нього у кам'яному кар'єрі замість долонь м'ясо живе на руках кривавилося; він, що зродився на цій нещедрій землі як частинка її крихітна, де явір он той за брата, а крушина, що вирятувала його, за сестру; задля добра цього краю вистраждав у Березі-Картузькій і знову йде на нові страждання – чого ж воно так?

Третього дня він не міг вже й кроку ступити, бо в болотах запарилися на обох ногах пальці, спершу побіліли, а потім відкрилися рани і стали кривавити. Дві доби відлежуватись мусив у копиці соломи.

Врешті, як землю обітовану, він побачив околицю Ковеля. Його мали зустріти тут люди надійні, натомість он гевал міліційний цілить в нього з пістоля.

«Стривай, – раптом змайнула думка, – він за три кроки від тебе, одземок рудий, що на дві голови нижчий, можна спробувати у нього ногою пістоля вибити...» І він, немов зі втоми переступаючи, півкроку зробити спробував, але той вівчаркою злою згавкнув:

– Ні з місця! Ані руш!

2

Нараз диковинна, раптова, як нещастя, запала тиша. У заціпенілий Київ входили німці.

«Де ти, ворожко, яка долю мою здатна тепер зобачити?» – змайнула подумки гірка усмішка у Федора Парфеновича Богатирчука. В знайомої медсестри Віри Гончаренко він перед тим попросив, аби не підлягати радянській евакуації, липову посвідку про укус скаженою собакою. Віра спершу було подивовано оком скинула, а тоді довгими віями своїми кілька разів згідливо кліпнула, мов ті вії, трохи загнуті наприкінці, стверджувати взялися: так, так, то правильне рішення.

А вже ось Брест-Литовським шосе йдуть солдати у сірій формі, вони входили аж ніяк не парадним кроком, йшли собі без поспіху, втомленим перевальцем, хоч навіть у ньому все ж відчувалася гординя переможців, які такою ж неспішною ходою всю Європу зміряти встигли. Тим паче цієї військової кампанії масть їм лягала поблажлива, навіть три місяці не змигнули, як дніпровського берега сягнути вдалося, – тож для парадного кроку тут перед аборигенами забагато честі. Простували з ненаграним гонором сірі солдати дорогою сірою, нові господарі цієї землі, володарі сущого всього, скільки оком не скинь, всього, що рухається, росте і зеленіє чи навіть у небі літає; переконані кожною своєю клітиною, що навіки прийшли, до скону світу, до Суду останнього, як не раз сюди входили пришельці непрошені, й тільки з сірих, вкритих пилом доріг облич пострілювали вусібіч сторожкі та цікаві погляди.

У перші години Федір Парфенович не виходив з дому, хіба, мов глухуватий, тулив вухо до радіоприй-

мача, який так і не здав на вимогу вже збіглих радянських владців. Приймач потріскував та шипів злостиво, невдоволений усім світом та подіями, певне, які коїлись у ньому, проте розібрати мову дикторів здебільшого все ж вдавалося.

Тим часом, вже на Брест-Литовському шосе пришельцям, мов перепій на весіллі, охочий люд з приклеєними силуваними посмішками влаштовував зустріч. Поспіхом на кимось принесений стіл виставили замашного бутлика горілки, хліб-сіль найпершому офіцерові на вишитому рушнику з церемонним поклоном подали і тепер солдатам з веселим бульканням чималенький келишок наливали. А на Хрещатик небавом висипав святково одягнений люд, жінки кидали під ноги німецьким воякам дещо прив'ялі квіти, бо очікувався прихід колон раніше, – ледве здихавшись одних визволителів, тепер покладали вони хисткі, як осінній сизий туман у дніпровському прибережжі, надії та сподівання на інших.

Учора весь день мимо вікон Федора Парфеновича проходили люди з пограбованим у магазинах, добропорядні громадяни аж вгиналися під тлумаками куфайок та перекинутими через плече в'язками кирзових чобіт – ще зранку зі дзенькотом посипалися скляні вітрини і з хряскотом вилітали двері – беріть, добродії, все під мітлу, гукали, однаково то наше, привласнена совітами людська кривавиця. Грабежі почалися відразу, як на очах ошелешеного Києва разом з колонами червоноармійців 37-ї армії генерала Власова, які поспіхом відступали, свої ж підірвали міст через Дніпро: він разом із сотнями солдатських душ, що перебували ще на мосту, злетів величезною брилою, знявши стіну води, видавалося, до самісінького зажуреного неба. У Віри Гончаренко серце кригою бралося: там відступав зі своєю частиною

її рідний брат Василь, тож чи встиг він перейти той міст, міст між життям і смертю?

Грабежі припинилися відразу, як навпроти Бессарабки стали погойдуватися на шибеницях перші повішені німцями. А сусідка Федора Парфеновича, в якої аж смикалася з побаченого ліва щока, оповідала, заїкаючись, як на базарі німецький офіцер впіймав підлітка, кишенькового злодюжку. Здоровило-німець схопив того за комір, у м'ясника взяв сокиру і на очах всього люду рубонув злодія по руці – тільки скривавлені пальці сипонули цурпалками вусібіч.

Двадцять четвертого вересня, як сонце хилилось до заходу, Федір Парфенович був якраз на околиці міста: раптом почув він віддалений вибух і побачив стовп чорного диму, що спроквола знімався над центром Києва. Вдома йому сказали, що перші вибухи сталися на Хрещатику, десь біля Прорізної, – і відразу запалахкотіли хижі пожежі, що невблаганним полум'ям нищили центр. А гасити біду було нічим, бо водопровідну станцію червоні ще перед відступом підірвали.

Німці, оповідали знайомі, кинулися було доставляти шланги літаками з Німеччини, аби подати воду з Дніпра, і спершу стишили таки досі нестримний вогонь. Та от притичина – радянське підпілля різало кабелі та обривало струм, а врешті вигадало доволі хитрий винахід. До черевиків кріпили спеціальні цвяхи і досить побігти таким взуттям по шлангові, як слідом десятки й десятки фонтанчиків висвистувати починали, перепиняючи воду до того пекельного полум'я.

Потім вибухи рвалися в різних кінцях Хрещатика, і не тільки, німці безпорадно металися в пошуках диверсантів, аж поки з'ясувалося, що то незнані їм досі радіокеровані вибухи: ящики з пекельною начин-

кою, таємно під будинки, під житло людей, під живих людей, совіти масово закладали ще перед втечею.

Оперний театр, Верховну Раду, урядовий будинок, найбільші храми німці розмінували. Не знали лише про Успенський собор у Лаврі чи невідь-чому загаялися. Того дня його відвідував словацький диктатор Тіссо, і начебто вибух статися мав у час відвідин. Та радіосигнал, як оповідали Федору Парфеновичу, з числом сатанинським «666» не спрацював, тоді спробували послати струм машинкою, але доля все ще берегла собор від сповідників нечистого; врешті надійшла команда підпалити бікфордів шнур, і то вже тоді, як собор був порожній.

Як пролунав перший вибух, то завалилася частина кріпосної стіни, другий зачепив лаврські ворота і склад боєприпасів, творячи нечуваний і небачений досі феєрверк серед білого дня, третій вибух гухнув уже в самому соборі, – та й цього разу він вистояв, але тутешня земля від Сотворіння не знала ще такого вибуху, як четвертий: задвигтіли дніпровські кручі, знімалася в небо й летіла на кілометри рвана й кришена цегла, що вистояла вісім з лишком століть. Досі сам Люцифер був безсилим супроти Святих на фресках та древніх мозаїках, але зараз, взявши в підручні собі московита, він наважився-таки позмагатися з ними: лики Святих динамітна сатанинська сила дробила і рвала на порох і кришиво, разом з гіркими димами знімались вони у небо, ті фрески й мозаїки геніальних митців минулих століть, знімалися у височінь, подалі від вчиненого прийшлим людом незнаного до тих пір злочину й гріха...

Згодом, коли Федір Парфенович слухав Молотова, то ніяк не міг зрозуміти: чи то сниться, чи ввижається... Вельми переконливо з вуст цього вельможі звучало: «За наказом німецького командування

військові частини пограбували, підірвали і зруйнували найдавніший пам'ятник культури – Києво-Печерську лавру». Ще довго шелестіли газети з молотовською правдою про Лавру, вважаючи киян за нетямущих дітлахів. Мало того, версію, яку подали совіти, підхопили наївні люди з різних країн і шелестіли тепер газети з туфтою близькими й далекими обширами.

«Якою ж доріжкою-стежкою тепер тобі йти? – питав сам себе Федір Парфенович. – Ти ж бо на рóзстанях долі, й ніхто за тебе тут не зважить та виважить. Чи передумати й податися з тими, що підривали святині, своїх же солдатів, панічно тікаючи, разом з бетоном мостів у небо живцем динамітами піднімали, чи новим пришельцям повірити? А може, відгородити від усіх душу високим парканом, зрештою, можеш прожити собі без каліцтва сумління при будь-якій владі: ти вже відомий у Києві лікар-рентгенолог, доктор медичних наук, багаторазовий шаховий чемпіон України і чемпіоном Союзу був... Ти робитимеш тільки добро, і нехай там казиться лукавий світ, тобі байдуже до нього; хіба сам, як захочеш, крізь шпарину в тому паркані зазирнути зможеш...»

Негадано в Богатирчука сталася притичина з новою владою, та й чи за владу її числити міг...

– Я – Григорій Нечипорук. З міської управи. Її голова професор Оглоблин доручив вивчити по совітах стан медицини в місті.

– О-о-о, – потягнув, мов гумове, оте «о» Федір Парфенович: якось не в міру впевненим і хазяйновитим видався йому гість. – То добре, що німець так переймається з перших днів українським здоров'ям...

Гість кинув на Федора Парфеновича швидкий і насмішкуватий погляд – чи то незгідливий з іронією Богатирчука, чи з підтримкою того скепсису:

– Хтозна... Але до степової вольниці нашої, до анархії споконвічної та непошанування старшин, байдуже як їх іменували раніш, не зайве трішки додати німецького орднунгу.

Богатирчука хтось мов шпилькою штрикнув у бік.

– Та були щойно одні, що покори вчили. Довго ще шпари відходитимуть.

– Азійська дикість випустила звіра з людської душі. Ще дослідять колись, нащо й чому по тисячоліттях того звіра будили. Німець все ж цивілізований.

«Цікаво, – подумалося Федору Парфеновичу, – чи він справді так думає, чи то лояльність вдавана, а сам дулю в кишені тримає?»

– Усі пришельці одним миром мазані. Який дідько печений, такий варений.

Він сказав і тут же висварив себе, що бовкнув зайве: а як донесе, нечиста сила, ще до того добреше – і завтра або через кілька днів хтось прийде в есесівській формі по його душу...

Есесівський офіцер на його порозі не забарився.

3

Нещасне авто час від часу то скрипіло жалібно гальмами, то рвало з місця, ревнувши перевтомленим двигуном... Шандрук метався околицями Вроцлава, керуючи зведенням протитанкових огорож, він справді метався, бо досить часто авто мало спритно ухилятися від нальотів німецьких літаків.

Знаючи слабкість польської протиповітряної оборони, ворожі літуни нахабніли зовсім: вони гнали низько понад землею і полоскали кулеметним свинцем оборонців міста: то для них було особливою втіхою, насолодою щемкою від чужої крові, від винищення собі подібних, які до того ж не мали чим толком оборонитися, звіриною втіхою, що йшла хіба від допотопних, викопних хижих ящурів; не було тільки ревіння звіриного, отого первісного, неприборканого і непогамованого, – натомість був не менш гучний рев багатьох двигунів озвірілих, з яких літуни в екстазі витискували останню міць; і той рев викликав у жертв не менш млосний щем, аніж би ричання первісних хижаків...

Він, Павло Шандрук, підполковник польської армії, прекрасно розумів весь драматизм моменту. За плечима бо не лише знання, а й неабиякий бойовий досвід у Першу світову та у військах УНР.

За ту світову волиняк з-під Кременця Павло Феофанович удостоївся нагород цілісінький іконостас – аж до ордена Святого Володимира, як і отруєння газами, довго по тому викашлюючи легені. А в УНР шлях простягся від командира панцерного потяга до командувача бригади. Коли ж був інтернований, то не погнався за конче потрібним зарібком, а закінчив військовий радіотехнічний інститут у Варшаві й пішов у польську армію служити на контрактній основі.

Він чув війну з німцем, як чує бувалий мисливець звіра ще здалеку, вгадує по легкому потріскуванню під лапами найтоншої гілочки. І коли Гітлер перед рейхстагом розбалакався про причини війни, вельми скрушно жаліючи німецьку меншину в Польщі, яку утискують та переслідують, то він навіть не здивував Шандрука. У Познанському воєводстві, де жив Павло Феофанович, була доволі численна німецька община, проте ні разу йому не випадало почути найменшеньких нарікань. Швидше тутешні німці не таїлися з баченням загрози від самого Гітлера... І це було зовсім так, як Москва щойно ту ж підсолоджену пісню співала про «золотий вересень», про визволення братів своїх єдинокровних у Західній Україні та Західній Білорусі.

Ніщо у злому світі не нове...

Тим часом авто Павла Феофановича все так само металося підступами та околицями Вроцлава, водій автомобіля виписував хитромудрі слаломи, як налітали ворожі літаки. Вже зовсім стемніло, коли надійшов наказ – з північного заходу від Вроцлава боронити шляхопровід, що пронизував ліс. Польська розвідка доповідала, що в тому напрямку рухається потужна німецька танкова колона.

Авто з бічної дороги вже вибиралося на головну, як раптом водій рвучко пригальмував, а тоді несподівано на повну силу дав задній хід. На подив Шандрука він тільки рукою тицьнув:

– Он бачите?!

Зовсім поряд у напівтемряві стояли два ворожі танки. Для них авто було би мішенню ласою...

– Позасинали німці, напевне, – перевів дух врешті водій, коли віддалились.

– Чого не бува на війні, – заспокійливо всміхнувся на те командир.

Негадано Павла Феофановича викликають у Варшаву.

– Йдуть вельми тяжкі бої у Верхній Сілезії, і при Кутно, і Ловичі...Танкові дивізії ворога рвуться в нашу столицю, – знайомили Шандрука з ситуацією на різних фронтах.

Павло Феофанович знав, що фронти тримаються з останніх сил, штаб з арміями має зв'язок лиш по раціях. І так само знав, що конче потрібно бодай на якийсь час затримати ворога, аби помогти французам і британцям. І ще мусить польське командування озиратися на схід, аби спинити в разі чого росіян. Тому під командуванням Павла Феофановича передбачається створити додатково дві українські бригади – Шандрук знав, що вже сто п'ятдесят тисяч українців з першого воєнного дня, з того першого вересня воюють у польській діючій армії.

– А зараз, – казали на завершення, – пропонуємо вам дезорганізовані підрозділи 1-ї Польської армії реорганізувати і налагодити оборону по лінії Раджимін – Модлін. Звісно, якщо ви не припиняєте з нами контракт.

В іншій ситуації Павло Феофанович міг би вважати таке за образу, бо кинути нині Польщу в біді – безчестя солдата. Зараз він здатен лиш на негайне й тверде:

– Ні в якому разі. Контракт не припинено.

За наступну ніч офіцери під командою Шандрука поставили знову в стрій шість тисяч солдатів, що в тяжких воєнних бувальцях в якийсь час втратили віру.

А на ранок знову із завиванням знущальним йшли на польські позиції німецькі літаки, йшли не так з відчайдушною хоробрістю, як із нахабством, з упевненістю в безкарності, бо міць протиповітряної

оборони вони знали достеменно... Павло Феофанович міг хіба скреготнути зубами з безсилля, струшуючи землю з себе після вибухів авіабомб.

Німці й росіяни, союзники вірні, Польщу товчуть з двох боків. Німець прудко рветься вперед, вже Варшава упала, а росіяни до лінії Львів–Сокаль підійшли; безперестанні бої, жолнежі відстрілюються з-за трупів коней та мертвих тіл своїх побратимів, лежать пошматовані й покручені гармати та візки з-під боєприпасів, і все це в диму, кіптяві й смороді. Молодий лейтенантик, в ногу поранений, кров'ю стікає...

– Назад! В санчастину! – натужно прохрипів на нього Шандрук.

Та не поспішив лейтенант, доки не вистріляв усі набої, і лиш тоді його понесли санітари...

Раптовий біль у шиї обпік Шандрука під Краснобродом, обпік і згодом начебто трохи стишився, перев'язали наспіх – і далі у бій.

В оточення і німецький полон він потрапить разом зі штабом і генералом Ольбрихтом вже під Островцем, бранців повезуть у Кельце. А рана тим часом ятрить, набухає пухлина, напівбезпам'ятного кладуть його у госпіталь для військовополонених – лікар витягує з рани уламок сталі.

Ще в гарячці, в напівпритомності думка, було, змайнула, мов про когось цілковито стороннього – чи ще судиться досвітка йому дожити?..

4

Молодий науковець Борис Балінський вдоволено, аж прицмокуючи язиком, крутив у руках щойно куплені білі шкіряні туфлі: він дитинно тішився, бо таких за багато років не мав. А дісталася радість ця тому, що при відступі влада відчинила магазини, поріг яких досі дозволено переступати лиш високому партійному начальству. За видноколом тим часом погримувало, гуркіт докочувався із неба без жодної хмарини, з години на годину той грім усе ближчав, змушуючи харків'ян стривожено позирати в той небезпечний бік.

По обіді Борисові Івановичу поталанило ще раз. Містом пройшли на схід останні колони червоноармійців, дехто їхав на конях та на візках, бійці були брудні, обірвані і знесилені, з печаттю відчаю та приреченості на лицях... Тепер люд розбирав усе з магазинів без будь-якої оплати. Балінський, звісно, спізнився на початок такого дійства, та все ж встиг руками вхопитися за шмат шкіри: проте, не лише він. Ще троє чоловіків майже одночасно хапнули за різні кінці шкіряного трофея, тож здобич врешті мирно розрізали й поділили на чотирьох – та шкіра вельми знадобиться тоді, коли стане конвертованою валютою.

Як таланить, то таланить: попри наближення фронту базар аж кипів, бо всі розуміли, що вже за кілька днів може не стати будь-якого продукту. Борис Іванович було прицінився до чималенького гусака, зовсім недорогого, який мало переймався людською морокою, проте вельми гонорово на всі боки крутив головою. Заплативши, Балінський почав пакувати неслухняний товар, що взявся крилами лопотіти та норовлячи на ті крила знятися, недавня

господиня птаха кинулася покупцеві допомагати; на якусь мить Борис Іванович поклав гаманець із грішми поруч, аби вивільнити руки – та вже в наступну мить гаманець наче випарувався...

У тому гаманці була вся місячна професорська платня, весь нажиток сімейний... Надалі нема й на окраєць хліба.

Хоч бої за Харків не тривали довго, але вельми тяжко перші дні давалися. Тої ночі бомба бухнула зовсім близько від їхнього будинку, затряслися стіни і з дзенькотом розлетілося віконне скло, на біду, якраз брязнули осколки в кімнаті, де ночувала дружина його Катерина та син Іванко. Борис, як підпружинений, метнувся з ліжка, схопив в оберемок дитину і впав на підлогу з ним у коридорі: тут, принаймні, вікон не було. Наступний вибух ще дужчим стався, але поодаль, казали – бомба вцілила в невелику церковку, яку влада перетворила у склад для боєприпасів.

У перші дні й Борис Іванович, і дружина з дитиною навіть крок із квартири боялися ступити. Що відбувалося в ті тривожні часи – стало відомо лиш згодом. Жінчина родичка Ольга оповідала:

– У місті НКВД хапало людей, як шуліка малосилих курчат... Ніхто не знав, нащо таке робилося. Бо з тими заарештованими згодом самі енкаведисти не відали, що вчинити. Одну колону людей гнали пішки з Харкова десь у східному напрямку, а як став німець наближатися, то пов'язаних колючим дротом людей раптом наказали облити бензином. То було незнане й нечуване досі видиво, як живі факели з неймовірно болісним, передсмертним криком металися по дорозі й пробували рятуватися на узбіччях, качаючись в куряві або розбігаючись вусібіч, марно шукаючи воду для порятунку... Міську в'язницю теж було спалено, і так само з живими людьми всередині...

Борис Іванович пішов у місто вже через кілька днів у пошуках харчу. Обгорілий і закіптюжений будинок Держпрому, інші будівлі неподалік – втілення радянської тактики випаленої землі, чужої для росіян землі, якої не шкода... На підході до мосту він раптом побачив обгорілий танк, товста сталева броня була, наче картон, пропалена, і виднілися всередині знівечені тіла екіпажу. Борис сам собі враз жахнувся: йому було не шкода чомусь цих людей, він не знаходив у собі співчуття і жалю до них, до решток колись живих, від яких тепер лишилося щось схоже хіба на деревне вугілля та ще білі зламані кістки, що стирчали зі спотворених кінцівок... Він розумів, що це зовсім не вони гнали недавно колючим дротом зв'язаних тих нещасних, не вони сердито відповідали на вигуки розпачу: «Що ви робите?», не вони відказували: «Нечего жалеть врагов народа!». Борис це розумів, але вдіяти щось із собою вже був не здатен...

Настало життя, коли ні роботи, ні заробітку, ні електрики, ні... Зате на мерії повісили хрипкого, що злобиво потріскував, гучномовця, і тепер Борис, як проходив мимо, інколи міг постояти й послухати новини. Коли ж у той раз він, було, приспинився, то прикувало увагу інше: на балконі висів чоловік.

– Він так кричав перед смертю, так просився і клявся, що ні в чому не винен, – пошепки оповідали ті, що раніше прийшли. – Він благав і просився, та хто його слухав...

То була перша смерть, але не остання, що облюбувала собі той балкон. Через кілька днів на ньому вітром похитувало вже п'ятьох.

– За що їх? – перепитав Борис старшого чоловіка з ключкою, що прийшов раніше, перепитав швидше очима, бо шепотіння його ледве могло долинути. Він дивився з жалем на тих повішених,

що повільно оберталися на вітрі, мов озиралися востаннє, прощаючись із цими вулицями, з сірим смутком обсмалених будинків і людом, який мовчки стояв, похнюпившись.

– Підпільники бомбу в німецькій частині зірвали, – так само ледь чутно прошелестіла відповідь. – Загинув їхній солдат. А вони тепер за кожного їхнього п'ятеро наших вішають. Хапають на вулиці просто зустрічних, забирають із квартир перших-ліпших...

А ще через ніч у квартиру Бориса постукали, загримотіли гучно й настирно, час від часу копаючи до того ж двері ногою.

Борис відчинив, щоб не перелякати знову дитину.

За дверима стояв німецький офіцер.

– Чоловіки. Ком. Шнель, – докинув вимогливо і безцеремонно.

Сьогодні стався ще один вибух, цього разу неподалік мерії. Борис Іванович, подумки попрощавшись із домівкою, якось байдуже переступив поріг назустріч німцю.

5

Цівка пістоля дивилася Боровцю просто в лице, а окрик сумнівів не викликав:

– Ні з місця! Ні руш!

Боровець швидко гортав думки, наче прочитану книгу, в якій терміново має знайти потрібне і здогадується, де те лежить: чи то він допустив ненароком промах, чи сліпа випадковість упоперек стала? Тим часом візниця, що супроводжував міліціонера, меланхолійно докинув:

– Я десь бачив цього чоловіка. Здається, на базарі у Ковелі.

Чорти б вас забрали... Якби не ота пістолетна цівка, Боровець вилаяв би на повну губу і міліціонера, й візницю: то був пароль зустрічі його своїми людьми. Натомість він із серцем відкинув відповідь:

– Дарма не впізнали. Я сусіда вашого двоюрідного брата.

Вони обнялись і Тарас Дмитрович в жарт таки добряче штурхонув «міліціонера» за непотрібну виставу, хоча... Нарешті він зможе виспатись і наїстися.

Отож, Тарасе, ти перегорнув уже кілька сторінок життя, на яких виписана рання праця, хіба років з чотирнадцяти, самотужки здобуті знання, що дозволили підніматися щабельками хисткої суспільної драбини, аби стати врешті власником кам'яного кар'єру на п'ятсот працюючих (шкода, що польська влада заборонила жити тобі на «сходніх кресах», а без тебе підприємство захиріло і померло), створення підпільної організації Українське національне відродження, не так масової, як довірчої, а в нагороду за те – концтабір у Березі-Картузькій...

Ти вже не хлопчик, ти знаєш, на що йдеш, тим паче, що не раз перетинав нелегально польсько-

совітський кордон, аби на власні очі побачити – добре чи зле живеться там, на великій Україні.

Бодай би не бачити.

Вимерла, змучена, стражденна земля.

Не забути напівпокинуті села, над якими ночами місячними не пісня дівоцька, як то бувало, знімалась, а моторошне виття сухоребрих собак, виття, в якому велика образа на істинно собаче своє життя змішалася з тугою за хазяями, що покинули їх не з власної вини; відправилися вони у вагонах заґратованих товарних в далекі східні краї, або, склавши руки на грудях і зітхнувши врешті полегшено, знайшли собі спокій на околицях, на кладовищах, які, як ніколи, так швидко повнились новоселами. Тоді Боровець приносив із підсовіцької України зразки хліба, спеченого з дерев'яної кори, просяного лушпиння, листя та іншого схожого, ті зразки з меморандумом відправляли у Лігу Націй, та вона незмінно чомусь була глухонімою...

Зараз він, посланець президента УНР в екзилі Андрія Лівицького, має готуватись до нової війни, неминучої за перебігу будь-якого, війни німецько-російської, має скористатися часом, щоби на Поліссі із зародка, нечисленного Українського національного відродження, почати формувати армію, аби не бити в поли руками, коли ревнуть двигунами танки і помчать на схід.

І Боровець не гаяв часу, – готувалися потихеньку списки вояків і складувалася зброя, якої під стріхами та по льохах дядьки припасли нівроку – чоловік один навіть гарматою Тарасу Дмитровичу похвалився, по-хазяйськи змащеною і доглянутою... Тож на диво швидко після початку війни закладалися підвалини майбутньої армії, переважно на поліській землі, яка волею різних обставин «нічийною»

стала. Двома танковими напористими потоками, один через Рівне–Київ, а другий мінським шляхом, біг на Москву очманілий від першого успіху німець, а поліські поважні обшири чи духу, чи часу забракло йому заповнити.

Але то лиш на позірний погляд нічийними стали поліські краї, в лісах тинялося ще чималенько оточенців радянських, що обдерті, виголоднілі й здеморалізовані ламали двері сільських домівок, які споконвіку замість замка віником підпиралися, бо злодія не водилося, непрошені гості забирали останню хлібину, а з хліва виводили похапцем теля – надію сім'ї.

Боровець збирає свій штаб. Виставлена сторожа, вікна щільно завішені.

– Від цього червневого дня сорок першого року, – говорив Тарас Дмитрович, – перестала існувати як організація Українське національне відродження. А на його місці зродилася Українська повстанська армія. Я більше не «Гонта» й не «Байда», а прибираю воєнно-революційне ім'я і підписую всі документи як «Отаман Тарас Бульба».

А ще змайнула у Боровця думка, що відлік Української повстанської армії варто починати з двадцятого червня сорокового року, коли на нараді в президента Андрія Лівицького йому доручено формувати українські збройні сили.

Думка змайнула і згасла нічним світлячком: Боровець вже не став себе поправляти.

Стояла напрочуд густа ніч, коли лиш де-не-де пробивалася поодинока хоробра зірка, розштовхуючи вгодовані хмари, за вікном довкола на сотні верст над поліською котловиною зависла така ж густа тривога: чи то є якась влада, чи повне безвладдя, чи то земля ще споконвічного тут поліщука чи

вже німця; забагато озброєного люду тиняється навкруги, тож у кожній хатині при свічці або й лучині творилася схожа молитва: дай, Господи, до світанку дожити...

6

Уже Віра доходила до своєї квартири, як попереду раптом гримнуло, струсонуло під ногами землю, мов то не бруківка була, а плав у прибережжі озерному; через мить застугоніли кавалки з цегли та щебеню, спадаючи небезпечним дощем: Віра інстинктивно притулилася до стовбура каштана, прилипла до нього, сподіваючись бодай хоч на якийсь прихисток. А коли відстугоніли останні шматки цегли та каменю, вирвані вибухом, і запала ота лунка тиша, від якої аж у вухах шумить, вона почула неголосний стогін.

Недалеко її східців лежав чоловік в такій позі, наче він рачкувати зібрався, витягнувши ліву руку вперед і зігнувши праву ногу в коліні; зібрався та й застиг в одну мить. Віра кинулася до нього, схопила руку, аби відчути пульс. Крізь розірваний піджак виднілася на плечі закривавлена сорочка і, судячи з усього, кровотеча не припинялася. Вона безпорадно роззирнулася навкруги, мов підсвідомо шукала помочі, бо при ній не було бинта чи іншого чогось, при такій біді потрібного, та задимлена вулиця була порожнісінькою, хіба наближалися двоє німецьких патрульних.

Віра не могла отак просто покинути скривавлену людину, але й помогти не було чим. Думки змигували одна за одною віддаленими блискавицями, які око бачить, та грому не чутно... Може, отак десь лежав її чоловік, її милий Грицько, стікаючи кров'ю, і не в великому місті, а в великому фінському лісі, й ніхто не поміг і не вирятував, бо іншим було не до нього... То вже потім розказував чоловіків однополчанин:

– Нас гнали снігами, що півтора-двох метрів сягали. І, крий Боже, вдень намочити ноги, бо вночі, коли мороз вже за сорок, напевне без них залишиш-

ся. У мовчазному лісі нас ждала від снайперів біла смерть. Хоч танків мали росіяни достатньо, як і броньовиків, та толку з них у тамтешніх лісах небагато. Наша дивізія йшла кількома паралельними дорогами, боячись бодай трохи вбік відступити, і на одній з них частину мою і Грицька обрізали з двох кінців. Ще бачив, як Гриць руки розкинув, мов обійняти когось хотів, з тої дороги кладовище стало для більшості, дивом я з небагатьма уцілів. Що забув я там, в тих фінських хащах?..

...Віра роззирнулася безпорадно, та, окрім патрулів, від яких помочі годі чекати, нікого нема на порожній вулиці, хіба вітер гнав з лопотінням жмути старих газет і клуби їдкого диму. У неї не лишалося вибору, крім одного: затягнути якось через силу зраненого до себе в квартиру. Була вона тепер однісінька, бо свекруха, як одержала похоронку на сина, прожила неповних три дні: як злягла, то вже так і не встала, тільки третього дня, коли сутеніло, раптом схлипнула:

– А-а-а, – вирвалось у неї, як у людини, що довго тужилася пригадати вельми важливе, довго те не хотіло на пам'ять спливати, і ось пригадала нарешті. І з тим виразом життєвої удачі, яка таки трапилася насамкінець, вона відійшла.

У Віри справді лишався єдиний вихід: зраненого, що лежав без свідомості, забрати до себе; вона обхопила його попідруки і почала волокти.

Віра ще не відійшла від смерті брата: розказував однокласник його, що був у тій же колоні кроків за п'ятдесят позаду: як бухнуло, коли однокласник вже доходив моста, загриміло водночас у небі й навкруги, гойднулася сперш, а тоді затремтіла земля під ногами, то міст рушитися починав... Однокласника тільки контузило, він по цей бік лишився, а всі, хто попереду, вже по той бік, – по той бік навіки...

Світ почорнів від смерті брата, останнього з рідні, чужим став той світ, чужим і ворожим; звістка ця вразила її більше, аніж чоловікова похоронка. Найгірш допікало, що вбили свої, прикриваючись високими словесами. І вона поклялася собі, що помститься тому, хто команду таку давав, хто нездар і боягузтво своє затулив смертю чужою; вона помститься обов'язково, ким би і де був винуватець загибелі брата. Вона одна в цілім світі, в холодному, байдужому та жорстокому, тож як вона не потрібна нікому, то й всі їй теж не потрібні... Хіба помста, єдина мета, зачіпка преєдина, може тримати її ще на світі.

Рятуючи незнайомого, вона відчувала ту ж саму жалість, як до братових побратимів, що живими ще в небо пішли...

– Хальт, – сказав один із німецьких патрульних, що вже підійшли, але мовив начебто без загрози, а так, мов ліньки було йому навіть озватися, та мусив усе ж.

Віра не знала, що відказати, з тої куцої німецької мови, що лишилася десь за шкільним порогом, на пам'ять спливав хіба що десяток слів. Врешті, немов зі сну, випалила:

– Брудер, – навіть очима не кліпнула. Бухнула перше, що спало на пам'ять, бо, крім «брата» і ще хіба «батька», «матері», «вікна» і «стола», нічого з німецького в голові не лишилося.

Те не вельми, очевидячки, взяв на віру патрульний і з підозрінням насупив брови.

Думка у Віри знову метатися почала, як білка у колесі, і як та сама білка ніяк не знаходила виходу. Врешті, не відаючи навіщо, похапцем вийняла паспорт, радянський ще, і тицяти патрулеві стала: там, звісно, ніякого брата не значилося і значитися не могло.

– Брудер, брудер, – залопотіла знову, киваючи догідливо на підтвердження головою.

В цей час наприкінці вулиці знову гримнуло, і патрулі сторожко озирнулися. А той перший, що стояти наказував, зняв автомата...

7

Як боявся Богатирчук, так і сталося: через кілька днів заявився до нього в есесівській формі гість. А з ним ще двоє чоловіків у цивільному й жінка. Чоловіки вельми несхожі були між собою: перший ставний, в бездоганно випрасованому одязі, другий – худезний, недбало чомусь поголений і не конче дбайливо вдягнутий, що говорив притишено короткими реченнями. А в жінки відчувалася та особлива краса, яку можна розгледіти хіба в добрі, сонячні часи, коли не кидатиме смуток на лице свої похмурі тіні.

Чоловік в есесівській формі здебільшого сидів мовчки.

– Ми від української сили. Ворожої, звісно, більшовику, – почав той худезний неголосно. – Вам добре відомий стан з полоненими в німецьких таборах. І знаєте, в якій безвиході опинилась українська інтелігенція. Суттєва поміч можлива від українського Червоного Хреста. Але його ще слід зорганізувати. Займатися будемо спільно, але вам його пропонуємо очолити.

Недбало поголений чоловік викладав думку втомлено, немов спроквола, але в його словах відчувалась якась особлива переконаність, яка мимоволі передавалася співбесіднику. До того ж він, певне, ознайомився з життєвим шляхом Федора Парфеновича, бо згадав навіть, що Богатирчук був першим автором, який підручник з шахів видав українською мовою.

– Але чому Червоний Хрест очолювати мені? – підняв здивовані брови Федір Парфенович. – Як окинете оком, то побачите низку достойного люду, причому з досвідом організаційним, куди багатшим мого...

– Ми не помилилися дверима, – всміхнулася жінка, і вираз лиця її в момент вернувся в погоду соняч-

ну. – Хоча збіг час, та не забулось, як добре справлялися ви у Січових стрільців, де під вашої орудою був санітарний поїзд, як вирятували від тифу й на ноги поставили полковника Андрія Мельника...

Роки УНР не часто спливали у пам'яті Богатирчука, пекельні роки... Слово «тиф» недарма означає дим, туман або чад, і траплялося, що снився йому інколи той санітарний поїзд, і марення чулося хворих чи зранених вояків, що і в тумані безпам'ятства ще ворога атакували; бачилися такими вони, як і в житті, обірваними, з гвинтівками, до яких лиш кілька патронів, зате з незгасним вогником у невиспаних розчервонілих очах, палким устремлінням оборонити свій край; поранені інколи кликали матір, здебільшого в останню свою земну хвилину, неусвідомлено сподіваючись, що та, котра на світ привела, має ще раз життя дарувати; траплялося, що зранений чи вражений тифом раптом зривався на пісню, вже передсмертну – навіть звиклим до болю, крові й смерті жаско і нестерпно було чути її ...

–Та коли то... – змахнув рукою Федір Парфенович так, мов відганявся від хмари цигаркового диму.

– Було, але забуттям не спливло, – усмішка на обличчі жінки згасла нараз, але погода та ж сама лишалася...

Несподівано для самого себе, ще навіть не давши згоди, Федір Парфенович якось встряв у балачку, як ліпше організувати Червоний Хрест, які зустрічі провести і які пороги чинної окупаційної влади топтати. Діло ускладнювала давня нехіть совітів, бо вони не ратифікували женевської угоди ще двадцять дев'ятого року, і тепер Міжнародний Червоний Хрест не міг помагати військовополоненим.

Хтозна, що більше на Федора Парфеновича вплинуло: чи похмура логіка й ота дивна нутряна переконаність худого, погано голеного чоловіка, чи

несподівані чари жіночої усмішки, коли знов випогоджувалось. Але він з мовчазної згоди таки взявся за клопітке і малознайоме ще досі діло.

Небавом Богатирчук, цілячись по цвяхові, а попадаючи через раз по пальцях та дмухаючи на них, забобонно особисто узявся прибивати до стіни щойно виготовлену вивіску. Вона сповіщала, що тут розміщується бюро розшуку військовополонених. І забобонні очікування таки справдилися, люд пішов до них з тремтливою надією у душі, тим паче, що за розшуки не бралося ні копієчки.

На подив, голодний Київ, зрештою, всі округи ділилися останнім харчем з нещасними полоненими. Частенько виїжджати потребувалося в більші й менші міста. Добре діло, попри лихо велике, не зів'яло у паростку, ось уже і в Полтаві постає «Товариство Червоного Хреста», в Рівному, куди сам Богатирчук вважав за потрібне виїхати, з поміччю редактора газети «Волинь» Уласа Самчука та міської управи вантажаться продуктами кілька автівок і щасливо добігають столиці, доставивши нинішнього разу поміч нужденній інтелігенції.

Одного дня на порозі його кабінету постала давня знайома, медсестра Віра Гончаренко, що липовою довідкою вирятувала його від совітської евакуації.

– Почула про ваші добрі діла, – кліпала сором'язливо віями гостя, мов збиралася чинити щось непристойне, – отож і прийшла проситися... Чи не візьмете мене на яку роботу?

З цією людиною, гадав Федір Парфенович, він мав би хліба останнім окрайцем в найскрутніший час поділитися. Вже наступного дня Віра поралася на складі штатною працівницею.

Цього можна було б сподіватись, але все ж воно трапилося неочікувано: на Богатирчука з'їлася ци-

вільна німецька адміністрація. Люди в Червоний Хрест нехай і по жменьці поміч несуть, а німецький контингент, попри погрози аж до розстрілу, не виконується або виконується зі скрипом воза, старого й незмащеного.

Якось прибігає, засапавшись, до Федора Парфеновича завідувач складами:

– Німці збили прикладами замки і вантажать усе підряд...

Богатирчук розгубився сперш, тільки очима подивовано з кутка у куток поводив, бо спішно шукав і ніяк не міг відшукати в доволі міцній своїй пам'яті наймення того, коли милостиню відбирають. Він тоді зрозумів, що бандитизм німецький в цьому разі можуть спинити лише німецькі руки. І Федір Парфенович негайно виїжджає у Рівне, в осідок рейхскомісара України, в управління таборами військовополонених.

Старий генерал, який прийняв і вислухав Богатирчука, довго на нього дивився мовчки, мов упізнавав і все ніяк впізнати не міг знайомого давнього, щось виважував у душі, а врешті вийняв із сейфа доволі товстеньку папку.

– Не знаю чому, але вірю, що розмова між нами залишиться. Гляньте на цей документ.

Федір Парфенович володів німецькою, він швидко побіг рядками і в міру прочитаного в нього холоділа спина, наче довго лежав на крижині і вже аж сорочка кригою бралася. Документ наказував звести пайок військовополонених до мінімуму, бо ж Німеччина ніяких міжнародних зобов'язань стосовно них не має, оскільки совіти відмовилися підписувати женевську угоду. Кожен фунт хліба, йшлося в документі, який з'їдає військовополонений, відривається від рота німця, і тому його краще дати своєму, аніж чужому.

– Якби я виконував цей наказ, досі там всі б давно вимерли, – генерал скривився, його давно допікала хвора печінка. – Далі моєї папки документ не піде. Їдьте додому.

Проте окупаційний туман на берегах Дніпра густішав, дедалі важче людині ставало дихати в ньому, чорнішала окупаційна ніч, а кожен ранок починався з чимраз лихіших вісток. За дивним збігом, наприкінці сорок першого року Гітлер видав таємний наказ із вельми символічною назвою «Ніч і туман». Цим наказом передбачалося добити рештки якоїсь подоби самоуправління, а з керівниками вже відомо було, як діяти.

Звісно, Федір Парфенович здогадувався, що гестапівське око потайним перископом поводило скрізь за ним, куди б не ступив хоча б крок. Коли рейхскомісар України Еріх Кох писатиме листа міністру Розенбергу, то не забуде і Український Червоний Хрест: «Міське управління Києва під керівництвом Багазія стало оплотом українського шовінізму. Відповідальні члени нелегальної організації Бандери сиділи у всіх відділах міського управління. В районних управліннях були випущені нелегальні листівки проти німців. Багазій видав велику кількість посвідок для звільненя від роботи в Райхові і виписав перепустки для залишення Києва. Західноукраїнських емігрантів він доставив у Київ і з допомого Червоного Хреста, що він заснував підпільно, відправляв їх у Харків, Рівне, Вінницю, Житомир, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Кременець і т. д. Авторитетні службовці міського управління Києва були приведені ним таємно до присяги Мельнику.

Багазій сприяв стремлінню українського народу до державної незалежності».

Лютневим ранком сорок другого, ще іній не обсипався з дерев за вікнами, як у міську управу ввірвалися гестапівці, взялися перетрясати кожну кімнату та кожну шухлядину, а працівників, як дрова, пакувати на вантажівку.

Не забарилися гості також в осідок Червоного Хреста до Богатирчука.

– Відчинити сейф! – наказано без якогось повідомлення про обшук.

Згрібши документи, а заодно й громадські гроші, заарештували всіх працівників і повезли в гестапо.

Федору Парфеновичу дісталась одиночна камера.

У редакції «Українського слова» арешти робилися так, мов би брали не відомих у краї журналістів, а бувалих рецидивістів.

Почалися допити.

Редактор «Українського слова» Іван Рогач, що був ще в помічниках Президента Карпатської України Августина Волошина, тільки з сумом дивився на слідчих: він з фашизмом в хортиській формі зустрічався ще в тридцять дев'ятому. І хтозна, чи саме не цей дивовижний спокій, за яким ті слідчі бачили як самоповагу, так і ціну їм самим, найбільше дратував і виводив із себе гестапівців.

Востаннє ввели в камеру Івана Рогача неймовірно побитого, з синцями на опухлому обличчі. Але попереду нього впустили три вівчарки.

– Фас! – тицьнули пальцями на заарештованого.

Загарчали вівчарки і кинулися на безборонну людину, що і так від вітру хилилася; то був дивовижний двобій людини і навчених, ситих й озлоблених звірів; кремінні кігті й зуби хапали за окривавлені руки та, отримавши несподівано зустрічний удар, на мить заскочено приспинялися; вівчарки цілились у горлянку чи шию бодай вчепитися, удар із останніх

сил відкидав їх убік, але через хвильку вони знову з гарчанням плигали на чоловіка, який із затятістю печерних часів боронив рештку свого життя...

Вони рвали і шматували живе тіло, – на подив тих слідчих в'язень іще залишався живим.

Немов співчувала людському горю, палахкотіла розмаїтими кривавими кольорами київська осінь, коли розстрілювали Івана Рогача у Бабиному Яру, розстрілювали разом із сестрою рідною Ганною та ще багатьма побратимами й посестрами.

По розгромові «Українського слова» створене вірнопіддане пришельцям «Нове українське слово» могло не стидатися і не стомлювалося повторювати: якщо йдеться про постання української держави, то тут вирішальну роль відіграли шведські вікінги, отже – германці. А в червневому числі того вже не українського «слова» в статті пана Ервіна Кікгебен-Шмідта «Готське Царство на Чорному морі» писалося ще оригінальніше: на українській території «майже дві тисячі років тому стояли на непереможній варті германські воїни проти тих самих ворожих Європі сил»...

...В одиночній камері Федора Парфеновича чутно було всі зойки і крики мордованих. Надовго лишився в пам'яті голос жінки, яку вели повз камери коридором:

– А ще себе звете культурною нацією... Не торкайтесь мене, я не хочу об вас бруднитись!

Наступної ночі двері камери Богатирчука відчинив офіцер, що тримав у руках довгий список. «Настав, здається, мій час» – тільки й майнула думка у Федора Парфеновича.

– Ваше прізвище? – близькозоро приглядався до списку, мов нюхав папір, той офіцер.

8

Боровець і цього разу зібрав штаб свій увечері: вікна щільно завісили ряднами, аби й промінчик в щілину не вислизнув, на столі спроквола лампа гасова поблимувала, ширячи кімнатою легкий запах нафтового чаду. Лампа з добра-дива раптом коптіти взялася, тож Боровець кілька разів крутнув ґніт – і вона присмиріла.

– Маємо визначити сьогоднішні дії щодо німців, – Тарас Дмитрович обводив поглядом лиця найближчих своїх прибічників, лиця, що в світлі лампи видавалися восковими, а зморшки ще глибшими.

На якусь мить тиша запала, хіба ґніт, мов невдоволений чимось, злегка потріскував. Боровець також не квапився з власним баченням. Відтоді, як грізно пролунало «Стояти!» і вихопив револьвера міліціонер, що виявився їхнім зв'язковим, який і мав забрати вимученого, виголоднілого і геть охлялого Боровця, з якого хоч вузли в'яжи, відтоді збіг рік – і то неповний. Але той «неповний» вщерть був виповнений підготовкою зброї, а ще потрібного люду.

Люд був, безперечно, тільки де рентген такий винайти, аби знімок душі зробити, аби просвітлити, чи то справжня душа, чи абищо... Підібрали все ж без рентгена: в кожному районі потрохи лаштувався полк, з двох-п'яти сіл – курінь, з великого села – сотня, а з меншенького нехай буде відділ.

– То хто ж німець для нас? – Тарас Дмитрович обірвав мовчанку.

І тут посипався град, мов по спеці, затяжній і лютій:

– Така ж скотина, як і та, яку погнав він на схід...

– Од чорта відхрестишся, а від німця не відмолитися.

– Німець все поверне в нівець...

Тарас Дмитрович не дивувався градові, що сипався без зупинки, але в душі вважав те перевіркою потрібною, пробою певною, коли він скаже, що добре було б з німцем до перемовин вдатися. Бо недавно ж багацько хто зустрічав німця хлібом-сіллю... Боровець і кандидатуру терпиму обрав для перемовин: Карла Кітцінгера, генерала авіації, командувача частин вермахту в Україні. Але коли назвав це прізвище, то начштабу лиш головою крутнув:

– Паршивий він чоловік... Саме Кітцінгер ще в перші дні війни казав, що за кожного вбитого німця належить вбивати десятки слов'ян і що найбільші жорстокості є найліпшими ліками.

Тарас Дмитрович хотів було заперечити, що з найгіршими теж є резон балакати, бо ще гіршого не випаде вже чекати, але передумав; натомість він прикидав, як переконати товариство, що зараз саме час якось німця нейтралізувати. Будь-як, але тутешній люд захистити мають, хоч сил у повстанців ще обмаль...

Два потужних гітлерівських потоки, наче ножами, розрізали територію, а посередині величезні поліські обшири лишалися мов нічийні, там бродили совітські оточенці. Боровець попередньо вів перемовини з Білоруською самообороною, аби спільно очистити територію Слуцьк–Гомель–Житомир–Сарни–Ратне, і знаходив порозуміння з сябрами.

Люлька в Боровця час від часу гасла, чи то тютюн відсирів, чи він просто забував про неї. Тарас Дмитрович запалював її і докидав свої п'ять копійок у суперечку. Врешті дійшли висновку, що перемовини з німцем вчасні і хай в Рівне їде Боровець та ще хтось із сотників.

Вони завчасно подбали, аби в штабі їх, як в мишоловці, не зачинили, перемовини були практично ле-

гальні, бо через «ортскомандатуру» у Сарнах зустріч наперед погодили.

І коли Тарас Дмитрович виклав усе генералу Кітцінгеру, той був цілковито відвертим:

– І вам, і нам вигідно Полісся очистити. Більшовицькі банди в запіллі німецької армії мені теж не до шмиги.

– Для цього ще необхідно, – викладав докази, наче карти на стіл, Тарас Дмитрович, – визнати «Поліську Січ» як окрему національну військову частину.

Худорляве і видовжене обличчя генерала ще більше видовжилось, але по хвилі він відказав цілком спокійно:

– На те ми не маємо прав. Жодних вказівок з цього приводу зверху не поступало.

Слово за словом – вдалося врешті знайти хоч і хисткий, але все ж компроміс. Генерал згодився на піввійськову, півміліційну структуру на тисячу чоловік.

А як полишили стіни штабу, вже на вулиці в сотника терпець урвався:

– Що скажете, пане отамане?

Боровець раптом розсміявся, щиро й розкуто, як не сміявся давно:

– Ми вважатимемо це структурою військовою. А їм не боронимо мати за міліційну.

9

Слово «госпіталь», міркував Шандрук, недарма перекладається як «привітний, гостинний». Після фронту тут тиша вселенська...

Очухувався Павло Феофанович у госпіталі повільно, з тіла немов хто вицідив останні краплини сили, та все ж справи йшли на поправку; зате вперше зрозумів усю глибину народної приповідки: «світ зелений». Попри те, що листя з дерев давно опало, дерева за вікном у його очах залишалися зеленими, зеленою постіль була і все навколо, навіть небо і те чомусь вилиняло, втративши синь, стало зеленкуватим.

Врешті виписали Павла Феофановича і, на превеликий подив, відпустили на всі чотири боки.

– Однаково він сам відкине кінці, – заспокоювали старшого з німців лікарі-поляки, що переважали в госпіталі й були до польського офіцера, звісно, прихильні.

Шандрук спершу подався у Варшаву, куди над'їхала дружина, тут потроху ставав на ноги, роблячи недалекі прогулянки. Але якогось дня, на квартиру вернувшись, застав перелякані жінчині очі.

– Гестапо було на двох машинах відразу. В квартирі трус шалений зробили і тебе питали. Велено з'явитися до них за ось цією адресою...

І дружина подала аркуш паперу з двома поспіхом нашкрябаними рядками.

Коли Павло Феофанович прибув у їхнє відділення, то ще треба було кілька годин чекати, а врешті вовкуватий офіцер повів його у підвал. В довжелезному коридорі там стояло чимало люду – і всі до стіни обличчям.

– Ставай і чекай, – наказав офіцер. – Озиратися заборонено.

Павло Феофанович зиркнув на годинника, якого, на щастя, не відібрали. Настав якраз полудень.

А далі було довге чекання, годину стояв, і другу, і третю... По госпіталю ще не вернулася сила, сперш тільки литки ніг набрякали, далі нили вже ноги поверх колін, зрештою напружувався і болів кожен мускул, а перед очима стіна похитуватися стала.

Ще він на годинник зиркнув коло дев'ятої, а далі настала пітьма.

До тями Павло Феофанович дійшов у якійсь камері з голими стінами, без стільця і стола, він тремтів дрібненько від холоду. Під дверима почув чиїсь голоси.

– Цьому полковнику лише холодна кава та двісті грамів хліба. І ніякої іншої їжі.

Допити починалися зранку і тривали щонайменше вісім годин, закінчуючись рівно о сімнадцятій – здавалося навіть стрілка годинника саме тоді здригалася, як підсовували Шандруку підписувати протокол.

– Вас залишав польський генеральний штаб для саботажу і диверсій на зайнятій нами території, – силився бути чемним та одне й те саме повторював і повторював слідчий: видавався той безкінечний повтор перестуком коліс повільного поїзда.

– Ніхто мені ніяких завдань не давав, – так само щодня мусив відказувати Шандрук. – У госпіталь я потрапив з передової.

Невже цей сухар, справді сухар, худезний, мов кістяк оселедця, якого з'їли ще й обсмоктали, невже він хоче навіщось вивести мене з рівноваги? Чи надіється на мимовільну відвертість, чи просто такої методи вчили в його гестапівській школі? – губився у здогадах Шандрук.

І наступного дня в слідчого знову пісня була про генеральний штаб:

– Ви спеціально для цього пішли на військове навчання у Польщі. Навчитись диверсій, – той же розмірений тон слідчого, навіть паузи однакові поміж словами; та розміреність невтомного дятла дратувала Павла Феофановича і викликала нестримне бажання запустити в цього сухаря чимось ваговитим.

– Невже поляки для тих диверсій не мали молодших від мене офіцерів? Я ж воював ще в Першу світову... І нащо їм здався чужак із контрактної служби, хіба не логічніше брати своїх?

Ще якось слідчий, одними очима всміхаючись, пробував Павла Феофановича брати на кант:

– А ваша дружина нам трохи не так розказувала.

З того Шандрук зрозумів, що не дають спокою і жінці: він закипів у душі, але таки, лайнувшись розкішно подумки, зумів себе стримати:

– Жінка до служби моєї не мала ніколи стосунку. І мати не буде.

Слідчий і в подальшому нагадував патефон, на якому заїло платівку, і знову на різні лади відмінював той генеральний штаб.

З кожним днем все важче було Павлові Феофановичу проводити доволі нехитрі і разом з тим небезпечні поєдинки зі слідчим, хоч той вперто не відступав набридлої стежки про генштаб і диверсії. Підірване раніше здоров'я давалося взнаки, а тим паче на вельми шикарному меню з холодної кави та кавалка хліба. Власне, то був дивовижний виріб із тирси і ще хтозна-чого, який слово «хліб» мав за гонорове псевдо. Шлунок пік неймовірно, смерть вже десь вешталася зовсім неподалік буцегарні, але якось щастило, а ще Павло Феофанович, як тільки була можливість, вигрівався, тулячись животом до батарей.

Одного дня, як вели вже з допиту в камеру, раптом на східцях почув Павло Феофанович зойк – болісний і такий знайомий; озирнувся – дружина.

В ту ж мить по голові його вдарили руківкою револьвера, сперш яскраве світло в очах спалахнуло, зблиснуло так раптово – і так само раптово згасло.

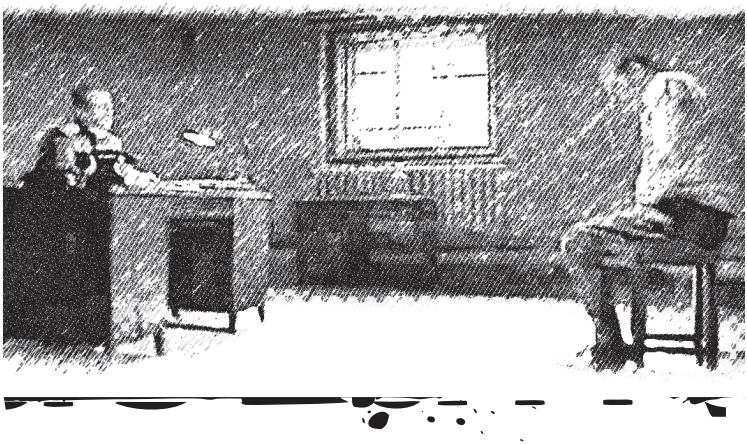

10

Коли Віра похапцем вийняла паспорт і тицьнула його патрулеві, то нащось казати ще стала:

– Брудер, брудер, – залопотіла, киваючи на підтвердження головою.

В цей час наприкінці вулиці знову гримнуло, і патрулі сторожко озирнулися. А той перший, що стояти наказував, зняв автомата.

– А, брудер, брудер, – мимохіть, наче пригадуючи щось, мовив, втративши інтерес до Віри. І обоє, розвернувшись круто, поспішили на звук вибуху.

З бідою навпіл, на сходах лишаючи кривавий звивистий слід, ледве втягла вона непритомного у квартиру. Подякувала ще раз долі, що не позаздрилася на чуже. Сусідка її все спокушала, аби замість квартири своєї убогої на першому поверсі зайняла, як втікали совіти, розкішні апартаменти на третьому. «Той партійний вельможа, – переконувала, мало не благала сусідка, – вже не повернеться ніколи. На все життя залишаться апартаменти. Так роблять зараз у Києві всі».

«Я не втягнула б цього чоловіка на третій поверх... Добре незаздрісним бути», – тільки й майнула у Віри думка.

Тепер вона взялася за перев'язку – благо бинти та все необхідне лишилося ще зі старих часів. Рана, на гадку її, не могла становити загрози життю, хоч знесло на плечі тіло мало не до кості. Очуняється, думала, страждатиме з болю, але жити повинен.

Дивно – Віра навіть рада була десь у тихому закапелку душі цій невеселій пригоді. Вона звикла впродовж життя доглядати за чимось чи кимось: на роботі за хворими, вдома за чоловіком, за свекрухою, навіть за котом Трохимом... Чоловіка нема, свекруха

собі упокоїлась, а кота недавно німецька машина, на жаль, переїхала; одинокість же – квартирантка аж ніяк не найліпша. Ще, правда, раніше хоч голуби на балкон прилітали, ділилася з ними навіть крихтами, а тепер не стало і їх. Вона на свої очі бачила жовто-сіру афішу зі свастикою і німецьким орлом наверху. Сповіщала афіша наказ:

«Всі голуби, що є в Києві та передмістях, мають негайно бути знищені. Хто після 26 жовтня триматиме ще голубів, той буде розстріляний за саботаж.

Комендатура міста».

Віра ніяк не могла зрозуміти, чому для пришельця євреї і голуби стали першими ворогами. Сусіди, щоправда, пробували здогадуватися: мовляв, голубина пошта здавна слугувала для військових зв'язком.

Вірину одинокість посилювали навіть таблички з назвами перейменованих вулиць та площ. Як ступала коли на площу імені Спартака, а бачила табличку «Площа фон Шлейфер», то наче втрапила зовсім на інший майдан; понищений Хрещатак той самий, але вже він Айхгорнштрасе і чомусь не рідний такий, як недавно, і вулиця Кірова, що стала Тодтштрасе, мов інша уже ...

Ще було промайнула думка: а як прогодує вона тепер аж цілісіньких дві душі? Самій – часом з квасом, порою з водою, лизнула там щось і годі. З картоплі навіть лушпиння не викидала, протерла – і на воді, бо олія нечуваною розкішшю ниньки стала, напекла дерунів... Але Віра погнала негайно ту думку геть, дасть Бог день, дасть і прожиток...

Щоправда, муляла трішки думка, що цей незнайомець відволікатиме якийсь час від задуманої мети: покарати винуватця загибелі брата. А того винуватця ще треба знайти, якось вирахувати...

...Через годину чоловік спробував головою поворушити, мов переконатися хотів, чи слухається вона, тоді повільно відкрив ліве око, а згодом, з натугою, яка потребувала неабияких сил, аж м'язи на обличчі напружились, око й друге відкрилося.

– Хто? – видихнув стиха до Віри, яка схилилась над ним. – Хто ви? І де я?

Чоловік виділяв кожне слово, мов видушував його з себе, як рештки пасти зубної із вже спорожнілого тюбика.

– Лежіть. Вам ще не слід балакати, – головою крутнула Віра. – Ви в приватному домі. Після вибуху вас добряче каменюкою навернуло.

– Мені треба йти... Мені конче, – витискував слово за словом із себе чоловік. Та кожне наступне давалося все з більшим трудом.

Раптом він спробував на руках звестися, піднімаючись рвучко, аж бинти, видавалося, затріщали, але піднятися вдалося йому небагато – і різкий біль, ще вирвавши зойк, вкинув знову його у безпам'ятство.

Віра набрала в шприц ліків, які спричинять принаймні кілька годин безпробудного сну:

– Ось так, певне, краще. Хай заспокоїться рана.

11

Високо над Олевськом неслися поодинокі хмари, непорочно білі на дивовижно синьому небі, видавалося, вони вельми ретельно випрані й відбілені на досвіткових росах; свіжий вітер ніс хмари стрімко – зовсім так, думав Боровець, як стрімко несеться сьогодні життя. Він тішився велелюддям, що зібралося вшанувати вояків Української повстанської армії «Поліська Січ» в день прийняття присяги.

І ось розпочинається свято зі служби Божої, починає її отець Михайло Симонович зі Свято-Миколаївського собору; Боровець поміг швидко відновити роботу храму, в якому за совітів був тарний склад:

– *Господи, помилуй нас, бо на Тебе ми уповали, не прогнівайся дуже на нас, ані не пам'ятай беззаконь наших: але зглянься і нині, як милосердний, і вирятуй нас від ворогів наших. Бо Ти Бог наш, а ми люди Твої, всі діла рук Твоїх, і ім'я Твоє призиваємо.*

І сотні вуст олевського люду повторювали за отцем Михайлом молитву, яка проймала кожного до глибини душі, одні вторили впівголоса, хтось ще пошепки, а більшість подумки, бо ще недавно жодна Молитва на цій землі не була дозволена і призабулося навчене матерями та бабусями. Святе слово вертало поволечки людям надію, що зглянеться Всевишній як милосердний і вирятує від ворогів, несть числа яким, так довго топтаний люд московським, варшавським, а тепер і німецьким патинком. А ще з'являлась надія на цих хлопчаків, і вже змужнілих, інколи посивілих навіть чоловіків, які перед людьми своїми мають присягнути сьогодні. І нехай вони вдягнуті хто в радянську форму, хто в одежину, в якій їхні батьки в церкву ходили, нехай; нехай в одного як рідкість і багатство немислиме – автомат, в іншо-

го – гвинтівка зі століття ще попереднього. Та все ж люди вірили, що перед ними їхні захисники.

Не було межі подиву тому людові, коли хор заспівав так злагоджено, мов щонеділі й щосвята возносив свої голоси у храмі, насправді глумливо в захланний склад перетвореного.

Настає черга освячення знамен: і стають на коліна повстанці, цілують краєчок своїх прапорів, під якими вони тепер боронити мають цей люд, що зібрався на їхнє пошанування. І забирає голос отаман Тарас Бульба, зачитуючи слова присяги:

– *Я, син українського трудового народу, присягаю на святі кості моїх Славних Предків, що як революційний вояк України буду чесно і вірно служити своїй Батьківщині; буду точно і беззастережно виконувати всі накази старшин; буду вірним та субординованим підвладним і справедливим та товариським начальником; буду всюди вести себе тверезо й гідно, як несплямований лицар; буду всі свої сили й ціле моє життя жертвувати на активну боротьбу за свободу, честь і славу України...*

І повторюють за своїм отаманом повстанці слова присяги, писані Тарасом Бульбою; ті слова у них не лише на вустах, вони в душі, у готовності саме так боронити честь свою і честь землі, на якій їм судилось вродитися.

– Звідси розпочинається визволення України від совітів і всіх ворогів, – мовить на завершення отаман. – Із цієї гордої Олевської республіки, що вже сьогодні площею більша за Бельгію або Голландію...

Він боявся довго говорити, бо з хвилювання міг зрадити голос, а отаману слабкість негоже виказати; натомість у нього чомусь складалися ймовірні

рядки майбутньої книжки, яку він, автор кількох вже книжок та чималенької за обсягом публіцистики, має колись написати:

«Я повік не забуду тріюмфального в'їзду Головної Команди Поліської Січі до визволеного Олевська та інших місцевостей. Це були такі урочисто-щирі маніфестації, яких в усьому Поліссі не зазнав ніхто від часів наших козацьких воєн та походів армії УНР. Протягом трьохсот літ Полісся було змушене дуже часто вітати всяких «благодєтєлєй», «союзників», «оборонців» та «визволителів». Були тут татари, росіяни, поляки, шведи, французи та німці. Були в давнину, були й не так давно. Були «білі» й «червоні» москвини. Були царські генерали та губернатори, були й совєтські комісари, комдиви та маршали. Були польські воєводи, графи та поміщики. Всі вони були тут і їх наш народ мусив вітати й вітав. Навіть тепер подекуди вже доводилося вітати німецьке військо, його «ортскомандантів» та генералів. Він їх «вітає»...

Але такого вітання, як справляє ціле Полісся своїй рідній військовій формації, що називається «Поліська Січ», уже дуже давно не бачили навіть найстарші столітні дуби та сосни непрохідних поліських лісів. Перед кожним селом – вітальна арка з масою народу. Перед кожною десятою чи двадцятою хатою – стіл з хлібом-сіллю, з пообгризаними мишами старими церковними хрестами, образами та рештками старих хоругов без держалн, і обов'язково з водою у відрах!

Де взялися ці повищерблювані хрести, безрамні образи та понівечені часом і большевиком хоругви?»

Він колись про це обов'язково напише, аби лишився живим. Він не знає, як називатиме книжку, може, «Армія без держави», може, інакше, але книжка така має бути.

Бо то не лише його особиста історія.

То історія його народу.

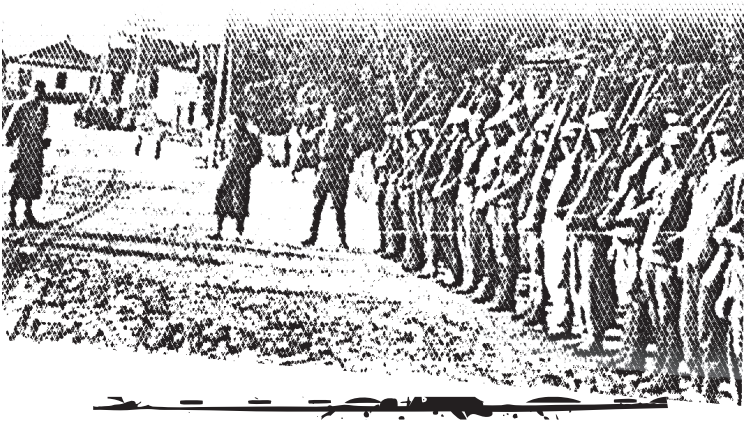

12

Німецький офіцер близькозоро вдивлявся в довжелезний список, погано освітлений підсліпуватою лампочкою, що до того ж загадково час від часу змигувала: в Богатирчука тихо тенькнуло серце, мов ненароком зачеплена струна. Ще промайнула думка озватися до офіцера німецькою, але в ту ж мить її з острахом відкинув: у Києві німецьку здебільшого знали євреї, тож така освіченість могла завершитися невідкладною подорожжю в Бабин Яр.

Зрештою офіцер, окинувши оцінююче поглядом арештанта, мов збирався зміряти його зріст, забрався з камери геть. Ота струна в грудях Федора Парфеновича тенькнула ще раз, тільки тепер тихіше і заспокійливіше: про-нес-ло...

Щоранку в точно визначений час зголодніло клацав камерний замок і Богатирчука вели на допит.

То був вельми химерний допит і такий само дивний слідчий. Оскільки перекладача не потребувалося, вони в кімнаті розмовляли удвох. Збоку можна було подумати, що то не заарештованого допитують, а двоє знайомих зустрілись та розбалакалися; вони годинами говорили про що завгодно – від медицини і шахів, які слідчий також полюбляв, до погоди і нарікань на невлаштований побут у Києві. Щоправда, кілька разів слідчий обережно торкався: а кого ж своїми представниками Червоний Хрест відправляв у Харків та Рівне, Вінницю і Житомир, Кам'янець-Подільський та Проскурів чи Кременець. Але торкався слідчий того так легесенько, мов самовдоволений і неголодний кіт підраненої миші, з якою йому цікаво побавитись і яка напевне нікуди вже не втече.

Спершу Богатирчук почувався доволі напружено, сторожко вслухаючись у кожне слово, а ще більше в

те, що за словами, та вже десь після четвертого допиту несподівано переконався: та в них нема достеменних доказів проти нього, і цей слідак просто на дурника розраховує, що арештант щось сам вибовкне ненароком супроти себе.

Такі правила гри Федора Парфеновича влаштовували і він їх прийняв. Тим паче, що мав уже попередній досвід допитів совіцькими службами. Окрім лікарського фаху, мав неабиякі спортивні досягнення: кількаразовий чемпіон України і чемпіон всього Радянського Союзу в двадцять сьомому році. Але одного дня його, безпартійного, раптом кличуть в обком партії: такі виклики закінчувалися здебільшого арештом і буцегарнею.

– На вас як голову шахової секції Києва поскаржилися ленінградські шахісти. Ви погано їх прийняли, не пошанували. Дайте пояснення.

Спершу Федір Парфенович думав якось легким переляком відбутися, мовляв, пізно отримали з Москви повідомлення про приїзд.

– Не викручуйтеся, – голос слідчого став крижаним, до того ж від криги, вмерзлої добре. – Ви йдете проти лінії партії на престиж пролетарської держави. А наші шахісти про нього дбають, перемагаючи буржуазних.

Як за рятівну ниточку вхопився Богатирчук за ці слова:

– Та я теж брав участь у найбільших союзних змаганнях і в двох міжнародних, навіть в одному одержав приз. А перемагав таких буржуазних світил, як Рубінштейн, Єйтс, Земиш...

Начебто холоду в голосі партайгеносе стало менше, але ще й теплом весняним не віяло.

– А я нагадаю вам виграш у Ботвинника. Як ви посміли?!

Був масивним цей партпрацівник, із замашного одземка витесаний; він раптом став підніматися над столом і зависати над Федором Парфеновичем, надаючи собі ваги та величі у власних очах:

– Ви прикидаєтеся наївним. Насправді цілком розуміли, що цим завдали великої шкоди улюбленій нашій державі.

– Виграш у чемпіона радянським майстром тільки піднімає престиж нашого спорту, – знайшовся на щасливий доказ Федір Парфенович.

На всяк випадок він ще покається в окремих помилках, визнає якусь часточку своєї вини, адже був вельми заклопотаний науковою роботою з лікування раку: не хотів підвести свого директора академіка Богомольця.

Ім'я академіка таки справило враження – боковим зором запримітив Богатирчук. Всім, до останнього клерка в тому домі, було відоме шанобливе ставлення старіючого товариша Сталіна до академіка, який мав вельми перспективні дослідження в геронтології. Не могли тільки знати останньої фрази вождя всіх народів, коли Богомолець у кращий світ відійшов:

– Обіцяв нам усім безсмертя, а тут сам, негідник, помер...

Пощастило якось виплутатися того разу Федору Парфеновичу, хоч міську шахову секцію та правління клубу все ж розігнали.

Ніде було діватися Богатирчуку, коли наказали йому підписати листа, що схвалював смертний вирок «банді троцькістсько-бухаринських виродків».

Але й це не помогло. Федора Парфеновича кличуть тепер в НКВД, що осів у цьому ж домі, який небавом впаде в око і гестапо: колишньому Інституті шляхетних дівиць. При вході дали відразу дві перепустки, одну з яких вартовий нанизав на багнет.

Слідчий взявся без передмов:

– Розказуйте все про секретаря шахової секції. Окрім доброго, бо те знаю від нього самого на допиті.

Не міг нічого такого сказати Федір Парфенович, бо не були вони друзями душа в душу, та й час для відвертості зовсім не кращий.

– Як?! – закипав слідчий як борщ у каструлі, ще трішки – і кришку зірве. – Як? Ви хочете сказати, що сто грамів з ним не пили і про політику не балакали? Він, паршивець, ненавидить нас до клітини останьої!

Не втерпів тут і Богатирчук:

– Ви, напевне, тільки чутки знаєте, а самі з ним не розмовляли ніколи. То такий заїка, що з німим добалакатись швидше...

Хтозна, чи подіяли на слідчого «ви не розмовляли» і він забоявся, що могли йому шити службову халатність, чи з притичини іншої, але підписав через який час перепустку Богатирчуку на вихід. Як зобачив той папірець вартовий, то аж нишком перехрестився: очевидячки, не часто звідти живими виходили...

За шахову секцію та правління клубу, яких розігнав московський пришелець, Богатирчук помстився доволі оригінально: запросив в українську столицю двох легендарних шахістів: Ласкера і Капабланку, чемпіонів світу в різні часи. Капабланка навіть турне зробив по Україні, а Ласкер приїхав, як ненароком потім зізнався, задля консультаційних партій з Богатирчуком, бо, окрім них, із чемності дав лише один сеанс одночасної гри. Тепер навіть два заступники голови Раднаркому мусили прийняти Ласкера з Богатирчуком і ще кількома провідними шахістами.

Ласкера різними бубликами тужилися заманити на постійне проживання у совдепії, квартиру в Москві обіцяли, та він на власні очі побачив, що то

за життя в московському царстві. Ласкер не ховав усмішку в сиві вуса, коли в Раднаркомі ділився тутешніми враженнями:

– Відкручую кран з водою, де написано «гаряча», а вона ллється холодна. З написом «холодна» теж та сама тече, або й зовсім нема ніякої... Так мені й не пощастило на воду гарячу...

Не зманили уславленого чемпіона, він у США емігрував.

...А допит німецького слідчого йшов усе тим же штибом, німець витанцьовував навколо вельми ласого для нього запитання, як і кого відправляв Червоний Хрест у Харків та Рівне, Вінницю і Житомир; врешті терпіння лопнуло – й він мусив відпустити Федора Парфеновича: гестапо тоді ще не навчилося в НКВД звинувачувати у копанні тунелю Лондон–Бомбей.

...Подих свіжого повітря за порогом зловісного будинку був для Богатирчука призабутим ковтком вина; він аж п'янив, той ковток, і прудкіше гнав жилами кров – от тільки підсмоктувало в грудях від простого житейського: на що жити він має і на що, як опинився у каталажці мало не весь Червоний Хрест, тепер буде жити його сім'я?

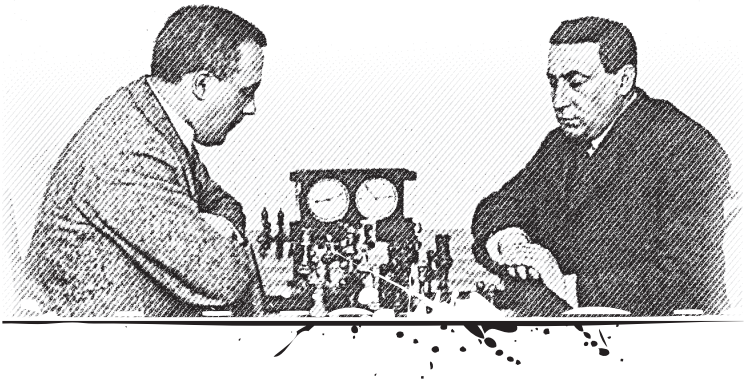

13

Павло Феофанович, як спам'ятався після удару по голові руківкою револьвера, не зразу зрозумів, що відбулося. То вже згодом йому розповіли, що прийшла дружина, і як його вели, то сперш не впізнала було чоловіка, а коли зрозуміла, то вирвався в неї той болісний зойк. Шандрук, повертаючись до дружини, зробив різкий рух – і одержав від гестапівського вартового удар по голові...

...І знову щоденні тривалі допити про зв'язки з польськими військовиками та про завдання генерального штабу, а ще, як зі слів слідчого випливало, тривали одночасно допити дружини.

Врешті слідчий по секрету сказав, що свідчення Павла Феофановича та його дружини не різняться, очевидно, їхній стукач звів наклеп на Шандрука і до нього втрачається надалі довіра.

То вже пізніше, як доповідатиме Павло Феофанович президентові УНР в екзилі Андрію Лівицькому, з'ясується недругорядна деталь. Високий посадовець із німецького міністерства закордонних справ Лайбрант забажав із Лівицьким зустрітись. Але той відповів, що розмовляти не зможе, доки Шандрук у тюрмі.

...І ось воля нарешті, і небо незаґратоване над головою, і за спиною нема з револьвером гестапівського вартового... Павло Феофанович вертається в місто Скерневіце, де мав раніше квартиру і де зараз, завдячуючи зв'язкам ще польських часів, отримав посаду директора кінотеатру.

Тішила воля, та гірчила тривога: в оточенні Шандрука про війну німця з совітами говорили вже як доконаний факт. Зрештою, досить було Павлу Феофановичу визирнути з вікна квартири, що виходи-

ло якраз на залізницю, щоб побачити, як ешелон за ешелоном із зачохленими танками та іншим військовим начинням, ляскаючи і гуркочучи, ідуть на схід. А одного дня комендант міста викликав Шандрука:

– Вам належить невідкладно їхати в Краків, в головне німецьке командування. Деталей не знаю, скажуть там.

Якби знову щось підозрювали, подумав Павло Феофанович, то заарештували б відразу. Їхати мусить, хоч бубликів у подарунок від цих чекати не випадає.

У Кракові на вокзалі зустрічає його давній знайомий полковник Іванович, що був колись австрійським офіцером, а зараз числився перекладачем при краківському німецькому уряді.

– Війна з совітами на порозі, – без дипломатичних вивертів говорив полковник. – Німці шукають політиків та військовиків, які б в українців мали довіру. Вони хочуть створити своєрідний національний комітет, звісно, їм підконтрольний. Названі імена ваше та Юрія Липи. Юрій Липа згодився і вже у Відні. Якщо ви погоджуєтеся – тоді їдете зі мною...

Полковник помовчав, зрештою, нахилився до вуха Павла Феофановича, начебто тут, на пероні, в шумі та гамі ще міг хтось підслухати.

– Ваша відмова, самі розумієте, які буде мати наслідки.

Сновигав, метушився люд на пероні, сповнений більших чи менших особистих клопотів, десь неподалік грав оркестр, зустрічаючи, певне, вельми поважних персон, кожен жив тут своїм життям, своїми радощами і печалями, не підозрюючи про лихий час, що насувався невблаганно.

«І треба ж вродитися мені в таку пору, – подумалося Павлу Феофановичу, – коли б і яке не прийняв рішення, воно однаково матиме гіркий вислід».

Шандрук був певен також, що війна неминуча, але зовсім не розділяв телячого німецького оптимізму щодо легкого успіху походу на схід. Він, нівроку, повоював і з росіянами, і з німцями, й мав свою думку. Найлихіше у цьому, міркувалося, що ситуація нагадуватиме давній галицький анекдот. Запитали у сивого вуйка, про що так задумався чи мріє про що...

– А думаю, аби Фінляндія на Китай напала.

– Та нащо тобі те, вуйку?!

– А щоб через Росію: туди-сюди, туди-сюди...

«Зараз, – думав Шандрук, – оте «туди-сюди» через Україну неминуче статися має».

Полковник, однак, терпляче переступав з ноги на ногу, очікуючи відповіді Павла Феофановича:

– Неофіційно німець обіцяє відновити українську державу. Принаймні та частина німецької еліти, що бачить трішки далі власного носа...

«Ти зараз на ро́зстанях, – думав Шандрук, – складніших, ніж у казці, й маєш прийняти рішення. Відмовишся – німець тебе згноїть, хоч то ще не найстрашніше... А погодишся – ім'я твоє прокленуть навічно совіти, зватимуть зрадником тої держави, громадянином якої ніколи не був і воював затято проти неї на своїй споконвічній землі, спаплюженій пришельцем диким зі сходу, зватимуть тебе запроданцем; і не тільки клястимуть за співпрацю з нацистами, навіть по смерті каміння летітиме тобі вслід, і на могилу твою плюватимуть...

А ще відсидітися можна у нірці тихій якійсь, приплющеним оком час від часу виглядаючи нишком: а що там на великому білому світі? Тоді нащо на світ цей появився, нащо стільки українських доріг на війнах стоптав, боронячи те, що мав за святе; хіба для того, щоб тепер все облишити? Ось де за найвищою міркою зрада...

Звісно, ти ні на гріш німцю не віриш, уже бачив, що він витворяє у Польщі, ні на шеляг не віриш обіцянці-цяцянці німецькій про дозвіл на українську державу. Але так само віриш, що не може довго на світі жити совітська потвора, як і дзеркальне її відображення – нацистська. І коли вичахнуть врешті обоє, що неминуче, не може ж Всевишній довго терпіти злу пародію на Його творіння, отоді й настане час збудувати державний дім на власній землі. І нехай же кидають тоді каміння услід...»

– Даю згоду. Їдьмо, – врешті озвався Павло Феофанович до полковника.

З гіркуватим присмаком була зустріч Шандрука з Юрієм Липою.

– Я німцям чимало набалакав про роль України на східноєвропейському терені, – казав тоді Юрій. – Де тільки можна, тикав свою брошуру «Russland und seine geopolitischen Moglichkeiten». А вони мене буквально перекупити хотіли.

На невеселу посмішку Павла Феофановича ще додав:

– І дивувалися навіть: всі в нас беруть, а ви гордуєте.

З Відня Павла Феофановича перекидають в Румунію, призначають в оперативний відділ штабу угруповання. Двадцять другого червня німець на совіти пішов, а вже наступного дня приносять фотографії з літака міста Батумі і кажуть Шандруку перенести усе на топографічну карту. Вулицями міста пішли тисячі полонених, та не має змоги Шандрук з ними бодай перекинутися словом.

А далі для нього настав дивний спокій, він ще нагадував, що потрібен там, в Україні, на що була така ж тиша незрушна.

Коли вже Вінницю німець узяв, то попросився Шандрук вернутися в Скерневіце.

З того німці не зажурилися.

Високопоставлений барон Хохштетер особисто відвіз Шандрука на вокзал.

– Генерале, ситуація зовсім змінилася, – сказав на прощання барон і в нього з очей ейфорія аж вихлюпувалася. –Тепер нам не потрібні ні українські політики, ні генерали.

14

Борис Іванович переступив поріг назустріч німецькому офіцерові, зовні він видавався напрочуд спокійним, хіба душа почувала себе як із заплющеними очима; офіцер недбалим жестом показав Балінському йти за ним. Борис Іванович з таким самим незрушним виразом на лиці навздогін його спині почалапав східцями.

І думки в нього зараз були зовсім не гарячкові, швидше такі собі, гіркувато меланхолійні. «Господи, – думав Борис Іванович, – з твоєю ж силою, з неймовірною і немислимою здатністю до Творіння, нащо ж ти виконструював оте одоробало, що назвалось людиною?» Звісно, сам він, Балінський, не має найменшого права гнівити Творця за його щедроти: він-бо у двадцять вісім років став доктором біологічних наук, у стільки ж – професором ембріології Київського університету, а перша наукова стаття в німецькому науковому журналі взагалі була видрукувана в двадцятилітньому віці.

На сімейне життя також не доводиться нарікати: дружина його, Катерина, до нього придатна, і син гарний, той славний Іванко. Ні, не можна йому картати власну долю.

Але ж ці дві сили, німецька й совітська, що обоє не визнають Бога, всесвітню бійку заколотили і зачіпають чи не кожну долю, а його, Балінського, то напевне. Нечисть на нечисть походом іде, а страждають безвинні. Ті ж совіти, було, на довгі роки в концтабори загребли дружину, відібрали здоров'я.

Вони прийшли арештовувати Катю в її день народження, прийшли пізно ввечері, фактично вночі, коли розійшлися вже гості. Слідчий тряс перед об-

личчям дружини ваговитою папкою якихось паперів і вельми щиро обурювався:

– Ви підтримували злочинні зв'язки з контрреволюціонерами за межами радянської Росії!

Катя тільки головою струснула, наче щойно випірнула з води, вона не розуміла навіть – про що балакає слідчий.

– Тут листування вашої мами з Прагою, а ще копії листів вашого батька до герцога Ліхтенберга.

Дружина не могла вкласти в голову, чому мама не має права листуватися з донькою, яка мешкала в Празі, і який стосунок має вона, Катерина, до батькових листів герцогу. В час голоду батько справді написав листа Ліхтенбергу: вони були знайомі давно, ще до більшовицького перевороту батько в герцога працював менеджером з нерухомості. І коли тато не витримав погляду голодних дитячих очей, то справді в листі благав милостивого герцога прислати бодай якусь продуктову посилку.

– Візьміть на себе листування матері. І тоді ми вашу маму не турбуватимо, – несподівано запропонував слідчий, насторожено і вичікуюче пострілюючи поглядом своїх зимних очей.

– Як же я можу взяти, коли там материн почерк, материна рука, – ніяк не могла зрозуміти логіки слідчого, як і мотивів, нащо йому все те потрібно.

А далі було ще дивовижніше.

– Ваш чоловік входив у злочинну групу, організовану професором Шмальгаузеном. І тут простежується прямий зв'язок з герцогом і закордоном.

«Он воно що, – зіщулилась у грудочку Катеринина душа. – Вони шиють мене й чоловіка, зарубіжжя й професора в одну групу. Хай те шитво гнилими нитками, але біди не оберешся...»

– Так, мій чоловік з багатьох питань контактував з професором. Він – учень Шмальгаузена, а кожен великий вчений має своїх учнів, свою наукову школу.

Катя не знала тільки, що «чорні ворони» тої ночі мали надто багато роботи, хапали українську інтелігенцію масово, йшли повальні арешти, тож на неї того «ворона» навіть не стачило і погнали її в буцегарню пішки притихлими вулицями сонного міста.

Тепер ти, без причини найменшенької, на балконі мерії можеш через годину на вірьовці уже теліпатись.

А ще писано, що людина – то цар природи, над звіром усяким, травою чи деревом ставлена, наче кепкуючи з себе сама, вид свій нарекла гомо сапієнс. То чванькувате ймення, бо насправді їй ще тягтися й тягтися до мохів та лишайників.

...Тим часом офіцер привів Бориса Івановича в недалекий дворик міський, де чекали вже кілька німецьких солдатів і тутешніх чоловіків. Офіцер вказівним пальцем вельми дохідливо, тицяючи, пояснив, що он на вантажній машині бочка, як бувають для пива, так собі літрів за двісті, тож звантажити її потребується і он в той будинок занести чи закотити.

Чоловіки мало не на руках занесли бочку з вельми цінним, очевидячки, вмістом у приміщення, де вже чекав чималий гурт німецьких солдатів: гурт весело загелкотів, як стадо гусей, що забачило господиню з харчем.

– Бі-ір! Пі-і-во-о! –розтягуючи і смакуючи словом, виголосив старший із них.

Бочку відкрили і той старший спантеличено витягнув з неї довгими пальцями... солоного огірка.

Балінський зрозумів, що німцям уже не до нього, і тихенько шухнув у двері під регіт ошуканої солдатні.

«...Цього разу якось пронесло, – перевів подих Борис Іванович вже на порозі своєї квартири. –Але чи пронесе так само наступного разу?!. »

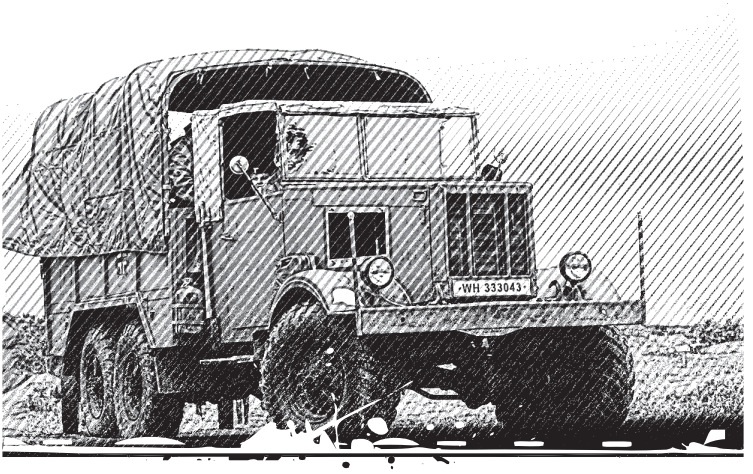

15

Ті двері німецьких кабінетів були різними: найчастіше зустрічав старі, з облупленою та витріскaною фарбою ще совітських часів, тою фарбою, що для підлоги; були вже й нові, привезені, очевидячки, з фатерлянду, траплялися інколи навіть помпезні для найгоноровішого чиновництва. Але всі вони зачинялися за Богатирчуком з відвертим або погано прихованим вислідом: для нього роботи нема. Професор, недавно випущений з гестапо, може в Києві не шукати роботи. В НКВД навчилися, певне, набігала у нього думка.

Розмову про можливу працю ще складнішою зробила препаскудна, брехлива публікація у газеті: Федір Парфенович не мав сумніву, з якої вона виповзала контори. Український Червоний Хрест, мовляв, був закритий через виявлені фінансові зловживання.

А якогось дня, коли вкотре за ним так само зачинилися двері, в Богатирчука і зовсім урвався терпець – він пішов до німецького слідчого, що допитував його всі ті дні.

– Одного звільнення при ваших порядках мало, аби на роботу десь влаштуватися, – без передмов говорив Богатирчук. – Дайте довідку, що гестапо до мене не має претензій.

Слідчий аж повіки з такого нахабства приплющив та головою крутнув, мов її примоцьовував.

– Ніяких подібних паперів ми не даємо, – удостоїв нарешті відповіді. – Але я зателефоную куди треба.

Судячи з наступних подій, він не збрехав.

Через кілька днів до Федора Парфеновича цілісінька делегація заявилася – вчених, колишніх працівників Інституту рентгенології та експеримен-

тальної біології. Інститут серед іншого займався проблемами подолання раку.

– Совіти вивезли все, що могли, – казали науковці. – Та лишилися люди, які не хотіли з ними йти, вчені з поважними іменами та досвідом. Мало того, навіть залишились тварини з дослідницькими пухлинами. Федоре Парфеновичу, поклопочіть від імені всіх нас – спробуймо відновити інститут...

І пішов знову Богатирчук оббивати німецькі пороги: навчений, він тепер знав, на що тиснути. Німець панічно боявся епідемій, а в інституті перед війною до того ж працювали над сироваткою проти висипного тифу. На подив Федора Парфеновича – звір неабиякий здох у німецькому лісі – відкриття інституту відбулось без особливих перешкод.

Віра з'явилася вже другого дня як запрацював інститут, власне, Богатирчук зіткнувся з нею у дверях, як кінчався робочий день.

– Ой Боже, я знов запізнилася! – було зойкнула, одначе за віями, що перелякано кліпали, ще таїлась надія.

– Та не ойкайте вже так, – жартома насварив Богатирчук: вдячність за давню поміч в нього ще не припала пилом. – Помогти чимось можу?

– Їсти хочемо. Дуже хочемо, – залопотіла швиденько, аж з того засміявся Федір Парфенович.

– А чого в множині, як колись про себе імператори?

Вона зашарілася, той рум'янець на блідому лиці, як і в більшості зараз киян, видавався неприродно густим; Віра відчула те і прикрила обличчя долонями.

– Справді у множині. Нас тепер двоє, – і не стала більш говорити, бо багатшою за імператорів почувалася: візьме знов на роботу, напевне, Федір Парфенович.

– Вже завтра можете приступати...

Були в Богатирчука і складніші розмови. Йому порадили професора Бориса Балінського як фахівця путящого, якому, проте, не дали розвернутись і явити весь хист і потугу.

Борис Іванович на запрошення Богатирчука прийшов, але майже відразу, по кількох словах для знайомства, без вагань та довгих роздумів на пропозицію в рентгенінститут перейти відрізав:

– Я не зможу у вас працювати.

Федір Парфенович тільки плечима, не розуміючи, знизав.

– Як ті, що пішли, так і ті, що в Київ прийшли, – спершу спокійний Балінський раптом почав прудко жестикулювати, а ще загинати пальці, мов щось на них вирахувати зібрався, – вони, по-перше, тим самим миром мазані. По-друге, нагадують мені фрігійського царя Мідаса. Пам'ятаєте? Все, до чого торкався цей цар, перетворювалося в золото. А в цих перетворюється в біду, у знаряддя нищення, в смерть.

– Ваш рибний інститут теж начебто не на іншій планеті, – спробував уїсти Балінського Богатирчук. – Думаєте, пам'ятник там вам поставлять...

Балінський глипнув на Богатирчука, як на малу дитину, що вередує, але карати за те, певне, шкода, хай підросте:

– Пам'ятник інтелігенції, яку в голодному тілі тримають із садистською насолодою? І то в будь-якому суспільстві... Це вже як загнеться вчений, лікар або письменник, отоді шкодувальники натовпами кинуться возвеличувати і лепетати осанну.

– Ну, не завше похмуро так у житті, – поспіхом гортаючи пам'ять, мов телефонного довідника, Богатирчук підшукував інші приклади.

– Подивіться на площі столиць у будь-якій країні, – не став чекати Балінський, доки співрозмовник перегорне усі сторінки. – Там пам'ятники царям, королям, генералам, не істинним благодійникам тамтешньої людності, а тим, хто найбільше людності тої в могилу поклав, і чим більше згноїв свого і чужого люду, тим величніший пам'ятник.

– Я іншої думки, – продавав свої тридцять два Богатирчук. – На тих площах царі й генерали на коняці здебільшого, я не раз приглядався пильно: видалося мені, що то не царям монументи, а насправді коням, яких скульптор ліпив з неспівмірно більшим натхненням.

– Не кажіть, – у Балінського теж на обличчі змайнула було усмішка чи, швидше, подоба усмішки, кривої і гіркуватої: заявилась і вмент погасла. – Чи ви бачили пам'ятник медсестрі, фельльдшеру, акушерці? Сотні пам'ятників невідомому солдатові, насправді вбивці, що неміряно життя позбавляв за праведне і, найчастіше, неправедне, але немає в усьому світі пам'ятника невідомій бабці-повитусі, істинній благодійниці людства, єдиній, кому впродовж тисячоліть маємо завдячувати за збереження і продовження роду людського. Те властиво для всіх часів, а насамперш для найпаскуднішого століття двадцятого: трішки шкода, що людині в якесь інше зась перескочити.

«Справді, – подумалося Богатирчуку, – не може людина вибирати собі століття, мов крам у магазині, сперш пощупати привередливо, а тоді купувати; навіть як не сподобається раптом, то здебільшого крам повернути можна чи обміняти на інший... Ні, час народитися обміну не підлягає, кожен повинен достойно у судженому прожити...»

– Мене заклинило на таємницях зачаття життя. Я ембріолог. З цього ні той, ані другий деспот не змо-

же спекти якесь зло. Зрештою, просто не встигнуть, згинуть вони, іншого допустити не може Всевишній, – все ще загинав на руці пальці Балінський.

У Богатирчука починала вже злість до грудей підступати: бач, сей чоловік не тільки таємниці ембріонів пізнав, а й із думками Всевишнього зазнайомився, але стримався від якихось шпильок:

– Не менше добра може дати рентгенологія. А про рак, це прокляття людства, я промовчу, – образжено відказав. Він Балінського, швидше, за меланхоліка спершу сприймав, а тут, з'ясувалося, гість закипає мов чайник, в якого води лиш на денце чомусь налили.

– І останнє, – Балінський рвучко піднявся зі стільця, очевидно завершуючи розмову. – Рентгенівські промені, незнані причини раку – найменший тут науковий здобуток паскудні люди неминуче змусять вас переплавити в зло і ганьбу... Я ліпше гнилий підножний корм який їстиму, але співучасником зла не буду.

– Ніхто в інституті злові свічки не ставитиме, – такого повороту розмови Федір Парфенович не очікував.

Вже у дверях Балінський докинув, мов вибачався:

– Я відвертим сьогодні був, як ніколи.

«Ти бач, який чистоплюй... Навіть у найпаршивіший час людина має знайти достойне діло», – з серцем подумалося Федорові Парфеновичу.

– Ми ще зустрінемося, – несподівано для себе мовив він уголос, наче погрожував...

16

Віра на якусь хвильку було задрімнула, сидячи біля пораненого, але то справді лише на хвильку, бо небавом тихий стогін повернув з напівдрімоти.

– Як звати мою господиню? – швидше прошелестіли, ніж мовили пересохлі вуста негаданого гостя.

– Віра. А вас?

– Григорій... Григорій Нечипорук.

У неї чомусь аж пальці на руках похолонули і голки дрібненькі під нігті кольнули, чомусь аж мурашки прудкі побігли спиною... Її Григорій, що навіки лишився в засніжених фінських лісах, немов повертався у той же дім і кімнату цим незнайомим чужим чоловіком...

Напевне, щастило Григорію, бо обійшлося, здається, без перелому кісток та інших великих бід: вже наступного дня, заледве Віра на кухню вийшла, він спробував пройтися кімнатою – дибав, щоправда, понад стіною, лапаючи і тримаючись тої стіни. В нагороду за те отримав вельми повчальний медичний речитатив.

– Буду слухняний і чемний, – заприсягався та каявся. – От тільки бачив он на поличці книжковій томик раннього Богдана Лепкого... То й при совітах той томик там стояв?

Віра тільки всміхнулася: довго оповідати, як книжка потрапила з часів уенерівських у часи сталінські, як загорнута в пергамент під долівкою понад два десятки літ пролежала; томик, проте, зняв зрозумілу пересторогу в розмові між незнайомими досі людьми.

– Я все думав, що Вельзевул в однині, – оповідав Григорій довгими і темними вечорами, бо електрики давно не було. – Але щось не догледів Всевишній,

бо один князь нечистих звив берлінське кубельце, а інший – московське... Я мало не з перших днів влаштувався тут у міську управу. І от якось на Сінному базарі побачив совітську листівку, де з Лаврою грозились розправитися. Бігом з тою листівкою до міського голови, той – в комендатуру... І що? Німець не поспішав дослідити і розмінувати, натомість розграбував музейне містечко, а потім заборонив до монастиря наближатися навіть...

Чи то від вечірнього мороку, чи справді Григорій умів розповідати – тільки Віра, наче в німому кіно Чарлі Чапліна, бачила, як чорні фігури заметушилися, поспішаючи повантажити перську кераміку і роботи голландських та фламандських майстрів, східні гобелени й університетське обладнання, навіть тролейбусні вагони, злегка похитуючись на залізничних платформах, прямували з Києва у фатерлянд. І не пришельці із заходу, а ті, котрі недавно лягли в Бабин Яр разом із головою міським Багазієм, – то вони рятували люд майже мільйонного міста, бо східний пришелець лишив його без хліба й води, без електрики й транспорту – навіть з похоронного бюро совіти забрали авто й кінні підводи. То саме ті, що з Оглоблином та потім Багазієм були, засукавши рукави, за кілька тижнів дали людям воду, дитячі садки відновили, навіть – диво велике! – став ходити, скрегочучи гордовито і зверхньо на поворотах рейок, міський трамвай. На розбитих городиках по всенькому місту зазеленіла картопля й буряк, морква і цибулина – на втіху охлялим та блідим з недоїдання киянам.

Віра й собі оповідала дещо зі свого життя, а одного вечора таки не стрималася, прохопилось якось: як прийшла звістка про братову смерть, то поклялася собі когось із винуватців загибелі покарати. Відповідь Григорія ошелешила:

– Викиньте назавжди з голови. Наказ підірвати міст, гадаю, міг дати лише командувач армією генерал Власов. Для вас, простої медсестри, даруйте, простої баби, він недосяжний. Хай його доля скарає...

Відтоді більше задумкою і клятвою своєю не ділилася Віра, заховавши їх у найдальший закапелок душі, проте однаково не зрікшись.

Робота на складах Богатирчука, звісно, втомлювала, та непомітна була та втома по Вірі: швидше, навпаки – недавно зів'яле лице бралося в кольори свіжіші, а з вигаслого погляду, мов з давно полишеного і забутого приску, раптом знов пробивались живі жарини.

От тільки одного дня, як вернулась у квартиру, її чекав на порозі вдягнутий вже Григорій.

– Я не відаю таких вдячних слів, яких заслуговує моя рятівниця, – почав було він, та його перебили.

– Нема таких слів. Бо нікуди ви не підете, – заступила дорогу.

– Я теж так би хотів... Та справи, – і він спробував якось протиснутися здоровим плечем.

– В рані погано гоїться правий край, – Віра вигадала на ходу, хоч справді хотілось, аби заживало швидше.

А ще більше не хотілося їй знову лишитися самій. Раніше хоч був кіт Трохим, істота кумедна і трішки хитра. Вітався він, як і належить чоловічій статі, лапу поважно подаючи, хоч, правда, в наступну мить де й дівалася його поважність: хай тільки господиня забариться з нагородою: жалісливо і протяжно нявчав, випрошуючи звичне; задля цього не раз Віра мусила відривати щось від свого бідацького столу.

Тепер нема Трохима, не буде й Григорія.

А ще чулося щось таке у душі її, чого не хотіла бачити і визнавати, вона до цього випадкового чолові-

ка почала відчувати не просто приязнь, то було, певне, щось більше уже, неназване нею досі й старанно від себе самої ж ховане; в неї в грудях аж гаряче стало.

Григорій тим часом пильно дивився їй у вічі, наче гіпнотизувати або чарувати надумав, тоді розбишацьки торкнувся, точніше мізинцем легесенько вдарив по стужавілому соску під кофтиною, а врешті здоровою рукою Віру схопив і від землі відірвав...

Вона тільки схлипнула з несподіванки та рота відкрила, мов пірнати зібралася вельми глибоко, а тепер лиш має набрати побільше повітря...

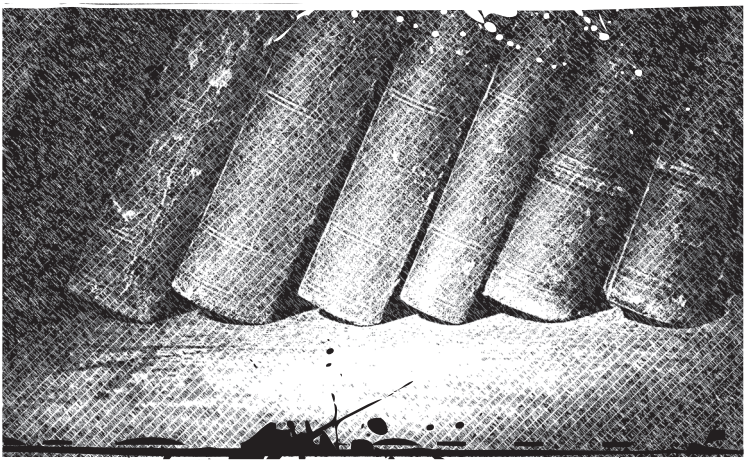

17

Збігав час, фронт, що сунув невпинно колись на схід, тепер так само посувався на захід, і, напевне, в барона Хохштетера, що відвозив Шандрука на вокзал, з очей вже не вихлюпувала так ейфорія, як вода з переповненої ванни, в якій забули закрутити кран. Не продавали веселих витрішок тимчасові везунчики долі, солдати вермахту, сидячи на броні й прямуючи в східні обшири. Потяглись ешелони в зворотний бік, і настрій супроводжувачів був зовсім інший.

Вулицями без кінця сунули біженці з тривожними і змученими лицями, з яких, видавалося, не тільки зійшов рум'янець, а й будь-яка думка чи найпростіше бажання. Вперше побачив Шандрук німецьких солдатів, в яких, як відзнака, були літери УВВ – то, казали йому, читається як українське визвольне військо.

Одного солдата з тою відзнакою вдалося розговорити: Павлу Феофановичу було вельми важливо, чого ж то посипався так німецький фронт.

– В них ще є достатньо сили, – дещо сторожко, роззираючись, казав солдат. – Є люди і зброї по гагавицю, – показав на горлянку рукою. – Та духу нема... Чуть з того боку натиснуть – і вже п'яти мастять. Тож позаду СС з кулеметами, зовсім так, як в москаля загородзагони.

Німеччина захлиналася, бракувало всього, людей особливо.

Павлу Феофановичу сперш наказали двох чоловік з кінотеатру в Скерневіце, де продовжував директорувати, відправити в фатерлянд. А коли відмовився він, то сам ледь не втрапив в остарбайтери – його вже вів поліцейський, та знайомий комісар на дорозі трапився і відмінив наказ.

Шандрук негайно їде у Лодзь – мовляв, як нема фільмів для кінотеатру, то й він не потрібен, у Лодзі брат його рідний замешкав. А насамперш відвідує президента УНР Андрія Лівицького, що спинивсь на той час у Лацеку поблизу Лодзі.

То довга була розмова, як і де прихистити українських діячів, які втекли з підрадянської України, що насамперш слід учинити уряду в екзилі. Слушного чув чимало Шандрук, але й дивувався деколи з наївності президента і тих, хто радив йому.

– Як совіти дійдуть до Вісли, то альянти мають спинити їх, – Лівицький пильно дивився у вічі Павлу Феофановичу, мов там хотів вичитати: згоден чи ні, чи думка інша у нього.

– Совітів порятував американець, – не таївся Шандрук. – Від зброї дає до авто, від консервів до шнурків черевиків. Тож загонорився совіт, тепер, переконаний, знов йому закортить звоювати світ.

– А не можуть альянти з німцем піти на мир сепаратний? Військовиків своїх аби зберегти? – Лівицький так само силувався щось недомовлене прочитати в очах Шандрука.

– Ні в якому разі, – Павло Феофанович подумки і відсотка дати на те не міг. – А от вам особисто варто вже переїхати на територію, що, вірогідно, займуть союзники.

– Хтозна...– Лівицький нерішуче крутнув головою. – З їхнім дивним чуттям Європи Східної можуть мене яко презент Сталіну впакувати.

А ще в Лацеку з Шандруком трапилась прикра пригода: звідкись дізнався про нього давній знайомий на прізвище Крижанівський. У формі гестапівського підполковника він, вдаючи на хвильку радість зустрічі, не став далі тратити час на довгі розпитування про здоров'я й життя.

– Пропоную вам посаду коменданта української офіцерської школи. Ранг – полковника. Звісно, і все те побутове, що належить по рангу.

Павло Феофанович лайнувся подумки: ще чого бракувало... Але якщо він не згодиться, то може знов загостювати в гестапо, а ще ж від попередніх гостин шпари не до кінця відійшли.

Шандрук акуратно, наївними запитаннями спробував трішки просвітити ту тьмяну картину. Крижанівський охоче відповідав і вже на лиці в нього виписана каліграфічними літерами бачилася Шандрукова згода. Насправді по організації школи ще й коту хвоста ніхто досі не зав'язав, то лиш проект, який просуває сам Крижанівський, аби піддобритися перед начальством.

– Доцільніше мову вести, як школа вже буде, – невизначено відказав Шандрук.

Не встиг Павло Феофанович у Лодзь приїхати, як там уже чекав пакет зі Скерневіце: комендант тамтешній вимагав негайно вернутися.

Спасибі у капелюх...

Наступного ранку пригоди продовжилися: раптом прибув від Крижанівського посильний у гестапівській формі та вручив наказ: негайно прибути, бо призначений комендантом офіцерської школи... Звісно, гестапівський циркуляр дужчий папіруса якогось там коменданта невеличкого містечка.

Не раз на життєвім шляху траплялися Шандруку несподіванки, не раз доводилося йому в одну мить приймати незвичне рішення: і тут теж треба в'юном, вертким і слизьким, вивернутися поміж різних контор у загуслому німецькому мулі.

Павло Феофанович повагом вийняв старий документ, ще румунських часів, і зверхньо докинув гестапівцю:

– Я підкоряюся винятково штабу генерала Ріттера фон Шоберта. І не маю права виконувати будь-чиї інші накази.

Ошелешений гестапівець ні в сих, ні в тих, тільки з ноги на ногу переступав, не здатний справитися з вибором: заарештувати нахабу чи ні. Заарештує, як не належало, – його скарають, не заарештує – також скарають, а що ж робити?..

18

Григорій, як снопа, обхопив здоровою рукою Віру і легко, мов граючись, відірвав від землі: на якусь мить сторопіла вона, не здатна ні слова вимовити, ні боронитися; він міцно тулив її до себе, аж почув, як тенькає в неї серце. «А ну тобі, як в синиці», – ще змайнула думка.

Але як спливла перша розгубленість, Віра щомоці взялася висмикувати руки, пручатися і виривати їх із чоловічих чіпких обіймів; те заняття приносило небагато користі. Вона аж прикусила губу, так тужилась і пнулася, але Григорій уже відчув у тому пручанні якусь нещирість чи навіть щось вдаване. На те в нього, бувалого в жіночих ділах, з роками виробилось особливе, непояснюване чуття. Ні, він не був волоцюгою й бабієм, але життя складалося так, що одружуватися все ніяк не випадало, а в останні часи закрутило його в клопоти з підготовки до нової війни, так очікуваної і неминучої, на погляд Григорія та його побратимів. Жінка вільна у виборі собі партнера, гадав він, як і чоловік: якщо їхні стосунки дійшли близькості, то обом має бути добре та й годі; Григорій підозрював, що може десь існувати душа, стрівшись із якою, вже не розминутися, не відділитись і не відклеїтися: але то був його чисто теоретичний вивід.

Він то колесив європейськими шляхами, засинаючи у вагоні чи автобусі так само швидко, як у квартирі, то брав участь у вишколі молодих. У старовинному замку на південь од Відня, оточеному височенним муром, поодаль від великих шляхів, разом з іншими Григорій готував майбутніх вояків. Окрім викладів теоретичних, відбували і теренові вправи – знову ж Григорію не до вінчальних обручок було, бо

між вишуканим замком і звичайнісінькою казармою він не бачив різниці.

Зараз у нього прокинувся по тривалому чоловічому голодуванні нестримний потяг до цієї жінки, такої доброї і турботливої, що порятувала його, в той лихий час не просто клопоталася – швидше, возилася з ним, як із дитиною; а ще, чого там лукавити, заледве очунювати починав, то вже накидав оком на її струнку статуру і миловидне личко.

Віра ж направду розсердилася на початку на Григорієве нахабство – ич невдячна істота яка: вона по доброті душевній возилася з ним, а йому в голові якісь вибрики... Водночас вона розуміла чоловічу долю і чоловічу природу, на яку злитися було би дивно, принаймні, життя без дому постійного багато років, без жінки коханої та затишку і кутка свого хатнього. Хтозна звідкіля брався жаль, їй просто хотілося пожаліти цього чоловіка, якому доля не дозволяла чомусь нагріти постійного місця. Розлютившись спершу не на жарт, аж мову перехопило, Віра відчувати стала, що та злість якось тане і невідь-куди діваєтьcя; зрештою, вона жива людина також і їй самотність у вдовиній постелі набила оскому.

В якусь мить Григорій, якого вже дрижаки брали, мов роздягнутого на морозі, відчув оте Вірине вагання, він підхопив її вже обома руками і в кілька кроків поклав на ліжко.

Вони знову були юними, мало не підлітками, що лиш починали пізнавати таїну любощів, він, що не мав давно уже жінки, зі щемом душі й тіла все глибше і глибше пірнав у неї; гаряче тіло її наганяло на нього нові дрижаки та нестримне бажання; видавалося, вона відчувала, наче у танці, кожен порух тіла його і сама підсобляла в тім чоловічім труді та ста-

ранні; заледве відсапавшись, вони падали знов одне в одного, в хвилі млосні, хвилі щемкі.

Заснули вони одночасно і, напрочуд, так само одночасно прокинулись.

Вона була з головою накрита простирадлом, але нараз визирнула з-під нього, зиркнула лише одним оком, зиркнула якось так, мов у дитинстві, граючи у піжмурки, схитрувати хотіла та підглянути намірилася, визирнула і не без лукавинки докинула:

– А що, пане-товаришу, вже поїдете чи трішки згодом?..

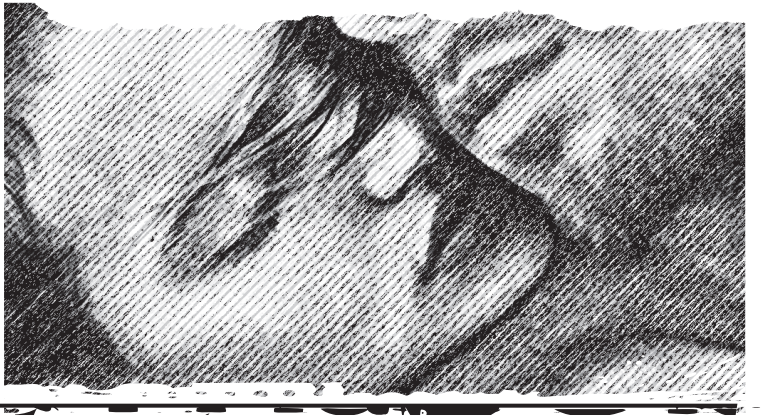

19

Інститут під орудою Богатирчука якось без особливої натуги ставав на ноги, хоч багацько серйозних учених евакуювалося. Йшли дослідження, наслідки яких могли позначитися через вельми неблизькі часи. Та от притичина – закінчувалися теплотворні тварини, на яких випробовували різні види ракових пухлин. Ними могли б бути кролі, та в голодному Києві про це говорити годі. Як і за кожного диктаторського ладу, будь-який більший діловий вузлик можна було розв'язати лише в столиці. І Богатирчук добивається дозволу на поїздку в Берлін.

За доброю порадою, прихопив Федір Парфенович листа до відповідальної дами в берлінському міністерстві у справах Сходу. Дама, попри поважну посаду, була неабиякою балакухою, вона не тільки помагала діяльно з кролячим клопотом, цими так потрібними теплотворними тваринами для інституту Федора Парфеновича, а ще й запросила в ресторан на обід.

– Крім іншого, – пообіцяла, – зазнайомлю вас із зірками, які заявилися на німецькому небосхилі. То генерал Власов і його друг, також генерал, Малишкін.

Федір Парфенович одним вухом чув про генералів, які потрапили у німецький полон, але тільки й того.

Вони зовсім не схожі були: худий і довгий, немов голобля, Власов і такий собі, ростом середнячок, з животом, що вже намічався, Малишкін.

Дуже швидко мова зайшла про можливість виступити росіянам у війні на боці Німеччини.

– Мені дорікають, – Власов говорив із твердою переконаністю, що кожне слово його ловлять

уважно, більше того, очікують того слова, – дорікають, мовляв, то не морально. А якщо зараз країни, які себе демократичними йменують, в одному союзі з тираном і деспотом Сталіним – то хіба не одне і те ж?

На всяк випадок Власов окинув сторожко оком своїх співбесідників – чи не суперечитиме йому хтось, але ті мовчки поралися зі стравами.

– Видається, це трішки навіть до німців починає доходити, – вів генерал далі, не зустрівши спротиву. – Справи німецькі на фронті чим далі, тим гірші, Сталін б'є все дошкульніше. Знаєте, то в Чехова є, здається: якщо зайця довго бити, то він і сірника кресати навчиться.

– Не може існувати таке протиприродне, як сталінська потвора і весь його державний витвір, – доєднався до мови Малишкін. – Ви тільки гляньте на ставлення совітів до церкви... Якась дивна, не пояснювана ненависть у них до всього святого, що є в людських душах... Істинно біси вселилися в них. Навіть такий чоловік, зовсім не віруючий, як Єсенін не витерпів і написав гірку одповідь недалекому Дем'яну Бєдному на його так звані атеїстичні куплети. Того вірша не знайдете тепер серед публікацій останніх років:

Нет, ты, Демьян, Христа не оскорбил,
Своим пером ты не задел Его нимало –
Разбойник был, Иуда был –
Тебя лишь только не хватало!

Трішки помовчавши, Малишкін додав:

– Має рацію Єсенін, коли свій твір завершує рядками:

А русский мужичок, читая «Бедноту»,
Где «образцовый» труд печатался дуплетом,
Ещё сильней потянется к Христу,
А коммунизму мат пошлёт при этом...

Досі до всієї совітської номенклатури, з військовою включно, Богатирчук ставився з незмінною підозрою: яке дерево, такий плід. Тож він тільки подивовано зиркав на Малишкіна, який, виявляється, знав напам'ять не тільки Єсеніна.

– Федоре Парфеновичу, – між іншим якось мовив Власов. – От ви, як глибше зазнайомитеся з нашими програмними засадами, з нашими цілями, то до нас також доєднаєтесь.

– Я трішки з іншої опери, – відказав було Федір Парфенович, та в думці прикинув, що не все в словах генералів єретичне, справді – не має права на існування совітська потвора з її нехтуванням цілковито всього святого в людині.

Він то сказав про оперу, але скалка в душу запала, вона не шкодила вельми, але й зникати не мала наміру.

У дорозі назад, до Києва, Богатирчук все боявся, як він впорається з тими кролячими клітками, в яких пухнасті в'язні тільки сторожко та настрахано поводили вухами. Але боязнь та марною виявилася – попутники охоче допомагали переносити клітки, ще й зі смішками-пересмішками. Гірше було зі своїми думками Федорові Парфеновичу, він з ними всю дорогу носився і ніяк не міг знайти належного місця в душі, місця такого, щоби міг заспокоїтись. Якщо визнати правоту Власова, то що ж то за підлість нечувана і неміряна вийде: росіянин буде стріляти у росіянина, українець поцілить свого українця, білорус всадить кулю у груди білорусові, а кавказець – кав-

казцю? А з іншого боку, Богатирчук не знаходив заперечення доказам Власова, коли той довжелезними своїми селянськими руками і такими ж грубезними пальцями показував, як кулак завше дужчий окремого пальця: більшовицький режим живучий – і тільки міцнющий кулак здатен його здолати.

...Кліткам кролячим щоразу в вагонах знаходилось місце, тільки думки всю дорогу не давали спокою: невже він сам долучиться до братовбивства?

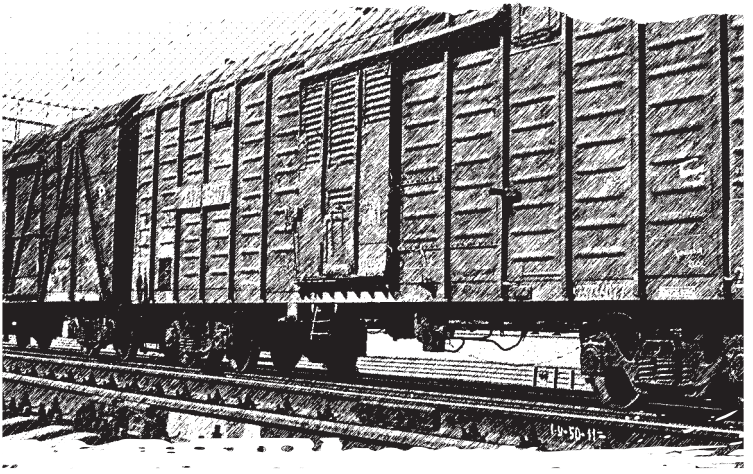

20

Борис Іванович ішов вулицею – і впізнавав та не впізнавав Києва: від половини будівель лишилися купи битої цегли, щебеню й пороху, зустрічні перехожі брели зіщулені від вітру, похмурі, обірвані, вони йшли якось так, мовби не в потребі власній їм треба йти, а пересувалися з чужого набридливого й неприйнятного примусу. Жебраки, звісно, були й перед війною, але нині стрічалися мало не на кожному кроці; наче хвалячись своїм каліцтвом, одні канючили, виставляючи обрубки рук або ніг, інші пробували навіть за поли хапати перехожих, що засоромлено відвертались або просто ховали очі; от тільки недавні професори в пенсне чи окулярах не наважувалися подавати навіть голос – стояли на холоді з опущеними плечима і так само опущеними душами, не сподіваючись від городян на милосердя, якого самі городяни не знають, не відають і очікувати не можуть.

Балінський тримав у руках хлібину: досі таку куштувати не випадало. Хліб, певне, готували з проса, але в ньому переважали погано змелені часточки люпину і каштану; з гіркуватим і відразливим присмаком, жовтуватий на вигляд, його одні прозивали «цеглиною», а інші за вислів точніший вважали «наждак».

– Мусимо якось жити, – казала сусідка байдуже, без зажури, бо журба та давно вицвіла й пішла собі геть з її голосу. – Борошно, цукор та інше повезли, як тікали совіти, кудись ешелонами та баржами по Дніпру, а що не встигали, то тисячами мішків скидали в ріку, навіть сіль, а олію просто на вулицю виливали...

«Мусимо якось жити», – не раз повторював подумки Балінський, бродячи спорожнілим містом у

пошуках роботи, – мріялося, аби хоч трішки відповідала вона його кваліфікації. Університет уже був не для українців, та ще й протяги вільно розгулювали порожніми аудиторіями, колишні наукові заклади були евакуйовані. Однак небавом чутка пішла, що німець суто зі своїх міркувань прагматичних має кілька інститутів відкрити, і першим серед них – інститут захисту рослин.

У цьому інституті в директорському кріслі сидів і підбирав фахівців вельми поважний, мов надута гумова іграшка, професор Зоммер; подумки, попри ситуацію не до смішок, Борис Іванович порівняв його зі старим і неповоротким, але не в міру самовпевненим когутом, що, забачивши мале зерня, ще довго вагається – клюнути його чи забагато честі зерняті. Борис Іванович, на підставі ще давніх робіт з метеликами, а насамперш із комахами-веснянками, міг називатися ентомологом і претендувати на місце в новому науковому закладі.

Довго той когут розглядав «ентомологічне» зерня, зверхньо додивляючись, і врешті відмовив.

Поріг інституту рибного господарства для Балінського був щасливішим. Тамтешній директор Мансфельд, з естонських німців, був зовсім інший. Дворічні експерименти Бориса Івановича з ембріонами риб несподівано викликали в професора не тільки інтерес, ба, навіть захоплення, особливо таблиці з етапами розвитку риб.

– Можете готувати окрему лабораторію. Добір працівників цілком на ваш розсуд.

Вдалося згодом навіть дружину на працю в той інститут влаштувати. Здавалося, можна тепер і подих перевести.

Можна, якби не одна дрібничка. Середня платня тоді коливалася близько чотирьохсот окупаційних

карбованців, а ота хлібина з каштаном та люпином на базарі коштувала триста... Голод на киян, при тім числі на сім'ю Балінських, насувався так невблаганно, як при заході сонця спадають сутінки.

...Цього разу нечувано повезло. Колега по інститутові якось сказав, що вагон цукрових буряків, морозом пошкоджених та зогнилих, викинули на товарній станції Київ – там ще можна щось вибрати. Нагодою такою гріх було не скористатися, й Борис Іванович негайно подався на станцію. Він вишкрябував корені просто зі снігу, не було рукавиць, та навіть якби були, то ними б не скористався: придатні ще корені відділити від гнилі, мокрого снігу й землі, що холодне творили місиво, можна було тільки руками голими.

Втішений, найнятими санями доставив трофей додому і вдвох із дружиною став розбирати та очищати ті буряки. Їх вправно дрібнили і кип'ятили, а каша з цього добра ще довго була в їхньому меню. На Катеринин подив, чоловікові руки вправлялися куди прудкіше жіночих:

– Ти просто віртуоз, тямиш у гнилих буряках, – похвалила дружина, силувано всміхаючись. – Варто відзначити твою кваліфікацію.

– Ще б пак, – у тон, не розгубившись, відказував Борис Іванович. – Маю певний стосунок – я ж все-таки доктор біологічних наук і професор Київського університету перед війною...

Дружина пробувала всміхнутися, повільно, з натугою розсуваючи кутики вуст, та усміх той нагадував забуту, давно напівпрочинену хвіртку із заіржавілими завісами: десь до половинки вона відчинялась, а далі заклинило та заїло – і не туди й не сюди, хоч смикай щомоці, а хоч облиш...

21

Григорій, прокинувшись, солодко потягнувся, аж кість затріщала, як всохле дерево на легкому вітрі, а тоді докинув до Віриного ока, що злодійкувато визирало з-під простирадла:

– Зараз не поїду, звісно. Треба думати.

Наступні три дні він невідь-де пропадав, заледве встигаючи повернутися до комендантської години. А четвертого дня, щойно переступивши поріг, Віру потішив:

– Їхати маю завтра.

Не було в неї образи на Григорія, вона розуміла, що він встряв чи його інші вписали в якісь важливі діла ще до їхньої зустрічі, хіба озвалася кривда на власну долю, яка через Вірині гріхи чи провини, вільні й невільні, чи навіть ще прабабусь та прадідусів забула про неї: вона вже не просила ласки, не просила удач оберемками, а хоча б милосердя. От змайнув перед Вірою раптом Григорій, подражнилася доля, наче з дитиною цяцькою, а тепер назад відбирає – і нема на те ради.

Нараз спалахнула у Віри думка, засвітилася раптово, як заблукала зірка, що випірнула несподівано в ніч похмуру в небі, затягнутому густими й кошлатими хмарами, вирвалася силоміць з-поміж громаддя тих хмар: а хіба вона не може з Григорієм також податися? Невідь-куди, заплющивши очі, не питаючи навіть, що він шукає...

– А може, я також з тобою поїду? – нерішучий погляд з-під вій, лижею загнутих.

Григорій тільки здивовано гикнув, хапнувши повітря, мов хто йому кухоль води крижаної хлюпнув в обличчя:

– А ти хіба знаєш, куди я їду?

– Байдуже.

Віра не лукавила, їй справді було однаково куди, аби утекти від кутків, з яких з нудьгою сірою, набридлою до оскоми дивилась на неї самотність, будь-куди, хоч і світ за очі...

– Віро, я з війни їду знов на війну.

– Байдуже.

Григорій ошелешено на неї дивився, марно шукаючи слів і не знаходячи їх: зараз ще тільки цього бракувало. Українське підпілля йому наказало їхати на Полісся, до вояків Тараса Бульби, якого знав ще з міжвоєнних часів по зустрічах у Кракові. Григорія там зазнайомили зі струнким і високим молодим чоловіком з рудуватою бородою; чоловік був одягнутий в кітель совітського піхотинця, на рукаві якого так колоритно виглядала жовто-блакитна опаска. Зараз Тарас Боровець став Тарасом Бульбою, в його загони в поліських хащах, і не тільки у хащах, все прибуває люд, тож потрібні у поміч бувалі військовики, такі як Григорій. А він зараз що – заявиться гонорово до Боровця ще з отим причепом, який благально віями кліпає?

– Віро, належить бути серйозною.

– Байдуже.

– Ти як ворона на дощ заладила... Зрозумій, я не можу.

Тепер уже Віра пожбурила важкий, як цеглина, погляд:

– Недалекі умом чоловічиська: коли на війні медик був зайвим?

Григорій скривився було, мов незрілу ягідку журавлини ковтнув, а по хвилі гарячка його схолонула: ну й що, коли він до повстанців з причепом он тим заявиться? Той причеп у їхнім ділі істинно знадобиться.

...Вони кілька діб добиралися до Тараса Бульби, навіть наслухатися встигли чимало про нього.

– О, то свій чоловік...

– Він тутешній, йому наше болить.

– Крім нього, нікому нас боронити.

А ще оповідали, що отаман Тарас Бульба не гонориться, може приїхати по запросинах на весілля або хрестини, чарку-другу з простими дядьками залюбки перекине. А як дізнається люд, що в якесь там село отаман з військом прибуде, то на вишитому рушникові хліб-сіль подадуть та закидають квітами.

– О-о, скільки літ, скільки зим, – упізнав Григорія Боровець. – Краків тепер, видається, залишився у житті зовсім іншому.

– А це моя...– запнувся було Григорій, поспіхом шукаючи і не зразу знаходячи слово, яке було б найприроднішим, – це моя подруга, медсестра Віра.

Віра тільки подивовано глипнула, дивлячись, як Григорій мучиться, шукаючи про неї слово потрібне, Боровець же, хвильку про щось розмірковуючи, врешті без сумнівів та вагань мовив:

– Біда на нас навкулачки йде, медик ой як знадобиться...

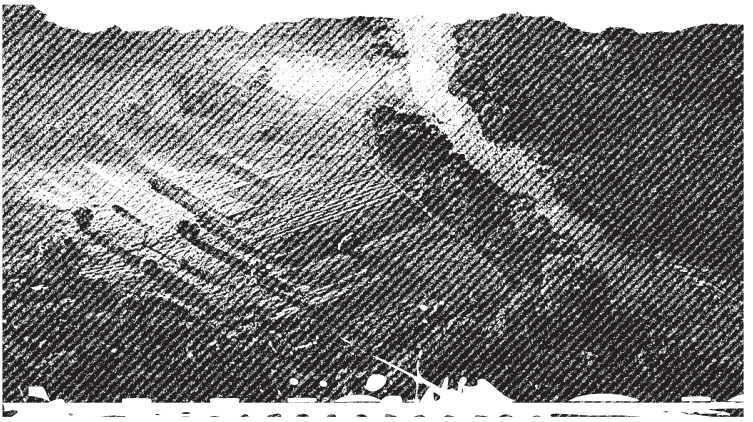

22

Побоявся гестапівець все-таки заарештувати Шандрука, занадто великий ризик... Вернувся Павло Феофанович у Скерневіце, та не надовго.

Телеграма була на жовтуватому грубому обгортковому папері, на якому виднілися навіть дрібні, не перемелені трісочки дерева, – у воєнний час пошті на ліпше годі чекати. Павла Феофановича президент УНР в екзилі Андрій Лівицький викликав терміново в Берлін.

А далі відбувалося щось малозрозуміле. Комендант міста Скерневіце, де Шандрук ще працював директором кінотеатру, дає авто підвезти Павла Феофановича у Лович, до швидкого поїзда на Берлін. У потягу, де їхати дозволялося тільки німецьким урядовцям та офіцерам, Шандруку відведене було окреме купе. Патрульний офіцер, перевіряючи проїзний документ, кілька разів недовірливо блимав то на фото, то на Шандрукове обличчя, не довіряючи власним очам: написано, що їде український генерал, а за одягом він більше скидається на жебрака. Разів п'ять, напевне, за дванадцятигодинну дорогу, брязкаючи дверима, приходили чергові офіцери і підозріло окидали поглядом Павла Феофановича, наче заманулось на зріст зміряти дивного пасажира.

Андрій Лівицький чекав Шандрука в готелі «Ексельгіор» і відразу запросив на сніданок. То трішки незвичайне снідання удавалося, бо чути було віддалені вибухи та тріскотня зеніток, які зарядилися, мов перестрашені чимось сороки, але на те ніхто не зважав. Президент говорив про ситуацію в останні часи, говорив неспішно, позираючи час від часу на Павла Феофановича, мов із ним тільки недавно він зазнайомився:

– Є в Німеччині військові лідери, які не згідні з Гітлером, але мусять таїтися. Вони поважають самостійницькі устремління націй, що під совітами. Звісно, вони про себе рідних та коханих насамперш клопочуться, себе вирятувати в разі неминучої поразки хочуть. Для нашої справи цим гріх не скористатись.

Раптом ревнули сирени, завили занудно і трохи розпачливо, наче підранені динозаври доісторичні, починався новий авіаналіт, тож співрозмовники полишили сніданок та хутенько подались у бомбосховище. Розмову по закінченні нальоту продовжили вже у кімнаті за кавою.

– Імена цих незгідних з Гітлером нам відомі, – вів далі Лівицький, позираючи у вікно, мов саме там мав видивитися фюрерових супротивників, хоч за тим вікном лиш знімались і пливли над пошматованими берлінськими кварталами чорні дими. – То Альфред Розенберг, адмірал Райдер, генерал Браухіч, гер Лайбрандт, професор Арльт та ще низка...

І президент стисло виклав проект створення Українського національного комітету, який би об'єднав різні політичні сили, що живуть інколи як сварлива невістка зі свекрухою на тіснуватій кухні. Німець той комітет запхати тужиться у власівський КОНР, «Комитет освобождения народов России», але те неприйнятне. Очолити нову українську структуру сам Лівицький не хоче, бо не слід цього робити представникові уряду УНР. Пропонували очолити Степанові Бандері, полковникові Андрію Мельнику, колишньому прем'єрові – професору Ісааку Мазепі, генералу Петріву, але всі вони з різних причин пропозицію відхилили.

– Оскільки російський «Комитет освобождения народов России» очолив генерал, то доцільно й український очолити генералу. Тоді простіше буде

військовикам знайти між собою мову. Пропонуємо вам комітет очолити: я цікавився думкою інших політиків і вони не перечать.

«Отакої, – подумки усміхнувся Павло Феофанович. – Свисни, Павле, ти дурніший...»[1]

– Тепер є багато легковажних людей, які не тямлять всю глибину відповідальності та шукають підтримку в німців, аби очолити комітет, – спробував підперти свою пропозицію президент, як підпирають стіну, що не вельми твердо стоїть.

– Я є вояк, а в політичних викрутасах не вельми охочий вправлятися, – Шандрук шукав якусь м'якеньку відмовку, аби не образити президента.

Певно, відчувши вагання, Лівицький знов ту стіну підпирати міцніше взявся, говорив довше, наче сам себе переконував...

– Я певний у вас, бо знаю, що ніколи не зрадите нашій головній цілі. І зараз, коли не відаю, яким ваше рішення буде, все ж бачу вас головою українського комітету. Кожне ваше наступне рішення матиме вагу мого особистого – у підтримці не сумнівайтеся. Ви пережили чимало в тюрмі, розумію причини вашої відрази до німців, але ж ми живемо задля великої справи. Скажу навіть більше: якщо союзники здадуть вас комуністам, зробимо все, аби помогти...

«Не надякуватися», – ковтнув гіркоту Павло Феофанович. Образа все ще не зійшла з душі, але не зійшло і не могло нікуди подітися сказане президентом. Під комітетом будуть українські збройні сили, облаштовані й озброєні німцем, і як раніше Січові стрільці, вони можуть і повинні стати підвалинами національної військової потуги. А ще комітетові належить неймовірно складна праця з вирятування української еміграції, яку ялтинські домовленості

---

[1] Знайшов дурнішого *(діал.)*

брутально здали Сталіну, а ще мільйони остарбайтерів, які в час розрухи всіма кинуті напризволяще...

Не міг не знати цього Шандрук, як і не треба було окулярів, щоб побачити найгрізнішу загрозу: звинувачення у співпраці з гітлерівським режимом.

«Нащо зараз усе те тобі – допікала думка Павлу Феофановичу. – То вже й замуляному коневі втямки, що німець програв, а ти останній придурок, коли ставитимеш в цей час на нього... Тебе ж виквацяють в кров і лайно до пипки вуха, і ті, що зараз із-за рогу лише визирають, бережучи безцінну власну сідницю, перші плюнуть у тебе і пальцями тикати стануть: «Дивіться, він зрадник!», «Німецький холуй!», «Запроданська душа!», і будеш до смертного порога ходити вишмаруваним у мислимий і немислимий бруд, і будуть тебе клясти з усіх підворіттів та з-за кожного тину: «А щоб тебе не прийняла земля...»

Але й інше набігало серед думок. Коли справді на той смертний поріг ступити настане час, то сам собі чесно можеш сказати: я все зробив у цьому житті, що міг, я знав, що по горлянку наїмся людської зневаги, а вельми од лукавих та ласих жар загрібати чиїмись руками, я знав, та неспівмірно вищою є справа; я зробив навіть більше, ніж здатна людина.

Невідь-що варилося в голові у Лівицького, невідь-які сумніви там кипіли та парували вагання, тільки врешті, наче почувши дивним чином думки Павла Феофановича, президент докинув:

– Можете не відразу приймати рішення. Переговоріть також та дізнайтеся думки інших політичних лідерів. Маю на увазі полковника Андрія Мельника, Степана Бандеру, Павла Скоропадського і ще кого за потрібне самі вважатимете.

23

Сіріло небо, неохоче та невдоволено відходячи, прощалася ніч, і вже в прицілі автомата виднілися, хоч злегка мерехтіли й пливли, обриси двох вартових німецької комендатури. «Саме час», – подумав Григорій і скомандував упівголоса:

– Вогонь!

Заляскали постріли, один вартовий скляк сперш на коліна і зліг, а другий ще дивно рукою змахнув, мов із кимось здаля вітався, тоді заточився і впав снопом.

Рвучко схопились вояки, добігли майже до стін комендатури і пожбурили гранати у вікна, де ночували німці. Вибухи, млосні зойки та раптовий вогонь, що полохливим утікачем виривався з вікон...

Раптом один з вартових, що рукою ще встиг змахнути і якого до мертвих зачислили, дотягнувся до свого автомата і, звівшись на лікоть, встиг чергою у бік Григорія полоснути: попереду ніг у нього з насмішкуватим підсвистом пурхнули кулі, збиваючи легку куряву. «Ну, ну! – тільки й устиг посварити він у той бік. – Мені б трішки годилось пожити»...

– А он у сусідньому приміщенні ще є поліцаї! – вигукнув хтось із вояків, що знав тутешні розклади. Він не встиг договорити, як на порозі постав у німецькій шинелі дебелий чолов'яга з піднятими вгору руками:

– Мы не немцы... Мы русские... Выйти нам, пленным, из концлагеря можно было только таким способом...

– Без зброї, виходити по одному! – наказав Григорій.

Він знав уже, що в німецькій армії росіян чималенько, в совітські окопи часто закидались відозви боротися з більшовиками. Навіть у штаб отамана Бульби доставили вже доволі зіжмакану та засмаль-

цьовану листівку, де, хоч і розпливались окремі рядки та букви, можна було прочитати заклик переходити на німецький бік.

Вони виходили і ставали в шеренгу, стривожено зиркаючи то на Григорія, то на палаючу комендатуру, звідки вітер повертав і закручував густий дим, що сльозив усім очі.

Подивовані й водночас запитальні погляди вояків на командира: що він накаже робити?

Чоловік на порозі, повільно опускаючи руки, здавалося, зрозумів, що в тих поглядах написано:

– Это не мы были в соседней деревне, другие грабили. Свидетели в селах есть... Мы не хотим воевать и больше оружия не возьмем.

– Там справді не ці були, – перешіптувалися вояки Григорія. – Минулого разу в клунях та коморах оті козаки фальшиві хазяювали.

Опісля наради недовгої, коли з'ясувалося цілком, що справді не цих рук безчинства, на подив самих поліцаїв, їх відпустили.

– Хай ліпше йдуть геть, аніж мають тут людей грабувати, – зійшлися вояки на думці.

Як добралися Віра з Григорієм до штабу Тараса Бульби, то Григорія отаман при собі в помічниках залишив, а Віра медичними справами зайнялася, хоча, як потрібно, то на машинці друкувала чи, коли більший наклад, у друкарні в поміч ставала. Зі своїм знанням німецької мови Григорію у штабі клопотів вистачало, але час від часу він відпрошувався в отамана на діло живе:

– Аби вояцька справа не забувалася...

По тому, як німці з поліційними російськими козаками побили людей у сусідніх двох селах, пограбували й позбиткувалися, він попросився провчити зайд. Більше там комендатура не заіснує...

Переклади документів, листи до німецьких чинників, різні звернення, а ще зустрічі, – для Григорія інколи хоч сонце голоблею підпирай. Якось вже пізнього вечора його покликав Боровець.

– Напросилася партизанка совітська на зустріч. Візьмеш у розмові участь.

Досвітком добрались вони до хутора біля Старої Гути. Райська земля, думалося Григорію, який не міг очей відірвати від вересневого лісу, що палахкотів найвигадливішими кольорами: жоден художник таких не винайде. «Якби не війна»...

Їх прибуло п'ятеро офіцерів під охороною автоматників числом з десятка півтора.

– Підполковник Лукін, – представився старший.

Вони сіли за ряд виставлених столів, мов не на хуторі, а в дипломатичній залі, сіли кожен зі своєю правдою у душі, яка не схожа на правду по другий бік столу. Григорій, як і інші штабісти отамана, не почувалися слабшою стороною: ще у серпні сорок першого року повстанча армія «Поліська Січ» була вже трьохтисячним формуванням. Околиці тої Січі охоплювали Полісся, сягали на півночі Пінська і Мозира.

– У нас спільний ворог, – на правах гостя почав Лукін. – Пропоную перемир'я і співпрацю. Можна також розглядати злиття чи приєднання. Але ви також покажіть добру волю: наприклад, знищіть рейхскомісара Коха.

Григорія чомусь аж пересмикнуло: одне діло відплатна акція за поглумлені села, окупант відає, що нашкодив, інше діло Кох. Надто добре пам'яталося йому, як в Києві за вбитого німця безневинний люд розстрілювали з наростанням: спершу сто заручників, тоді двісті, триста, чотириста...

– І ще одне, – вів далі Лукін, перекидаючи погляд з одного обличчя повстанських штабістів на інше,

наче шукав знайоме, та досі ще не знаходив. – Якщо наші сьогоднішні домовленості виконуватимуться, то ми плануємо запросити вас у Москву, для перемовин на найвищому рівні.

– Ми дамо вам письмову відповідь, – обережно, злегка головою повівши, мов до чогось прислухався, відказав Тарас Бульба.

Гості з господарями по завершенні перемовин по добрій чарчині перекинули, а отаман не забув на прощання дарунок:

– Не заведено відпускати в нашому краї гостя з порожніми руками. Дарую вам на шкварку свіжозабитого кабана, а ще мій портрет... Листа від нас очікуйте днями.

Справді, відповідь від штабу повстанчої армії не забарилася. Бульба разом з Григорієм не взялися вихилясами різними мудрувати.

– Лінію нашу вестимемо чітко, – отаман вельми вправно навчився прикурювати каверзну люльку, що, ледача, гасла час від часу. – Ми є збройною суверенною силою УНР, ні до кого не думаємо долучатись або вливатися. Можемо розглядати лише союзницькі акції.

Боровець помовчав, солодко затягуючись димом та пухкаючи ним тонкою цівкою вгору.

– Можна укласти з Радянським Союзом мир. А ще військовий договір проти Німеччини.

...А далі почалося щось для Григорія дивне. Лукін попросив знову зустрітися, побалакали начебто згідливо, та ні до чого не добалакалися, хіба дійшли згоди про нейтралітет.

Вже на наступну зустріч ніхто з червоної партизанки не прийшов – тільки вітер пізньоосінній, завше пори цієї чомусь тривожний, шугав верховіттями сосен, та ще вороння, певне, на сніг, гортанно каркало та перегукувалось...

24

Інколи Балінському навіть в ті імлисті часи вдавалося, заплющивши очі й затуливши вуха, відгородитися від грішного світу та всім єством пірнути в наукові глибини. Десь там перекочуються громи війни і палахкотять пожежі, а тут, мов у водній поважній товщі, завше глуха й німа тиша, хіба полиски світла, що на хвилях переломилося, мерехтять та виграють химерно; тут в Балінського перед очима постають нерозгадані досі таємниці ембріології, таємниці зародження з маленьких риб'ячих ікринок найбільшого дива природи – життя.

Однак ті громи, як не затуляй вуха, стають дедалі гучнішими, фронт до Києва близиться невідпорно і треба було рішитися: лишатися в місті чи відкочуватися на захід.

– Мабуть, треба з німцем їхати, – хилилася до евакуації думка Бориса Івановича, але хилилася так, як підрізане при корені дерево, і ще не знано: впаде воно чи вистоїть.

– Хто нас і де виглядає, – журливим запитанням перечила мати. А жінка Бориса Івановича тулилася думкою то до свекрухи, то знову до чоловіка.

– Звісно, не виглядає, – розумів материну тривогу Борис Іванович. – Але згадаймо, як наш знайомий, ембріолог Уманський, ще коли фронт посувався на схід, не схотів ні при тому, ні при іншому диктаторі жити. Він пішки подався з Харкова, гадаючи дістатися аж до Індії...

– То ж у безвість, у тьму, – Катерині близькі були зараз остороги свекрухи.

– Катю, червоні прийшли в наше рідне місто як завойовники, – блиснув несподівано злим оком на жінку Борис Іванович. мов у тих заплутаних пери-

петіях була і її вина. – Нашу сім'ю радянська Росія до паріїв звела... А яку підлість наступну від неї можна очікувати?..

Борис Іванович зараз погарячкував, але в нього давно вже в душі, сперш як зачатки життя в отих дослідах з ембріології, зародилася, наростала та кріпла думка: від совітів тікати конче, але колись, як щаститиме, ще можна буде вернутися в Київ...

– А якогось дня Борис Іванович приніс з інституту новину, яка врешті, здається, порушила оту рівновагу:

– Якщо раніше в евакуацію брали тільки співробітників закладу, то сьогодні директор інституту професор Мансфельд оголосив, що дозволено брати і сім'ї.

...Біда ввірвалася в сім'ю отим вихором злим, що в ясну і тиху погоду може зчинитися раптом, старшенькі люди його хіба поспішають перехрестити: той вихор закрутить, знімаючи стовп пилюги, засліпить і змусить сльозитися очі, й світ потемніє нараз в тих очах, немов наступила глуха та незрушна ніч. Звечора Катерині заболів живіт, на ранок її відвели в лікарню, далі, сказали чоловікові лікарі, неминуча при її хворобі операція. Катя, коли відчула, що вже на порозі, отому останньому, ще попросила:

– Борисе, син хай буде з твоєю матір'ю і з тобою. Тримайтеся втрьох разом.

Борис Іванович не став перепитувати, чому вона покладається на свекруху більше, аніж на рідну матір: горе, що насувалося невмолимо, затуляло все інше.

Відспівував Катерину священик, що й служби Божої належно не знав, на обличчі в нього нескладно було прочитати, як панічно він тужиться пригадати забуте, і облачення не мав потрібного, замінив його звичайний фартух, – годі священиків у ті часи зна-

йти, бо одних вже в могилу без порі[2] закопали, а інші хіба звірині проповідувати могли, десь там, за Уральськими горами.

Матері Бориса Івановича так не хотілося їхати з Києва не тільки тому, що то подорож у цілковиту безвість, – тут лишалися немолоді її сестри та інша рідня.

На довершення колотнечі, що творилась у душі Бориса Івановича, трапилася розмова з його колишнім університетським викладачем Воскресенським. Літній вже чоловік на пекуче запитання «їде він в еміграцію чи залишається в Києві» тихо, але без вагань, відказав:

– Звісно, лишуся.

Подивований Балінський тільки брови звів:

– Вас же вигнали совіти з університету, десять літ у концтаборах камінь в кар'єрах довбали...

– Залишуся, то не чергових варягів земля.

– Мало того, – не було межі подиву в Балінського, і ту межу він не здатен знайти й відміряти, – мало того, вам же навіть у рідний Київ по каторзі не дозволи повернутися, не ближче Білої Церкви наказали вони милостиво.

– Залишуся.

...А може, й тобі, Борисе, не варто зриватися з місця, стати отим перекотиполем, що вітер з підвиванням тужливим гнатиме і котитиме світами близькими й далекими? Не гарячкуй, ще багато разів ті пекучі думки, мов гарячу жарину, з долоні перекинь у долоню, допоки вистудиться врешті вона...

---

2 Дочасно *(діал.)*.

25

– Кепські справи, – доповідав Тарасу Боровцю Григорій, повернувшись із неблизьких лісових доріг і ледве придрімнувши, так собі, хіба одним оком; очі з того пекли, мов у них попелом хто сипонув. – Крім німецької біди та радянської партизанки, є загроза одержати ще один фронт – польський...

І він коротко оповів, як партизанка радянська з польських поселень забирає, ламаючи навіть зачинені двері, до себе молодих хлопаків, а в загоні Сабурова вже діє окремий польський підрозділ Роберта Сатановського.

– Українці з поліції пішли в ліси до повстанців, а німець чимдуж її заміщав поляками. Тепер совіти на свій бік тягнуть польські поселення, – отаман, підперши щоки довгими і грубуватими своїми руками, що знали мозолі каменеломень, говорив наче сам до себе. – Обидві сторони аж язиком прицмокують, ждуть не діждуться із задоволенням нас зіштовхнути з поляками.

У нього були свої, доволі гіркі спомини протистояння, вже давні, забуттям дещо порослі, як заростає дорога десь поміж лісу, по якій перестали їздити і ходити. Ще десяток років тому Боровець при владі польській заклав підпільну організацію Українське національне відродження. Порахувавши за оунівця чи члена компартії Західної України, поліція його хапонула і почала вельми дбайливо виховувати.

Двоє поліцейських з рівненської в'язниці кинули завченим прийомом його на підлогу, рот рушником зав'язали і, знявши взуття, на стопи накинули мокру ганчірку. Вони, хекаючи, мов рубали дрова, били по черзі його по стопах гумовими

палицями; Боровець щомоці затискував зуби, аж скрипіли вони, а в очах змигували жовті колючі іскри; його били, не лишаючи слідів від побоїв, доки не втрачав він притомність. Була ще й «розмова по-китайському», коли роздягненого догола і прив'язаного били по статевих органах, а вельми пам'ятним лишився «парагвай»: Боровця, що відчайдушно пручався, принаймні троє валили з ніг, руки зв'язували під колінами, просовували дерев'яний дрючок і на тому дрючку вниз головою підвішували. З підсмішками, без поспіху один з поліцейських лив холодну воду в ніздрі – і не було йому віддиху, Боровець просто захлинався.

А закріплювалося виховання підпільника Боровця в знаменитій у всьому краї Березі-Картузькій.

– Хто пізно встає, в того хліба не стає, – наче роздумуючи над оповіддю Григорія, тер скроні рукою Боровець, вагаючись і настирно шукаючи потрібну думку; вона, капосна, десь близько була, та заявитися не поспішала. – А що як вийти нам на польське підпілля через Броніслава Ходоровського? Я знався із ним ще з міжвоєнного часу. То натуральний польський патріот, але не з тих, що дивиться зизом на українця.

Справді, у Боровця з Ходоровським були гарні стосунки. На Броніславовому земельному наділі виявилися поклади граніту і підприємство – спілка Боровця брала наділ той в оренду.

– Ходоровський був спершу в Мочулянці Людвипільського району, – тепер вже вів далі Боровець впевнено, схопивши надійно потрібну думку. – Але в сороковому році я зустрічався з ним у Рівному. Найдіть його, Григорію, чим скоріше – і разом поспілкуємося.

Григорій у Рівному, нашпигованому німцем військовим і так само цивільним, почувався доволі упевнено – отакий собі фольксдойч, що прибув з Києва і шукає загублених у воєнному вихорі родичів. Але його насторожили вже перші зустрічі з поляками, що могли вивести на Ходоровського.

– А хто це шукає пана Броніслава? – в колючому погляді немолодого поляка для Григорія було небагато надії.

– Та то лісові хлопаки, – обтічно відказував, вважаючи, що тут обачність не зайва.

– Якщо оті, що з УПА, то просто бандити, – холод у голосі поляка ще погустішав. – Вони для нас зрадники.

«А ну тобі, – лайнувся у думці Григорій. – Совіти нас пишуть у зрадники, і цей немолодий поляк туди ж...»

– Вони знайомі давно, ще до війни. І комерція у них спільна була, – не хотілося Григорію, та й не мав потреби щось зараз уточнювати.

І все ж Ходоровського, що наловчився неабияк у конспірації сперш за совітів, а потім за німців, вдалося знайти.

Григорій оповів про ті перестороги, з якими зустрівся у пошуках зустрічі та недоброзичливість щодо повстанчих українських сил.

Хмурився на те Ходоровський:

– Наші забагацько повірили піддобрюванню та підлизуванню совітів, – відчувалося, що на цю тему йому спілкуватися не вельми хочеться. – Я їм не раз казав, що в іграх з дияволом важко зірвати банк... Однак робитиму все, аби ваші повстанці з нашим людом спільну мову знайшли.

Ще кілька зустрічей не додали чогось нового, тим часом дедалі частіше палахкотіли і польські, й

українські села, на хуторах же життя стало зовсім нестерпне.

А якогось досвітка прибіг з Рівного стривожений зв'язковий:

– Ходоровського партизанка совітська замордувала!..

26

Піднімаючись на узгір'я, паровоз важко попухкував та старечо кректав, мов уражений ревматизмом; поїзд посувався повільно, задихаючись від натуги, бо, окрім вагонів, паровоз ще штовхав попереду себе дві платформи з піском, аби убезпечитися від залізничних диверсій. В цьому поїзді засапаному Федір Богатирчук евакуював свій інститут.

Під оте попухкування натужне просувалися вони лише завидна, тож до Кракова дочвалали ледве за тиждень. Тут заклад Федора Парфеновича влада влила в «Інститут Схід». Не защеміла душа в Богатирчука й гіркота на серце не хлюпнула, коли виявилося, що над ним тепер у начальстві директор доктор Пітч та його заступник доктор Гірш. Навпаки, Федір Парфенович потішився навіть, що в нього вивільнилося немало часу, який раніше з'їдав директорський клопіт і неминуча господарська метушня.

А вільний час Богатирчук знав, куди діти... Його улюблені шахи, зраджені ним, хоч і не з його вини, ображені неувагою, тепер знову можуть сподіватись на приязнь. Доктор Гірш якось обмовився, що шаховим чемпіоном Кракова є доктор Валькер, котрий сюди перебрався з прибалтійських країв. Ну як же з ним не зазнайомитися?!

– Хиріють тут шахи сьогодні, – Валькер невдоволено блимнув на Богатирчука, мов на головного винуватця хіри[3] означеної. – Полякам турніри шахові, якщо чесно, заборонено лаштувати, а німці у свої турніри через отих, – тицьнув у стелю вказівним пальцем, худим і довгим, як шкільна указка, – поляків просто не допускають.

---

[3] Хвороба *(діал.)*.

Слово за слово – і Федір Парфенович зрозумів, що Валькер не в захопленні від гітлерівських порядків, та й про самого фюрера говорив як про якусь табуретку чи тумбочку, що он там у кутку притулилась. І вже зовсім інший погляд, видавалося, був у Валькера, і обличчя інше, як при недільній урочистій месі, коли зайшла мова про найвидатніших європейських шахістів.

– Між іншим, – опустив очі, мов засоромився з того Валькер, – у мене гостював чемпіон світу Альохін та чемпіон Німеччини Боголюбов, російська гордість і слава...

Федір Парфенович зустрічався не раз із Юхимом Боголюбовим, щоправда отак літ дев'ятнадцять тому... Він хотів, аби чемпіон СРСР Богатирчук та двічі чемпіон тої ж країни Боголюбов знову помірялися силами, та досі зависокою була огорожа совітська. Тим часом Боголюбов встиг стати ще й восьмиразовим чемпіоном Німеччини, а також перемогти в поважних турнірах у Стокгольмі й Берліні, в Кілі й П'єштянах, у Бреслау і Карлових Варах...

– Я йому не суддя, – знітився доктор Валькер. – Але змусили-таки його вступити в нацистську партію.

І далі Валькер взявся оповідати, що невільно було Боголюбову виступати там, де міг заробити, а шахи були єдиним його зарібком, мало того – двом донькам негласно заборонили вступати в університет.

Врешті, попри опір, його зламали. Боголюбов вступив у ту партію, далі більше – зажадали носити нацистську свастику на піджаку. Він знову-таки носив, доки у військовому госпіталі не стався випадок несподіваний. Під час сеансу одночасної гри поранений німецький солдат раптом рвучко перехилився через стіл і зірвав значка разом із кавалком матерії.

І все ж Федорові Парфеновичу трапилася нагода знову сісти за шаховий стіл з Боголюбовим. Бога-

тирчука запросили на чемпіонат Польського генерал-губернаторства, як іменували тоді розтерзану Польщу. До зали Радома, де відбувався турнір, прибули не тільки тутешні аматори шахів, а й люди з різних польських країв.

Боголюбов із Богатирчуком жили в одній кімнаті в готелі, вони могли нарешті наговоритись, але про турнір балакали мало: здебільшого, як стемніє, витягували прихований радіоприймач і слухали радіостанції інших, ворожих німцям країн. Слухали задля безпеки винятково в навушниках, тулячи їх якомога щільніше до вух.

Боголюбов, звісно, міг про Альохіна більше знати за Богатирчука.

– Йому не позаздриш, – не було в голосі Боголюбова завидок на успіх Альохіна, на його безбідне життя. – Одружився на заможній американці, вони мали розкішне помістя біля Парижа. Тож його наці взялися давити вступати в їхню партію – не слабше, ніж мене.

Боголюбов добре знав, як врешті німці у неслухняного реквізували віллу, а господарям милостиво дозволили жити ген на задвірку маєтку, як Альохін боявся, щоби віллу з колекцією найцінніших картин не пограбували та не повезли шедеври десь у Берлінському напрямку. Для заробітку чемпіон світу мав до різних країн Європи їздити, та дозволу такого німецька влада не надала.

Не витримав урешті Альохін, прогнувся перед нацистами.

Ні, він в партію не вступив, натомість у журналі нацистському видрукував статтю з ганебним, як самому здавалося, змістом: «Євреї і шахи». Євреїв, мовляв, у шахах, цьому геніальному винаході людському, що став сплавом мистецтва, науки і спорту,

не цікавить ніяка творчість – вони переймаються лише грішми.

Дозвіл Альохін Європою їздити по тому одержав.

Однак те не врятувало його від грабунку. В нього серце лещатами пекучими тисло, як картини його, погейкуючи весело, вантажили німці в автомашини. Він і помре небавом з лікарським діагнозом – серцевий напад...

А як закінчився турнір у Радомі, турнір доволі з поважним європейським складом, Богатирчук привітав Боголюбова з перемогою. Боголюбов, у чергу свою, здоровив Богатирчука з почесним другим місцем.

Турнір відійшов, от тільки різні думки у Федора Парфеновича не відходили. Де межа між спробами самопорятунку й співпрацею ганебною зі злом, співпрацею з ним задля справи – і співучастю непростимою? І чи можна співжити зі злом задля подолання і знищення зла? Де та межа, де той круг, який обводив гоголівський Хома Брут у церкві, аби боронитися від панянки-відьми і Вія? Де той поріг, який переступати зась?

У Федора Парфеновича було передчуття, що й він стоїть перед тим порогом, об який спотикався і падав доволі непересічний люд, він теж має спинитися в задумі: переступити чи враз повернутися спиною і чимдуж забратися геть?

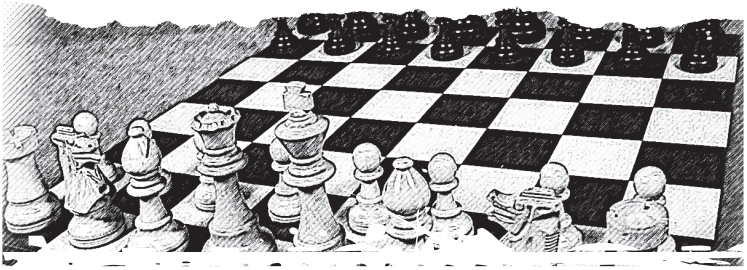

27

Останні дні перед очима Шандрука миготіли, мов телеграфні стовпи за вікном вагона: навіть порахувати їх не встигаєш. Зустрічі з впливовими людьми тривали одна за одною.

Полковник Андрій Мельник дивився на Павла Феофановича так, мов жалів його як людину, котра завідомо йде на непевне діло. Він не вмовляв прийняти пропозицію президента Лівицького очолити Український національний комітет, хоч і не відговорював:

– Матимете велику копицю обов'язків, а можливостей їх здійснити хіба жменю... Не перечитиму щодо вашої кандидатури, – мовив полковник тоном, в якому годі відчути якихось надій чи бодай їхніх відтінків.

У Степана Бандери навпаки – найменших вагань:

– Зваживши на ваш попередній військовий шлях, не маю жаднісіньких сумнівів в успіхові. Переконаний, що ви не зречетеся національної гідності.

Куди важче в'язалася, інколи просто плуталася розмова зі стороною німецькою, насамперш із професором Фріцом Арльтом.

– Як ви бачите можливу співпрацю з генералом Власовим? – без передмов, викрутасів чи петлянь запитав Арльт; він, видавалося, уважніше стежив за Шандруковим обличчям, аніж вслухався у відповідь.

– Не варто в те заглиблюватися, – Павла Феофановича дратувало, що ця проблема нема, нема та й вигулькне знов несподівано. – Для нас однаково, що чорт лисий, а що кучерявий... Крові нам попсувала чимало і біла, й червона Росія. Якби я навіть згодився якось доєднатися чи визнати верховенство Власова, то в українському середовищі надалі мені ніхто б руки не подав.

В очах Павла Феофановича професор Арльт сприймався людиною відвертою, яка нижче своєї гідності вважає дрібне й примітивне хитрування: він зате доказами б'є, мов у давні часи тараном у замкові кріпкі ворота.

– Я знаю, що вам траплялося гостювати в гестапо, відомо також, чим там вас пригощали, – Арльт не боявся дивитися Шандрукові в вічі. – Що ж, на війні трапляються не тільки страждання. Гинуть люди, навіть народи цілі. Але те для вас абияка втіха.

– Я не довіряю німцям. І ви це знаєте, – Шандрук тепер теж поглядом вперся у співрозмовника, при тому з натугою немалою, наче не очима, а грудьми повпиралися і тепер перештовхати тужаться одне одного. – Ви зачепили раніше у мові дивізію «Галичина». Вона, як насмішка, і досі так іменується, хоча там всі офіцери німці. Обладнання дивізії та озброєння жалюгідні. Українці уяви не мають, чи не вкинете її у чергову прірву, а там же цвіт української інтелігенції. Тому наше бачення: насамперш командування має бути винятково українське. Далі. З інших підрозділів німецької армії невідкладно вилучити українців і перевести в наші національні формування. Присяга на вірність Україні, форма, штандарти українські національні. Немаловажне також: як я можу переконати у ваших правильних намірах провід тої чи тої нашої партії, якщо їхні лідери Степан Бандера, полковник Андрій Мельник, професор Роман Смаль-Стоцький та інші досі позбавлені в повній мірі свободи? В концтаборах усе ще тисячі українських патріотів...

Професор Арльт поривався було щось заперечити, та в останню мить чомусь передумав, тільки головою незгідливо покрутив; натомість із папки вийняв і подав Шандруку кілька аркушів:

– Ви просили мене підготувати перелік мілітарних сил, які були співдружні з Німеччиною... Тут основні, хоч не всі. Тільки, даруйте, вибрано разом з нелюбими вами російськими силами...

Павло Феофанович швидко очима побіг друкованими рядками, де перелік починався справді з частин, які походили з радянської території. 1-ша російська національна бригада СС, 29-та гренадерська дивізія СС «РОНА» (1-ша російська), 30-та гренадерська дивізія СС (1-ша білоруська), 30-та гренадерська дивізія СС (2-га російська), батальйон Муравйова, дивізія Руссланд, Добровольчий полк СС «Варяг», Зелена армія особливого призначення, Російська національна народна армія, російський корпус, Російський загін дев'ятої армії вермахту, 602-й Ост-батальйон, 645-й батальйон, 1-й Синьогірський отаманськмй козачий полк, 1-ша козача дивізія (Третій Рейх), 15-й козачий кавалерійський корпус СС, Козачий полк фон Безелагера, бригада Асано, Козачий Стан, Козачий полк Кононова, Козачий полк Котулинського, Окремий козачий корпус, Козачий полк фон Рентельна, Російські військові загони Маньчжурської імператорської армії, Козачий полк фон Юнгшульца, з Поволжжя та Уралу Легіон «Ідель-Урал», Калмицький кавалерійський корпус...

«То ще питання – на чиєму боці й за кого росіян воювало більше, за Гітлера чи за Сталіна, – подивовано думав Павло Феофанович, не завжди орієнтуючись, які дивізії і бригади могли зараз мати стосунок до Власова. І він далі побіг рядками, де йшли прибалтійські частини...»

15-та гренадерська дивізія СС (1-ша латиська), 17-й і 18-й батальйони шуцманшафта, 19-та гренадерська дивізія СС, 28-й батальйон шуцманшафта. Латиський добровольчий батальйон СС, литовський «Залізний

вовк», поліція безпеки Литви, 20-та гренадерська дивізія СС (1-ша естонська), полк «Таллінн»...

– Послухайте, пане професоре, – раптом скинув Шандрук подивований погляд на Арльта. – Росіяни свистять, що в них війна вітчизняна: то насправді класична громадянська війна.

– Не зможу вам заперечити, – зітхнув на те Арльт.

Павлу Феофановичу далі пасти очі в паперах не випадало, він має чітко висловити професору свою думку. Шандрук відчув, як сушить йому в горлі, та побоявся тягнутися до склянки з водою, щоби раптом доктор Арльт не побачив, як в нього з хвилювання затремтіла рука.

Мова, досі доволі жвава, що хіба інколи перечіплювалася на гострому слові, обірвалася раптом і настала затяжна, незручна та навіть дратівлива тиша. Перший не витримав доктор Арльт.

– Генерале, ніхто гарантій не дасть, що німецький уряд вже завтра з досвітка кинеться впідбіги виконувати ваші доволі жорсткі умови. Від себе лишень нагадую вашу ж таки приповідку: не кусайте одразу багато...

Шандрука пересмикнуло, мов усівся на щось вельми гаряче і тепер хоче знайти місце зручніше.

– А ще, пане генерале, скажу собі ж насамперш на шкоду. Якби в руках ви мали військову потугу, то легше б вам розмовлялося з німецькими зверхниками. І ще одне. Ваше слово неспівмірно ваговитішим стане, коли б ви прийняли ранг вищого німецького генералітету – группенфюрера.

– Я – группенфюрер?! – зірвався на ноги Павло Феофанович, мов із того смикання на незручному місці раптом натрапив на зовсім пекуче.

28

Майже одночасно відчинилися двері, й вони рушили один одному назустріч. Ішли двоє генералів, що можуть через годину-другу стати союзниками – і так само опонентами, в крайньому разі попутниками. Андрія Власова супроводжував німецький полковник Крьогер, а Павла Шандрука – доктор Арльт. Чемне вітання, знайомство – і німці виходять, полишаючи їх віч-на-віч; щоправда, інший німецький офіцер, вибачившись, зазирнув на хвильку і поставив на стіл пляшку коньяку та келихи.

Обоє собі налили золотистого напою, хоч Павло Феофанович взагалі не вживав цього зілля. Нехай він спершу вибалакається, – промайнула думка у Шандрука.

Власов, опісля кількох загальних фраз, пішов навпростець:

– Чому ви не хочете йти з нами разом? – ненаграний подив світився в очах Андрія Андрійовича. – Тим паче зараз, коли «Комитет освобождения народов России» має українське відділення. Туди входять такі шановані люди, як професор Богатирчук, колишній київський мер Форостівський та ще низка відомих людей.

– Пане генерале, ми різні народи, – по хвилі відказував Павло Феофанович. – Червона Москва захопила землю мою оманою, схоже так, як кілька століть тому Росія царська.

– Я віддаю вам посаду першого заступника в КОНРі, – Власов підлив собі коньяку. – Причому як у справах військових, так і політичних. А історію взаємин наших народів, повірте, знаю прекрасно. Все те в минулому і не повториться. А ці, – Власов пальцем через спину свою показав на двері, за якими

зник офіцер, що коньяк подавав, – ці спершу самозакохано гадали, що більшовики настільки слабкі... Тепер, на порозі розгрому, вже іншої думки – тому й з'явилася змога зустрітись нам і порозумітися. Більшовик, що є однаково ворогом Росії і України, на очах міцніє, а діючи окремо, ми втрачаємо силу. Між іншим, разом зі мною зголосилися йти представники інших народів.

«Йо-йо, генерале, то твій художній свист, точніше малохудожній. Бо Павло Феофанович уже мав перемовини з грузинськими провідниками князем Андрониковим, Алчибеєм, Кедія і вони розділяли погляди української сторони. Білоруський президент Радослав Островський щиро казав, що йтиме «пліч-о-пліч із Шандруком». Ладилася розмова з донськими козаками, порозуміння знайшлося з генералом Красновим, одним із провідників козацтва інженером Глазковим, який порадів співпраці з українцями. А особливо дотепно висловився Кедія: «Краще буду бачити Сталіна перед собою, ніж генерала Власова позаду...»

Павло Феофанович дивився, як у світлі ламп, що змигували в час бомбардувань, зблискують іскри у келихах з коньяком, і думав, що Власов тому так доволі безцеремонно лукавить, що не знає ще про перемовини Шандрука.

– Зрештою, подумайте про свої особисті перспективи, – Андрій Андрійович долив собі ще коньяку, не чекаючи доки співрозмовник бодай пригубить свого келиха.

– В нас різні шляхи, – посміхнувся на безцеремонний натяк Шандрук. – Можемо хіба задля спільної справи координувати дії.

Павло Феофанович бачив, як раптом рум'янець густий напливав на обличчя Власова, хоча досі його

не брав спожитий коньяк: тут не напій, очевидячки, причиною став рум'янцю.

– А що ви думаєте про події на фронті? – раптово і різко перепитав Власов.

Тепер Павло Феофанович посміхнувся подумки – іч, яку пастку надумав виставити, наївно так і кострубато.

– Ви, звісно, не менше мого обізнані з обстановкою, – по довгій хвилі відказав Шандрук. – Ви ж маєте у розпорядженні Комітет, діючий штаб, а я сам собі і комітет, і штаб...

Досі Власову вдавалося стримувати себе, а тут раптом його зірвало, наче негадано в автівці відмовило гальмо.

– Я за три місяці матиму шість дивізій! – гарячкував Андрій Андрійович і в очах його змигував лихий блиск. – І перший похід мій буде на Україну.

– Чому саме туди?! – не дочекавшись аргументів, перебив Шандрук.

– Матеріальні ресурси там ліпші, а люди не терплять більшовика.

– Помиляєтеся, генерале, – Шандрук одним вухом прислухався до віддалених вибухів бомб. – Українці ненавидять не тільки більшовика, вони пам'ятають також все зло москаля, все, без найменшого винятку.

Власов, судячи по обличчю, закипати став, наче чайник, що досі спокійно стояв на вогні, а тут раптово зайшовся парою.

– Я поб'ю вас... І ваш народ!

От і вилізло нутряне, щомоці тамоване, сором'язливими словесами прикрите, – навіть не розсердився на мимовільну відвертість цього генерала Шандрук.

– Надвоє бабуся колись ворожила... Здається, схожі наміри мали Денікін із Врангелем.

Власов стямився нараз, зрозумів, що передав куті меду і вже спокійніше вів:

– Добре, якщо хочете так, то йдіть окремо – по висліді розмови нашої вельми приємної... А що думками про координацію зійшлися – то вже результат.

– А ще нагадаю, – додав на завершення Павло Феофанович, – про оті Смоленські ворота, через які йшли московити походами на Україну. Ті походи завше вели до краху. Віриться, пане генерале, що ви на ті граблі не наступатимете.

Замість відповіді Власов зателенькав дзвіночком, увійшли їхні своєрідні секунданти – доктор Арльт і полковник Крьогер.

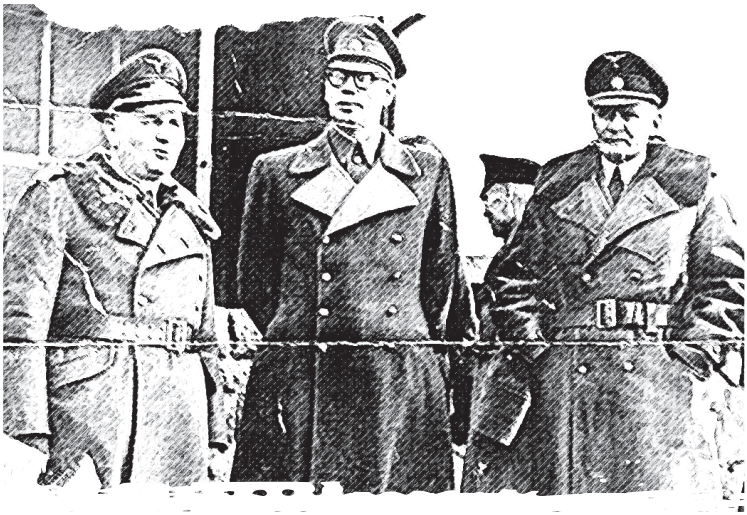

29

Дві білих і одна червона ракета нараз черконули нічне беззоряне небо над Шепетівкою, сиплячи різнобарвними роздражненими іскрами. З кількох напрямків пішли загони Тараса Бульби на місто, що спало, якщо б хтось той тривожний стан наважився називати сном: сторожко раз по разу визирали з-за фіранок на непевні вулиці чи не в кожній домівці.

Постріли і крики, на базарній площі запалахкотіли німецькі автомашини, від них знімалися високі стовпи диму, що підсвічувалися спалахами полум'я, – загін Григорія ввірвався по тому на залізничну станцію. Тут стояли готові до відправки в Німеччину чотири ешелони розмаїтого добра, забраного пришельцем у тутешніх селян та міщан. А ще в двох транспортах був зачинений люд, який вранці мали туди ж відправляти, – крізь щілини у дверях та заґратовані віконця з надією видивлялись і чекали на свій порятунок бранці.

«От що таке добре спланована операція», – втішено думав Григорій, коли після стрімкого бою з охоронцями станції його вояки збивали замки на вагонах і роздавали награбоване людям – безпровідний телеграф враз підняв місто на ноги і люди збігалися розбирати своє, тягнули одні мішками, інші навіть підводами торохтіли... А бранців із тих транспортів захопленими в німців автомашинами відвозили в ліс, на партизанські бази.

До ранку операцію завершили повністю. І коли на трасі Полонне–Шепетівка, а потім з Кам'янця та Вінниці пішли німецькі автомашини з підмогою, бульбівці вже виводили з ладу паровози, мінували дороги та колії залізниці на під'їзді до Шепетівки, які вже були непотрібні...

Пригадалися слова, які любив повторювати отаман Бульба: «З-під землі та під землю». Як раптовість наскоку на ворога має забезпечити успіх, так і в не меншій мірі раптовість відступу – цю тезу отаман вичитав у матеріалах про партизанську тактику Нестора Махна, неперевершеного майстра, на гадку Тараса Боровця, опору будь-якій зайді, коли рідну землю бороніш. Тому Григорій мав уловити час для негайного і злагодженого відступу.

Віра ще перед нападом на Шепетівку наполягла:

– Я також цього разу в складі медиків.

Григорій, мов кислиці куснув, скривився:

– На місці мороки мало? Там не слабенька в німця залога.

– Тим паче. Поранені будуть.

Він помітив, як Віра міцно затисла губи, мов їй щось неабияк заболіло раптово, він давно уже впевнився, що то найточніший знак: сперечатись надалі марно.

Григорій на станції з головою пірнув у свої клопоти, а Вірі вже, як світало, стали надходити перші поранені. Одному, мов бритвою, гранатний осколок щоку розпанахав від вуха до рота, інший, ще майже хлопчак, кулю одержав у стегно, високо, майже побіля тазу, – і все соромився, червонів та ніяково кректав, як перев'язували його, роздягнувши зовсім понижче пояса. Ще одного Віра відтягувала самотужки – поранений в шию, обливався кров'ю, та під кулями, що рясно якраз взялися виспівувати, поміч неможливо було надати; вона тягнула з останніх сил, аж доки вибух близький не спинив раптово; власне, вибуху вже не почула, тільки світло неймовірно яскраве сяйнуло, мовби електрозварка різонула зіниці, й болі також не відчула, але за тим спалахом миттєвим настала глуха й непроникна ніч.

Перед відступом кинувся Григорій шукати Віру, але її чомусь ніде не було. Страх розбирав його поступово, чим більше розпитував, а тоді сподівався знайти серед поранених.

Враз втіха від успішного наскоку на Шепетівку вивітрилася, випарувалась і щезла, місце її заступила безпросвітна та їдка гіркота: який же ти негідник, не зумів уберегти... І не просто негідник, а негідник слинявий, який не мав душі та відваги, звичайного чоловічого характеру врешті – не пустити її на це ризиковане діло. А якщо вже пішла, то міг би якось убезпечити, хоча б двох-трьох хлопаків надійних приставити... Була на цьому паскудному світі одна рідна душа, тобі дорога, і ту через легковажність власну втратив... Як же інших ти боронити можеш, коли найблизькіше і найдорожче не вборонив?..

Він знову посилає трьох чоловіків, але й ті, вже в дорозі при відході наздогнавши своїх, так само нічим не могли потішити.

Залишалося сподіватися тільки на диво, на випадок незбагненний, – однак дива також не сталось.

Наступного дня Григорій послав ще сліпого Тодося зі своїм підлітком-поводирем, наказав обійти всі прилеглі до колії будинки та по можливості розпитати – сліпець не викликатиме підозри в гітлерівців, яких у місто прибуло сила-силенна; до Тодося у Шепетівці люди звикли, він тут на базарах часто милостиню просив, граючи та співаючи жалібних лірницьких чи стародавніх пісень-балад.

Тодось вернувся з малим тільки через три дні, Григорій вже й сердився на нього.

– Не сваріться, пане, – відказував лірник. – Там на залізниці працюють добу, а дві вдома, непросто було без підозри з ними балакати...

Поводир, що не мав звички пхатися в справи дорослі, цього разу не витримав:

– Мало діда не встрелили... Німець якийсь причепився до нас, думав, що дід прикидається, мовляв, він не сліпець... Тож дідові навіть повіки роздирали, а чи справді там більма.

– Киш, – розсердився на поводиря Тодось і замахнувся на нього палицею. – Не дозволяв тобі в мову втручатися, виростеш, то ще набалакаєшся. Людина говорити учиться два-три рочки, а потім аби за все життя мовчати навчилася...

Тодось перебалакав майже з кожним, хто чергував тої зміни на залізниці, звісно, крім тих, кого німці заарештували, підозрюючи у зв'язках із бульбівцями: ніхто певного, проте, не сказав.

Наступні дні Григорій почувався так, мов напередодні спиртного перебрав понад міру, а йому не дали похмелитися: голова тріщала по невидимих швах, тенькало щось час від часу в скронях: він силкувався сховатись у роботі, в нагальних клопотах. Їх, звісно, не бракувало. Продовольчі склади німець туго напхав, готувався вивезти, та не встиг. Всьому тепер треба давати лад, то ж ліпше, аніж потім в людей циганити: отаман конфіскацію заборонив і можна було під суд за те втрапити: присуд бував аж до розстрілу.

Григорію ніяк не вдавалося зосередитися, що йому конче потребувалося: мав представити отаманові своє бачення подальших операцій, на шепетівську схожих. Бо ж бульбівське море вже розлилося нівроку, кількість вояків давно шість тисяч перевершила. Він давав розпорядження, підписував папери, що йому приносили, а в самого думка раз по разу жилавим в'юном вислизала і верталась до Віри.

Не купуй лою, а купуй долю – набігала старосвітська приповідка. За багато літ доля, здавалося, дарувала йому врешті особисте щастя – оте, з довгими віями, що соромливо кліпали, коли він чіплявся зі своїми хтивими намірами, оте, яке чотири доби висиділо, коли тиф його звалив, і він, немов по хисткому канатові, йшов над прірвою між життям і смертю, оте, що вмудрялося навіть у похідному його житті подбати про чистий комір сорочки, оте, що ледь помітно він скривиться, приховуючи чергові вибрики задавненої виразки, як вже шелепотіло в чималій торбі з ліками, котрі дивовижним чином у цих умовах поповнювались... А тепер в нього щастя, як в тої курки, що качата водить.

Стривай, сперечався Григорій сам із собою, а що ж він вчинив не так? Не міг же він заборонити їй іти з усіма на справу, Віра сама наполягла податися з ним в ліси до Тараса Бульби, а цього разу, якби спробував заборонити чи іншим чином яким перепинити, то марне б старався, вона образилася б хіба...

Господи, хапався за нещасну голову Григорій, – людина ж не голка, не могла отак непоміченою пропасти...

30

Поскрипуючи пискляво на намерзлому снігу, сани спинилися біля штабу Тараса Бульби. Григорій вийшов на ґанок – і надовго застиг, занімів і заціпенів біля саней.

Під рядном, наполовину відкинутим, лежала мертва людина: на зчорнілому невідь з якої причини лиці в очні западини надуло снігу й він не танув, руки, на грудях вже складені, були чорні, мов густо сажею вкриті.

– То наш Шрамко з Мочулянки, – мовив, прокашлявшись, фірман. – Партизанка совітська його на смерть шомполами засікла, а очі... очі живому ще висмалили.

І фірман легенько рукавицею змахнув сніг з обличчя мертвого: на місці очей лишилися тільки випалені заглибини.

– Певне, з рук мучити починали, – докинув фірман, і тільки тепер Григорій придивився, що то не сажею вкриті кисті рук на покійнику, то з них стали вуглини.

– От вам і нейтралітет за договором, от вам слово полковника Лукіна, – немов підсумував на штабній нараді Тарас Бульба гірку новину.

Якесь лихе передчуття було у Григорія і він лиш докинув:

– Маємо насторожитися, бо наша розвідка каже, що сюди з Брянщини і Воронежчини, Сумщини й чернігівських лісів пре нова червона партизанка.

...«Накаркав», – подумав із сумом Григорій, коли в ніч на дев'ятнадцяте лютого штабістів розбудив автоматний тріск. Похапцем, взявши зброю й набої, Тарас Бульба з Григорієм відходили під прикриттям охорони.

Спалохи пострілів, доволі густих, підсвічували зимову ніч, темні фігури на білому тлі вирізнялись доволі чітко – і все ближче з вицьвохкуванням вибивали кулі з-під снігу мерзлу, вчерствілу землю. В якийсь момент Григорій не витримав, прикрикнув на отамана, мов на підлеглого:

– Відходьте! Я залишаюся з охороною!

Відчувалося, що сили нападників з червоної партизанки перевищували набагато охоронний загін – і диво! – Боровець, наче справді старшого, послухався цього разу Григорія.

Таким само несподіваним був напад червоної партизанки на бульбівську залогу в селі Хотинь: аби похизуватися, червоні розказували по селах, як полонених – сотню цілісіньку – вони в лютий мороз роздягнутих до білизни гнали вулицями, тішачись і сільським дядькам тицяючи на бранців пальцями.

Ще гірше судилося начальникові штабу Леонідові Щербатюку в корецькому лісі. Він і ще дев'ятеро його людей нарізалися на засідку в місці, де ніколи червоного партизана ще не водилось.

– Називайте пароль! – загукали від Щербатюка, назвавши при тому свій, бо досі, як домовлялися з Лукіним, з партизанкою тою обмінювалися паролями і без пригод роз'їжджалися.

Замісь відповіді домовленої – назустріч постріли. Десяток бульбівців враз оточив червоний загін із двохсот душ.

– Ми є рядові партизани, – пробували пояснювати оточені, користаючись із того, що не мали при собі будь-яких документів. – Їдемо додому в тижневу відпустку.

Найвправнішим виявився візниця з других саней, що, влучивши момент, кинувся навтікача.

Навздогін рясно заляскали постріли, що відлунювали і перекочувалися в засніженому лісі, страхаючи птаство; та марно – втікач, хоч і поранений, зник у гущавині.

Долю затриманих вирішив наказ червоного командира:

– Всіх розстріляти!

...Тіла розстріляних повкидали на сани, довезли до найближчої хати і повкидали в колодязь – аби потім скласти вину на повстанців.

Диво-дивнеє – Щербатюка шість куль знайшло, та все ще лишався живим: одна куля пройшла від лопатки до попереку, інші побили литку, стегно і клуба, а найгірша пройшла крізь голову і вибила ще три зуби на виході.

Щербатюк до тями прийшов, уже лежачи голим на снігові – партизанка так одягом забагатіла. На санях його привалили тілами інших жертв: може, те й вирятувало його від морозу, від якого парували ще не вистиглі голі тіла.

У колодязь Щербатюка кидали напослідок і, як поїхалали врешті червоні, він з останніх сил став вишкрябуватися, здираючи й так закривавлені пальці, й таки виліз, а тоді доповз до найближчої хати і вже на порозі втратив притомність.

Люди швиденько, не шкодуючи коней, довезли напівживого до зв'язкового пункту УПА, а звідти в повстанський польовий шпиталь.

Тяжко було отаману Тарасові Бульбі обходитися без свого начштабу, аж доки той на ноги ще слабосилий став. Щербатюк був старшиною резерви польської армії, володів англійською, польською, російською і французькою мовами, син полковника УНР, він покинув престижну роботу у нафтовій фірмі Англії і вернувся додому свій край боронити.

– Очолити відплатну акцію! – накаже Григорію Боровець.

Біля того ж села Богуші загін Григорія оточить чималенький підрозділ медведєвців і в свою чергу візьме в полон.

– Розстріляти усіх! – скомандує Григорій і сам жахнеться своїм словам...

31

Тільки стовпи диму, що повільно розвіювалися, й смердючий горілою гумою запах на вулицях Шепетівки лишився, коли з Кам'янця та Вінниці прибули гітлерівські автомашини з підмогою.

Не зразу до тями прийшли очільники німецькі, але якогось дня їхній посланець доправив до штабу Бульби цидулку: вони готові йти з повстанцями на переговори.

І тут вперше пробіг кіт між Тарасом Бульбою і Григорієм. Отаман спитав його думку: де ліпше провести ті перемовини. І отримав у відповідь:

– Ніде. Німець визнає тільки мову гранати й автомата.

Від несподіванки отаман аж присвиснув:

– Отакої...

«Ну і світ же химерний Всевишній створив, – з гіркотою подумалось отаманові. – Одні, як Григорій, лише воювати хочуть, не зваживши у гарячці протистояння нерівність сил, а інші з наївністю дитячою чомусь повірили німцеві». Ще перед Шепетівкою Тарас Бульба отримав листа від недавно висвяченого єпископа Мстислава. Знав його Боровець ще в міжвоєнний час як посла польського сейму, різкого доволі у висловах, безкомпромісного оборонця українства, хоч і засуджував участь Степана Скрипника у Волинському українському об'єднанні, яке числив чомусь угодовським. А тут у посланні отаман з подивом і незгодою читав та очам не вірив: «...Коли Ви справді зайняли протинімецьке становище і, не дай, Боже, проводили боротьбу з німецькою владою на Україні, – то як Архипастир, якому доля доручила опіку над рідними йому по крові братами та над їхнім загальним добром, змушений був би тоді гостро і привселюдно осудити цей Ваш нерозважливий крок».

Бульба різкувато відповідав Мстиславу, хоч потім шкодував за свій тон: «Наші дороги різні не від сьогодні. Ви співпрацюєте з кожною чужою владою в Україні, а я її – поборюю. Я розумію угодову політику та позитивну працю, але не визнаю самоопльовуючого лакейства. ...Ваша «реальна політика» з нашим національним рухом нічого спільного не має. За свою поведінку я сам понесу повну відповідальність перед Батьківщиною».

Зрештою, думав отаман, тими надіями на варяга тішив себе не один єпископ Мстислав, ще в сорок другому в червні доводилося йому тримати в руках бандерівську листівку, в якій акція бульбівської УПА йменувалася радянсько-польською провокацією: *«Ми ставимося до партизанки вороже і її рішуче поборюємо. Партизани – це агенти Сталіна і Сікорського, а з ними нам не по дорозі...»* Хіба чотири місяці потребувалося прихильникам ОУН (б), аби в них розвіялись ілюзії і вже в жовтні творили бойові загони, що воюватимуть зайд з обох боків.

Зараз Боровець дивився на Григорія так, наче вперше побачив, і гадати став: «Що ти за птиця?» Насправді отаман похапцем шукав доводи, як переконати цього чоловіка, що ні совітів, ні німця здолати їхній армії не під силу; та не марно вони мордуються тут по лісах, годуючи комарів та сліпнів, а взимку заробляючи сухоти, вони мають оборонити тутешній люд, принаймні лихо від зайд применшити. А ще колись із їхніх загонів національна армія може постати... Злість Григорія Боровець також пояснював зникненням Віри, можливою навіть її загибеллю, і жаль брав чоловіка.

– Грицю, нащо ми тут? – вперше до нього звернувся отаман на «ти».

– Лупцювати кожного, хто по душу нашу й добро прийшов, – стиснув зуби і наїжачився Григорій.

І знову настала тиша, тільки крізь прочинену кватирку чулось, як синиця озвалася, вона посвистувала так, наче хтось пилку гострить. «Чекай нових холодів», – подумав Григорій. Йому нараз якось ніяково стало перед Боровцем, чого там їжакувати, чоловік цей партизанити став ще з сорокового року і так само задля справи викручуватися в'юном має поміж зайд різної шерсті та масті.

– Гадаю, чим далі від Рівного, тим безпечніше, – вже примирливо мовив Григорій. – Можна в Березнівському районі, де ми міцніше за німця чуємося.

Сперш обумовили дату і місце – справді зійшлися на Березнівському районі, селі Моквин. Німецьку сторону представляли шеф СД і начальник охоронної поліції Волині й Поділля доктор Пітц, шеф політичного відділу СД Волині й Поділля – Йоргенс. Від повстанців приїхав Тарас Бульба і Леонід Щербатюк. Серед присутніх довірених осіб був і Григорій.

Доктор Пітц повівся доволі гонорово, наче у кріслі рейхсфюрера саме він сидів, а не Еріх Кох, і Григорій злостиво подумав, що прізвище в нього якраз відповідає суті, тільки не німецькою мовою, а тутешнього дядька...

– Маєте всі влитися у поліцію. Гер Тарас Бульба займе місце референта з боротьби з більшовицькими бандами. Матеріальне забезпечення гарантуємо.

І він обвів усіх довгим та уважним поглядом, який, видавалося йому, мав ощасливити цих тубільців з розкішними бородами, як в їхнього отамана Боровця.

– Є й другий варіант, – мовив, дещо помовчавши, доктор Пітц, вимовив милостиво, з почуттям світлого жалю, коли вже останнє відривають від серця. –

Здати всім зброю і розійтись по домівках. Спокійне приватне життя теж гарантуємо.

Коли завершилось обговорення деталей, Тарас Бульба з обережністю, яка Григорію була зрозумілою і видавалася виправданою, сказав:

– Відповідь дамо письмову. Протягом двох тижнів.

32

Віра щомоці силилася розплющити повіки, чомусь такі важкі, і їй все не вдавалося, повіки мовби склеєні були кріпким меблевим клеєм: до того ж голова нагадувала діжку, з якої зняли обручі й вона ось-ось розсиплеться. Врешті з натугою їй вдалося розплющити ті повіки: Віра, не повертаючи голови, бо несила було, окинула поглядом довкруж і не могла зрозуміти, де опинилася. Вона лежала в якійсь клітці, сажнів хіба два на два, що нагадувала чимось труну, тільки на торець поставлену.

Незнайомий чоловік поважного віку нахилився над нею, забачивши, що вернулась до тями.

– Де я? – прошепотіла висхлими, як торішнє листя, зажужжевілими[4] та вчерствілими вустами.

– От і слава Богу, – потішився чоловік, що озвалася. – Ви в будці стрілочника залізниці. Я затягнув вас сюди, коли вас поранило, ще й, мабуть, контузило... А мене звуть Михтодієм, стрілочником я тут.

Віра потрохи почала відчувати своє тіло, поворушила пальцями рук і була вдоволена, що слухаються; власне, тіло досі було немов кимось позичене і тепер по частинах верталося їй, та коли спробувала пальцями ніг ворушити, то гострий біль різонув праву ногу, мовби металу розпеченого хто приклав.

– Ви поранені, – мовив той немолодий чоловік. – Може, кість і не перебило, але якийсь час мусите відлежатись.

Потрохи верталися Вірі у пам'ять події до того, як втратила притомність, аж до вибуху, який погасив раптово світло й цілісінький світ, а з поверненням цим приходило розуміння непевного становища і загроз, що здатні вкусити невідь з якого боку.

4 Висохлий, затверділий *(діал.)*.

Хто він, цей немолодий чоловік з кілька днів неголеним лицем, що сивим моложаєм[5] засіялося, й зі сторожкими очима, які, перш ніж сприйняти певну річ, її насамперш вивчають – чи не гаряче і чи не колеться; хто він – людина, що вирятувати хоче її, чи на ґешефт звичайнісінький з німцем надіється?..

– Не бійтеся мене, – неголосно мовив її рятівник, чи той, хто за нього себе видавав. – Я в ОУН з тридцять восьмого року... А притягнути сюди вас мусив, бо німець досі б дострілив.

«На тобі щастя в кашу – насторожилася Віра – чи не забагато везіння, аби потрапити після безпам'ятства до своїх, або, принаймні, до дружніх, але чому його слова маю брати на віру: чоловік цей достеменно знає, що не попрошу ж оунівську довідку для власної певності...»

Віра чувала вже про нехитрий, але майже завжди безвідмовний фокус. Зв'язкову загону їхнього захопили якось незнайомі озброєні люди.

– Ми повстанці, – сказали їй. – Служба безпеки. А ти сексота німецька чи поліції їхньої, де тепер одні лиш поляки. Розказуй.

Зв'язкова було затнулась, а як назвали їй кілька явок, небагатьом відомих, а ще побачила на шапках синьо-жовті стрічки та почула мову, зовсім як у її селі – «овачка бакає»[6], то повірила, що то не чужі, й щиросердно оповіла, що знала.

Наступного ранку її побачили повішеною просто над дорогою, а явки, про які оповіла, було розгромлено.

---

[5] Моложій (моложай) – молода трава, другий укіс *(діал.)*.

[6] "Овачка бакає" – так своєрідно вимовляють «овечка бекає» в окремих поліських куточках. Так перекривляли і дражнилися з кортелісців та жителів довколишніх сіл.

«Але з іншого боку, – думала Віра, в тій гарячці сутички на залізниці тебе справді навряд чи лишили б живою, можеш подякувати бодай вже за це, а що має далі бути – вилами писано по воді, й ще ніхто не навчився письмо те читати».

Їй треба якось вісточку в загін послати, Григорій напевне вигадає, як забрати звідси її в бульбівський госпіталь похідний. Але чи може вона довірятися цьому чоловікові попри його заспокійливе слово, толком не знаючи його і не відаючи: може, й чиста його душа, а може, та, що в п'ятницю навернеться скоромне їсти...

– У нас тут є люди, які без фелшера вміють гоїти рани, дивись, небавом знов танцювати зможете, – заспокоював стрілочник.

Коли ж вона попросить повідомити Григорія, а тим часом цей чоловік, якщо вовчу душу має, наведе німчуру, що лиха накоїть бульбівцям, як їй тоді в очі іншим дивитися...

– Ми придумаємо вам надійний прихисток, – вів далі стрілочник. – Аби не впали в очі чужому й недоброму людові.

Та чужі очі не забарились. У вікно будки раптово постукали, стукали не так голосно, як настирно. Через силу Віра повернула голову: на неї дивилися очі незнайомця якогось, і той незнайомець був у формі німецької охоронної поліції – шуцманшафту...

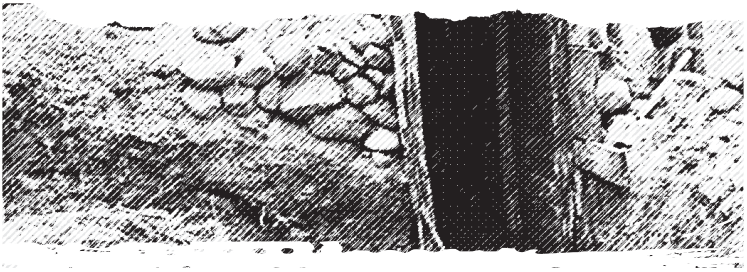

33

На обличчі у Гіммлера був виписаний щирий і непідробний жаль, він не потребував навіть особливих зусиль, бо в останні часи той жаль «чорному Генріхові» доводилося зазнавати й висловлювати дедалі частіше:

– Шкодую, що наша зустріч не відбулася раніше.

Генерал Власов мовчки кивнув на те головою.

– І перенесення зустрічі минулого разу теж відбулося не з моєї вини...

Гіммлер казав правду, бо призначений ним раніше прийом Власова збігся з днем замаху на Гітлера: не до прийомів було.

– Пане рейхсфюрер! То доля просто спізнилася, – в Андрія Андрійовича на цей випадок була заготовлена, як гадав, вдала доволі фраза. – Однак залізна життєва логіка вимагала, аби один зі справжніх вождів великої Німеччини врешті зустрівся з генералом, що зупинив німецькі війська під Москвою. Тож у мене є щаслива нагода викласти план дій проти спільного смертельного ворога.

Власов бачив, як смикнувся було перекладач при тих словах, остерігаючись гніву Гіммлера при згадці тої поразки, на яку господар кабінету завжди болісно реагував.

Окуляри Гіммлера зблиснули хижо, але він стримувався, як кінь, що на бігу раптом силкується приспинитися, хоч віз позаду штовхає вперед по інерції – аж хомут на голову налізає:

– Я готовий вислухати ваші думки.

– Несподіваний початок війни приніс вам блискучі успіхи. – Власов, підсолодивши початок, намірився тепер завдати удар під ложечку. – Але при такій стратегії й тактиці війни ви не виграєте.

Хамить – видавалося, було написане тепер на Гіммлеровому обличчі, але воно знову стало незрушним, хіба тінь яка змигне по тих колючих словах.

– Якби мені вдалося створити в Німеччині справжню російську армію, то я дійшов би до Москви і виграв би війну телефоном. Я зателефонував би командувачам фронтів і армій, я знайшов би для них потрібні слова, для тих, хто ненавидить більшовиків не менше ніж я. І вони стануть під мої прапори.

Власов відпив сельтерської, на якусь мить залюбувавшись бульбашками в склянці, що, випірнаючи стрімко, сріблясто іскрилися; вчора він з генералами Трухіним та Жиленковим, обмізковуючи можливі повороти сьогоднішньої розмови, трішки задовго «кушали водку», як узвичаїлося в них казати.

Гіммлер відчував, як Власов блефує з одержимістю азартного гравця, який свято вірить, що напарник не помічає і не здогадується про той блеф. Ні, він не розсердився, й тіні гніву чи роздратування ніхто не побачив би на його лиці, більше того, несподівано для самого себе навіть вирішив підіграти гостеві:

– А які наслідки спільних дій ви бачили б у перспективі?

– Можливо, – вів далі Власов, не помічаючи двозначності в словах рейхсфюрера, – якби нам вдалося спільно побороти сталінський режим, то виникла б проблема переглянути деякі кордони в Європі. І Росія поставилася б до цього з розумінням. Але про те говорити слід лише після спільної перемоги.

Генерал Бергер, присутній при розмові, вкотре переглянувся з перекладачем: Власова заносить на терени, які в рейхові не підлягають обговоренню: передбачалося лише безумовне онімечування східних територій.

Гіммлер відчував, що перекладач потрапив у лиху ситуацію: він нагадував трішки переляканого лижника, що летить з надто стрімкого спуску, закрутого для нього і досі ще непосильного, він на тих слаломах ледве встигає обминати перешкоди й небезпечні місця. Хай би вже він не жалів мене, а перекладав чим ближче до мовленого, – подумалося рейхсфюреру.

– А тим часом російські війська у Франції подрібнені, їхню міць розтрачено. Для справжньої визвольної нашої армії все ніяк високі німецькі чини не можуть виділити спорядження... Дайте нам зброю – і ви побачите, на що здатен російський солдат! – Андрій Андрійович умів управляти своїм лицем, як досвідчений водій досконало вивченим авто, і зараз він без особливих зусиль змусив те слухняне обличчя передавати безкінечну впевненість, де й краплини сумнівів не могло бути за визначенням.

Про роздрібнення російських військ у Франції та на що здатен російський солдат, Гіммлеру недавно доповідали. В старовинне місто Сен-Дона ввійшло до двох тисяч росіян у німецькій уніформі. З гиком древніх завойовників ці «німці» кинулися грабувати домівки, ґвалтувати жінок і дівчат, навіть тринадцятилітніх. Долі цієї не уникла і донька мера Шанселя, що після групового зґвалтування померла. Німецькі офіцери не в силі були спинити той жах підлеглих; найбільше, на що спромоглися врешті, то вивісити плакати: «Французи, ви любите росіян, то подивіться на них»...

По хвилі Гіммлер відказував якось із сумом, наче знехотя, хоча сказане ним генерала Власова мало б неабияк потішити:

– Я обговорював це питання з фюрером... Прошу від сьогодні числити себе головнокомандувачем

не в радянському ранзі генерал-лейтенанта, а в ранзі генерал-полковника. Кого зі своїх генералів та офіцерів маєте підвищити у званні, то робіть подання за усталеною формою нашим кадровикам. Ви переконали мене в доцільності створити в Німеччині російську армію. Однак, забравши росіян від верстатів на заводах, ми ослабимо постачання фронту. Тому має бути розумний баланс.

Власов набирався в цей момент відчайдушності як людина, що намірилася стрибнути у крижану воду, довго вагається перед тим і нарешті зважується:

– Я вважаю недалекоглядною позицію вашого «східного міністерства»... Воно розколює і дрібнить російську справу на друзки, на різні сепаратичні комітети. Росія здатна сама розібратись, яким державам стати незалежними, а кого не слід відривати від живого тіла. Бо союзні республіки попереплітали свої економічні зв'язки в одній державі... тому проситиму вас зняти заборону, хоч не гласну, та все ж відому, вести мені перемовини з націоналами. А ще хотілося б погоджувати дії з одним, визначеним вами представником.

– Щодо представника, – Гіммлер не змусив себе цього разу чекати. – Ось поруч групенфюрер Бергер, він має від мене всі повноваження.

Генерал Бергер упродовж розмови сидів з кам'яним лицем, на якому годі було щось прочитати, мов обговорюване у цих стінах могло обходити будь-кого, окрім нього самого.

– А щодо військових формувань, – вів далі Гіммлер, – то вже починайте формувати перші дві дивізії. Решта питань – за обідом. Запрошую вас, пане генерал-полковник.

І Гіммлер притис останні два слова.

34

Німецький поліцай стукав у вікно будки настирно, і стрілочник поспішив відчинити.

– Айн, цвай поліцай, – продавав веселі витрішки грізний гість. – Забираємо вашу полонянку та відвеземо туди, де до виздоровлення жоден поліціянт не знайде.

Віра здогадувалася тепер, хто цей шуцман насправді, та серце ще довго бухкало, як бухкає відчеплена вагонетка на рейках, пущена по інерції, з розгону.

Вони шмат дороги долали чималий, вже й ніч надійшла з кругловидим місяцем, що над возом завис: і скільки їхали, стільки висів над головою, наче найнявся до останку їм на вибоїсті лісові дороги світити. Зовсім як у дитинстві, дивилася Віра на добровільного небесного помічника, десь в іншому зовсім житті, коли вона гостювала в бабусі з дідом і теж пізно верталися з поля; вона ще дивувалась тоді, що місяць, скільки не їхали, а він відмовився від них відставати.

Незмірима тиша стояла на тому хуторі, де вона опинилася, ту тишу мало право порушувати лише досвітнє птаство та ще непосидющі сороки, що служили тут поштарями й дозорцями – негайно голосили господарям, заледве будь-хто сторонній заявлявся на видноколі. Віра, як почула пахощі розмаїтих сушених трав, то як міська людина їх не здатна була різнити, зате чомусь ця старезна хата, будована ще з тесаних колод, зі своїм особливим духом від розвішаних у сінях пучків сушеного цвіту липи і багнику[7] та ще вистояного меду, з довколишнім хутірським

[7] Багник – кущик з родини вересових. Місцеві назви – багник, багон, багун, богульник тощо.

роздоллям вселяли у неї спокій: тут, подумалося, і без ліків нікуди дітися, маєш видужати.

Бабуся Мокрина, господиня дому, що менше всього схожа була на хутірську чародійку, хіба просто немолоду жінку з тамтого століття, ходила навколо Віри на пальчиках, чим дратувала її і доводила мало не до плачу:

– Та не скрадайтеся, дядино, так, наче зі своєї хати щось вкрасти хочете, – сварилася Віра.

– Спокій, спокій найперш, – не ображалася, тільки шелестіла стиха вицвілими вустами господиня, подаючи відвар з чергового зілля.

Дні минали повільно, скрипіли, як за вікном стара груша-дичка, зате одужання швидко йшло, і як появився якось на хуторі стрілочник Михтодій, то попрохала Віра:

– Відвезіть мене до наших.

Сперш було обличчя в Михтодія сяйнуло, мов хто на нього ліхтариком кишеньковим блимнув, а по тому скисло:

– То біда, що є наші й не наші...

Він – старий підпільник, що знався з Боровцем ще з Берези-Картузької, хоч пішов за бандерівською молоддю, але близько до серця узяв оунівський розкол. Тим паче останні незгоди і суперечки, що виникали між загонами українського спротиву, незгоди, що межі братовбивства сягали, були для нього особистою кривавицею.

Віра знову їхала довго, тільки цього разу кругловидий місяць у попутники не набивався; натомість похмурі хмари, що низько йшли над землею, якось притискували, вдавлювали, приплющували до тої землі. А як допхалися до села-осідку керівництва бульбівців, то біля штабної хати, забачивши світло, Віра попросила спинитися й відпустила підводу.

Вона почула голоси, серед них Григоріїв, – і тепла хвиля огорнула її, бо вона вже вдома, хай та домівка і тимчасова, зате її Григорій тут; вона вижила, оклигує, і, дасть Бог, в них буде все гаразд. Віра має для Григорія новину, яку він не очікує, новину неоднозначну, може, трішки невчасну: але хто і коли питав цієї пори?..

Віра ступила в сіни і раптом почула вже зблизька дзенькіт склянок і незвично пожвавлені голоси: вона стала легенько відчиняти двері і в щілину побачила те, що ліпше б не бачити. Стіл був заставлений закуссю та склянками-гранчаками, гонорово над ними вивершувалася надпита пляшка, сизий дим від накуреного у кімнаті висів, як у кузні, а в Григорія на колінах сиділа друкарка Марина і обнімала за шию...

Ось як він переймається – жива я чи мертва, викладається в пошуках; він гульбаси собі влаштував та обнімки з молодицями...

Досі в неї боліла рана.

А тепер заболіла душа.

35

Від Гіммлера Власов виходив з настроєм незрозумілим і дивним, немов із нього як чоловіка стало два: Андрій Андрійович був задоволений прийомом, хоча не вірив сповна у щирість рейхсфюрера.

Наївний Гіммлер не знав, що до Власова давно дійшло, як він відгукувався про Андрія Андрійовича у Вінницькому концтаборі в літі сорок другого року:

– Тепер ми виявили російського генерала Власова, наш бригаденфюрер Фегеляйн взяв його у полон. Отож Фегеляйн сказав своїм людям: «Спробуйте спілкуватися з ним, наче він справді ще генерал. Таке ж кожному, як відомо, приємно». І це спрацювало. Бо то людина, що, як-не-як, мала орден Леніна за номером 770, він потім його подарував бригаденфюреру Фегеляйну. З ним поводилися вельми ввічливо й мило. «Так, генерале!» – козиряли, «Єсть, пане генерале!» І він, замилуваний таким, видав усе про свої дивізії, весь план наступу і все, що тільки знав...

Проте Андрій Андрійович добре запам'ятав, як з ним говорили третього дня після того. Мова була цілком несподівана, хоч і доброзичлива:

– Те, що назад шляху немає, очевидно, вам зрозуміло. Ви є особою помітною і вам гарантуємо після війни пенсію генерал-лейтенанта, а зараз ось вам шнапс, сигарети і баби.

Бригаденфюрер Фегеляйн взагалі пішов на відвертість.

– Ви коштуватимете Німеччині в рік близько двадцяти тисяч марок. Помножмо отак на п'ятнадцять літ – і отримаємо триста тисяч. Але одна батарея, якій доведеться вести два дні стрільбу, витратить практично ту ж суму.

Нісенітниця то усе, згадував Власов розмову з Гіммлером. Він обведе його навколо пальця, як вдавалося багатьох інших: навіть жіноцтво, в якого інтуїція на рівні звіриної. Нащо сувора його законна дружина Анна Михайлівна, та й то не встояла: як завів собі любощі з іншою у тридцятих роках, навіть дитину прижив, до розлучення справа мало тоді не дійшла. Та зумів же він вговорити жінку, аби не псувала йому таку блискучу кар'єру...

А хіба не вишукано майстерно викладав він у листах всю ніжність своїх почуттів новому коханню, Агнесі Підмазенко? «Дорога Алю! Ти ...забрала з собою всю нашу спільну радість. Раптом стало так тихо... Птахи, і то без тебе кудись полетіли».

І того ж самого дня писатиме законній дружині, остерігаючись тільки переплутати імена «Аля» і «Аня».

«Дорога Аню! Я прошу тебе, будь мені вірною. Я тобі вірний і досі. В розлуці кохаю тебе ще більше. Все погане забуто. Точніше, з мого боку погане. Ти для мене завше була святою, і зараз сподіваюся та водночас переконаний, що в дні, коли позаду лишаться небезпеки, ти завше будеш моя і більше нічия».

Існувала ще для Андрія Андрійовича небезпека вклеїти не того листа не в той конверт. Другого березня він відправляв кореспонденцію законній дружині, а вже в наступний день – коханій Агнесі, їй же по листу писано кожного з подальших днів, та вже шостого березня черга настала для найвірнішої і найріднішої дружини Анни Михайлівни Власової. Сімнадцятого числа на конверті значилась адреса Агнеси, вісімнадцятого – та ж; листи пошта несла у глибокий тил, в місто Енгельс, куди він відправив кохану народжувати йому дитину. Хоча і законній

жінці тоді піде лист. Двадцять шостого березня трапився збіг, бо обом жінкам понесла невтомна пошта його ласкаве слово. Другого квітня відправлялася кореспонденція Підмазенко, а двадцятого числа – офіційній жінці.

А коли у листах, в яких Андрій Андрійович вмів настрій відчути не менше від написаного, раптом знаходив вагання, сумніви чи підозри, то мав той настрій змінити якимсь подарунком.

Після листа від Агнеси, що стурбував чимось Власова, він того ж дня даватиме відповідь:

«Дорога Алю! Дозволь тебе привітати з високою урядовою нагородою – медаллю за відвагу. Ти нині вже обігнала Кузіна: він має медаль за бойові заслуги, а ти відразу наступну отримала, за відвагу. Окрім того, очікує тебе і чергове підвищення у званні...

Ще раз вітаю – ти заслужила цю нагороду...»

Німець уміє рахувати – не сумнівався Андрій Андрійович, та не вміє хоч трішки далі власного носа дивитися. Бо не все піддається підрахункові: він немов передчував, що небавом під Прагою, як життя притисне РОА, Российскую освободительную армию, вона поверне зброю проти німецького вермахту. А коли сам Андрій Андрійович втрапить у радянський полон, укотре крутий поворот робитиме і напише після невеликої «виховної» роботи наказ:

«Всім солдатам і офіцерам, які вірять у мене, наказую переходити на бік Червоної Армії. Всім гарантую життя і повернення на батьківщину без репресій. Генерал-лейтенант Власов».

Їх розстрілювали відразу, заледве за два кілометри від місця полону, і вельми небагатьом судилося щастя десятки років «відпочивати» у таборах ГУЛАГу.

36

Останні дні по вінця нещасні.

Спадали сутінки, Григорій вертався із завдання з душею ще більш сутінковою: напад на німецькі склади не вдався, ґаву впіймала розвідка, не попередивши про підкріплення напередодні ворожої залоги.

Від Віри вже котрий день ані чутки, а всі його спроби бодай за якусь нитку вхопитися в пошуках досі марні. Світ став порожнім, пустою шкарлупою від випитого через дірочку яйця – Григорій безцільно никався по кутках у своєму помешканні, здебільшого і вертатись до нього не хотів.

До всього вчора відбулася важка розмова з Боровцем. Йшлося про перемовини щодо об'єднання із загонами ОУН (б), які на очах набирали моці й розмаху.

– Маємо чесно визнати – в бандерівського крила сили більше, – вперше наважився Григорій так відверто сказати отаману в очі. – І на подальше надія в них ліпша. Там спираються на мережу ОУН, якій не два, і не три роки... І люди їм вірять. То вже машина, яка їхатиме по будь-якій дорозі й за будь-якої погоди.

У Боровця на лиці змайнула тінь здивування, за якою ховалася ще й образа:

– А нам хіба люди не вірять? Чи ж то хліб на рушниках, яким нас зустрічають, не нашими жінками спечений, і рушники не нашими жінками вишиті?

– Я не казав такого... Але наш рух молодший помітно – і то важить багато. Найліпше все-таки, якби вдалося об'єднатись.

– Гадаю, ви прекрасно розумієте різне у наших засадах. Ми представляємо законний уряд в екзилі, ми є притокою демократичного русла, а бандерівське крило повстанську армію будувати хоче у партійній гальмівній сорочці.

– Суворий, отамане, час: гріх одному в ліс, а другому по дрова.

Боровець довго мовчав, чи то щось пригадуючи, чи зважуючи те слово, яке вимовити збирався:

– Ці хлопи копіюють, мавпують інших. На заході німець одну тюремну камеру замість держави вибудував, на сході інший – карцер, а Лебедь тоталітарну загорожу для нашої землі креслить.

– Однак погодьтеся, Тарасе Дмитровичу, якби не хижацька заздрість на чуже, то маємо визнати: німець з руйновища немалої країни по Першій світовій підняв економіку й добробут.

Але Боровець завернув розмову назад, до того, що самого муляло, будило зі сну не раз, від чого не міг ні відчепитись, ні відхреститися:

– Мені видається, що об'єднатись не можемо не тільки через світоглядні перепони, а й через гонор людський переступити... Через пиху свою сьогоднішній оунівський керівник Лебедь переступити не здатен. От якби Бандеру вирвати з концтабору...

Григорію не хотілося дратувати Боровця, не хотілося викласти перед очі думки, що густо роїлися кусючими спасівськими мухами в останні часи, але й криводушшя собі не міг дозволити.

– Не лукавитиму, Тарасе Дмитровичу, часточку вини тут і на себе скиньте. Мені видається, що ви також булаву отаманську не здужаєте ще з кимось ділити... А якщо моя думка хибна, то вірю, що в вас мужності досить мене простити.

Боровець нервово черкав сірника, той ламався і він брав іншого, насамкінець спроквола, силячись загорітися, черговий сірник зашипів роздратовано, спалахнув і відразу згас; Тарас Дмитрович нечемну люльку врешті відклав убік:

– За відвертість не докоряють... Але, може, ви взагалі маєте намір в інший табір повстанський перекинутись?

– Не перекинутись, а перейти. Була така думка, є вона зараз, зішкребти її, мов родиму пляму, не здатен. Але духу досі забракло.

– Зважайте... Не стримуватиму і не підганятиму. Але коли того духу стачить, то як мені тоді вас писати: в зрадники чи в колишні друзі? Та й чи в друзі?

Мимовільна образа шкрябонула у горлі Боровця... Шкода, що такі вояки відходять: вони таки першими, згадувалося, направили зброю супроти пришельця з обох боків; хай не все ладилося, хай на межі якійсь вдавалися до військових хитрощів, виверталися в'юнами й викручувалися поміж хижих обох ворогів.

Вони таки були першими.

То Григорій приносив листівку оунівського революційного крила, літери на жовтому обгортковому папері від вологи деінде вже розпливались, але суть ще була зрозуміла.

«...Від ранньої весни 1943 року УПА завзято громить німецьких... Таку ж саму боротьбу УПА веде на землях України... вона б'ється з НКВД і з усіма – хто помагає Сталінові... український народ і його землю».

...Григорію зовсім не хотілося в порожні кутки свої вертатися, тож як порівнявся з штабною хатою та запримітив там припізнілий вогник, повернув туди.

Друкарка Марина, що строчити могла зі швидкістю станкового кулемета і так само балакати, з голосу Петра з господарчого відділу, доброго приятеля Григорія, друкувала під диктування.

– Ото славно! – вигукнув потішений Петро, забачивши на порозі гостя. –Марино, роботі капець.

А тебе, чоловіче, сам Бог послав, бо я все мучився: з ким би чарочку після нелегкого дня перекинути.

Швиденько зі столу пішли папери, натомість запишалося сало з цибулею і поплив кімнатою густий дух домашньої ковбаси, щедро приправленої коріандром. Григорій від тої розкоші, не маючи з досвітку й рисочки в роті, не міг, звісно, відмовитись.

Диво-дивнеє – вже й третю чарочку перекинув, і четверта налита, та він не п'янів, попри міцний самогон, в якому градуси, видавалось, аж іскрилися та зі склянки вистрибували.

Кисле обличчя не лишилось поза оком приятеля, який ту́жився якось Григорія розколихати, Марина й собі за те взялася:

– Ви, певне, кислицю ковтнули, та ще й одну... Тут лиш жіноцтво в помочі здатне стати, а до такого чоловіка воно липнути має, як до солодкого голодні мухи.

І, розчервоніла, взялася показувати, обнявши у жарт Григорія та присівши на його коліно, як мають прилипати ті мухи...

Раптом Григорію видалося, що скрипнули тихо двері й за порогом зі щілини із темноти на нього подивилися Вірині очі: він аж здригнувся від несподіванки, від неймовірного, бо все частіше в останні дні набігала думка, що Віра, напевне, загинула; і той погляд з тамтешнього світу різонув його докором: вона в могилі, а він тут влаштував пиятику та з молодицями розкошує...

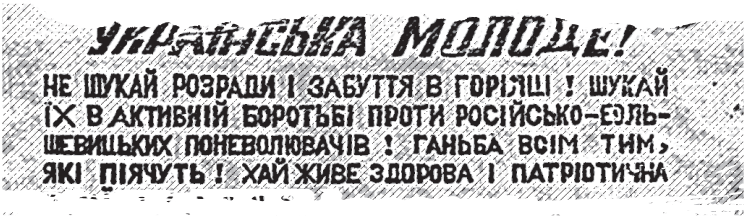
УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ!
НЕ ШУКАЙ РОЗРАДИ І ЗАБУТТЯ В ГОРІЛЦІ ! ШУКАЙ ІХ В АКТИВНІЙ БОРОТЬБІ ПРОТИ РОСІЙСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ ! ГАНЬБА ВСІМ ТИМ, ЯКІ ПІЯЧУТЬ ! ХАЙ ЖИВЕ ЗДОРОВА І ПАТРІОТИЧНА

37

Зі штабу Боровця винесли запечатаного конверта фірманові, що вже зачекався було на морозі, постукуючи вистиглі ноги одна об одну:

– Можете не боятися німецького роз'їзду. Просто покажете адресу листа.

То була відповідь Боровця докторові Пітцу. Тарас Бульба писав, що не може пристати на німецькі пропозиції: «Бачу, що без зміни політичного курсу Німеччини до України не може бути мови про оздоровлення українсько-німецьких відносин. А тим самим моя співпраця з вами є неможливою».

Це не перше таке своєрідне листовне спілкування з пришельцем. У попередньому листі до рейхсфюрера Коха Тарас Бульба застерігав:

«До Вас і на руки самого канцлера складалися всякі меморандуми від українського громадянства про жахливе положення в Україні. Всі ті голоси є тільки «горохом до стіни». Тепер до Вас востаннє промовляє голос українського національного підземелля. Це є голос самої землі... Ваші кроки несуть вічну ганьбу німецькому народу... щоб наведеного стану в Україні не допустити, я Вам пропоную:

Наказати, щоб усі представники окупаційної влади гідно і культурно трактували, без дикого грабіжництва та хамської біятики українське населення. Заборонити всякі «реквізиції» поза контингентами поставок.

При обтяжуванні України поставками в користь фронту та цілої Європи брати до уваги потреби місцевого населення.

Прикоротити дивовижну хвилю арештів і розстрілів.

Звільнити з в'язниць та концтаборів усіх наших людей, – заарештованих за січове козацтво, ОУН та інші «злочини». Звільнення всіх заарештованих січовиків до 1 листопада 1942 року. Інакше ми будемо уважати пропозицію – відміненою».

Мели сніги, щулилося з холоду та тулилося птаство по дуплах тої немилосердної зими, надіючись бодай колись дочекатися тепла; та годі було чекати потепління від німецької адміністрації.

Отаман мусив писати наступного листа.

«Тарас Бульба-Боровець.

Полісся, дня 27. XII. 1942 р.

До п. Еріха Коха,

Державного Комісара для України в Рівному.

Переговори, що відбулися між мною та представниками німецької влади 1-го і 23 листопада 1942 р., до справи українсько-німецьких відносин нічого нового не внесли. Вони тільки наочно ще раз нас переконали, що Німеччина ставиться до України як до своєї кольонії, а український народ трактує не як підмет міжнародного права, а як безвольний предмет.

Через свою ненаситну жадобу підбивання щораз нових теренів та хижацьку експлуатацію, з рівночасним усуненням їх від будь-якого впливу на загальні справи автохтонного населення і зведенням його виключно до ролі тяглової сили німецька політика доводить до жахливого положення в Україні. Німецька адміністрація звернула свою увагу на безоглядне випомповування всіх економічних ресурсів краю, чим доводить до загальної господарчої руїни. Ця короткозора односторонність німецької політичної лінії, яка основана на абсолютній негації української національно-політичної проблеми, в наслідку викликає повну

анархізацію внутрішніх відносин на окупованих Німеччиною землях. Різні темні сили мають першорядний ґрунт для свого розвитку, а німецькі власті супроти них цілком безрадні. Дотримуючись своєї тактики розв'язування всіх політичних проблем тільки гнітом та сліпим терором, обезсилена німецька влада, що втратила панування над ситуацією, виливає своє дике озлоблення на безборонне цивільне населення.

В цілім краю розплодилось велике число різних грабіжницьких банд, на які німецька влада дивиться крізь пальці, бо їхня діяльність відбивається тільки на шкурі цивільного населення, а німецькій владі через свою слабу силу нічим не загрожує. Отже, німецька адміністрація за всі тягарі, що їх поносить край, не дає його населенню навіть поліційної охорони.

Ще гірше виглядає справа з офіційними совєтськими парашутно-партизанськими відділами, розсипаними по цілому краю для виконування диверсій та інших чисто військових завдань. Німецька влада винайшла «геніальний» спосіб їх поборювання. Цим способом є нечуване варварське винищування цивільного населення, винищування, яке носить санкціоновану офіційну назву «солідарної відповідальності». Туполоба німецька адміністрація не потрапить і не хоче зрозуміти безперечного факту, що цивільне населення з воєнними діями партизанів нічого спільного не має. Як виглядає застосування в практиці вищезгаданого «геніяльного» способу, може служити такий приклад.

Дня 15 грудня 1942 року стежа совєтських парашутистів-партизанів стикнулася з жандармерійно-поліційним відділом в лісі, в околицях села

Озірці Людвипольського району Костопільської округи. В результаті бою було забито кількох німців-жандармів та українців-поліціянтів. Партизани вицофались[8] і пішли далі своєю дорогою, а на другий день з'їхалась на те місце жандармерія та поліція з цілої округи і перестріляла до ноги все населення Озірець та спалила ціле село. А «герої» з труп'ячими головами на лобах, сидячи на кріслах біля ям, цілий день сікли з автоматів безборонних людей, бродили по коліна в мозку і крові, ногами дотоптували конаючих жінок і кидали живцем у вогонь немовлят.

Я позволю собі запитати Вас, Пане «Володарю» України, яким правом та Ваша державна банда виконала цей дикунський акт. Тут не є прифронтова зона. В кожній цивілізованій державі зобов'язує порядок переведення докладного слідства та карання тільки виновників, а не кого запопало. Натомість так, як це чините ви, чинить тільки та влада, якій вже усувається ґрунт з-під ніг. Нечуване в історії цивілізованого людства масакрування жінок[9] і дітей є останнім, ганебним і безсилим засобом.

Партизанка – це одна з форм ведення воєнних дій. Вона в сучасній війні виконується як совєтськими, так і німецькими та іншими військовими частинами в запіллі ворога. З будь-якою партизанкою, навіть коли б вона була і українського походження, цивільне населення України нічого спільного не має.

Ваше виправдовування своїх ганебних вчинків тим, що нібито цивільне (населення) сприяє й допомагає партизанам, є цілком безпідставне. Пар-

---

8 Вийшли *(діал.)*.

9 Масакрування жінок – жорстоке вбивство жінок *(діал.)*.

тизани, маючи в руках зброю, тероризують населення і здобувають все їм потрібне силою»...

– Маємо зазначити, що надалі чекає пришельця, – Боровець задумливо смоктав свою люльку, хоча вона давно згасла.

І знову на папір лягають пекучі рядки:

«...Кров репресованих є для нас страшною так довго, як довго із-за одного чи двох забитих німецьких дегенератів-садистів безкарно вбивається 360 невинних людей, як це було в Озірцях. Але коли за кожного замордованого українського громадянина поляже з десяток німців, а за кожну спалену мужицьку хату та розграбоване вандалами майно вилетить у повітря хоч один німецький уряд[10] або десять приватних німецьких помешкань разом з їхніми мешканцями та награбованим добром, тоді та кров перестане нас лякати...»

Січневим досвітком сорок третього Григорій пішов із загоном, що мав брати в'язницю.

І знову стрімкий бій за добре вивіреним розвідкою кресленням, і тюрма, що досі вважалася неприступною, вже відкривала з іржавим скреготом одні за одними двері камер, на стінах яких, як викресати сірника, зблискував іній. В Григорія аж защеміло в грудях, коли зустрівся з подивованими і вдячними очима в'язнів, що вірили і не вірили несподіваному порятункові.

А далі було місто Степань, штурм якого став цілковитою несподіванкою для німців і де залишили бульбівці залогу в три сотні вояків... Чималенько сіл залишалося повстанчою територією, як і майже повністю Костопільський, Рокитнянський та Березнівський райони. Тут повстанці розганяли збережені німцем колгоспи, іменовані тепер лі-

---

10 Установа *(діал.)*.

геншафтами, а забране з них добро роздавали людям. Було реквізовано продовольчі склади, тутешні селяни охоче очистили зерносховища, гуральні ж геть розгромили.

Піхотна дивізія, покликавши авіацію, що ревом жахала не тільки люд, а й сільську худобину, тужилася було відтіснити бульбівців, та опісля трьохденних потуг сама відкотилась.

...Нарешті гонець доставив листа-відповідь від доктора Пітца. Боровець швидко біг друкованими рядками, в яких чомусь літера «р» підстрибувала вище інших, наче друкарська машинка гаркавила: доктор нарікав, що бульбівці на Поліссі творять безлад і якщо вони не стануть надалі чемними, то німецька влада каратиме підряд тутешній люд. Григорій встиг тільки, зиркнувши через плече Тараса Бульби, побачити його розмашисту на куткові листка резолюцію: «Хам!»

А ще доводилося Григорію від імені Тараса Бульби відправляти листи низці гебітскомісарів. Затятому німецькому зверхнику з Цумані послання передавали через пораненого в бою з бульбівцями солдата. Тому солдатові Боровець наказав подарувати пляшку самогону і кавал волинського сала: хай, мовляв, пам'ятає нас. А в листі писалося так: *«Ваша Цумань разом з вами злетить у повітря. Не радійте, що, окупувавши Україну, палите її, п'єте народну кров і погрожуєте своїми танками. Наші груди дужчі за танки, наша гордість дужча за ваше гестапо. Ми знаємо, що ви прийшли аби пограбувати Україну і знищити українців. За те платитимете власною кров'ю».*

38

Як по вечері Григорій доходив до хати, де він з Вірою знімав кімнатку-комірку в дядька Власа, то побачив світло в віконці: в нього під нігтями аж пальці потерпли.

– Віра! – і радість, що кріпше питва недавнього його п'янила, і замішання душевне водночас: не привиділися таки її очі у дверях, як вечеряли, але чом не зайшла?

Він переступив поріг якось злодійкувато і нараз спинився.

– Віро...– навіть не вимовив, швидше зітхнув.

– Ага, добрий вечір, – відказала вона, як відкидають на вітання малознайомому перехожому.

– Як ти? Я-яким чином? – Григорія тепер вже холод брав і він злегка з того заїкався.

– Та... – Віра перебирала у чемодані білизну й навіть не підняла голови. – Довга мова... Без мене тобі тут цікавіше: випивки, ляси-баляндраси, обнімки.

Більше вона і слова до нього не мовила.

Зимний холод увірвався в кімнату, зовсім так, як може раптовий порив вітру, відчинивши несподівано з хряскотом двері, враз заполонити простір житла; тільки цього разу не житло вихолонуло, а душі.

Вранці, ще Віра спала, відвернувшись лицем до стіни, Григорій, крадучись, вдягнувся і поспішив у штаб.

– Вам листа он кур'єр приніс, – мовив Боровець, простягуючи саморобного конверта-трикутника та відводячи очі; він все ще почувався ніяково після останньої важкої розмови.

Григорій швиденько біг очима рядками і на душі в нього враз музики заграли: кликали його в дивізію «Галичина», де конче потрібні старшини.

Він, показавши листа отаманові, подумки дякував долі, що так несподівано розв'язує два туго затягнуті

вузлики: з Вірою і отаманом; Григорій не здатен був стримати радості, яка аж світилася в нього з лиця.

У Тараса Дмитровича несподівано щось запекло в грудях, добряче до того ж, мов хто до тіла щойно викресаного сірника притулив, його аж пересмикнуло; Боже, які люди невдячні, він же надію на цього чоловіка неабияку покладав, довіряв як рідному, а тут... Боровець усе життя не міг повірити і зрозуміти тої легкості, з якою люд, що кілька днів тому пальмові гілки Спасителю під ноги кидав, раптом Христа на розбійника Варавву міняє; здається, вже здатен був нині повірити.

– Їдьте, – ще хвильку провагавшись, відказав на новину Тарас Дмитрович. – Якщо совість мовчить.

...Весь той день Григорій знову був у від'їзді, а в загін повернувся пізно, як вже пугач гукати став своїм моторошним, до якого Віра ніяк не звикла, могильним голосом. Вона чекала Григорія з особливим душевним станом, в якому забагато місця забирала, закипала злість за Григорієві гульбаси...

Але то закипало, попри надсилу стримування себе, щось неспівмірно млосніше злості, пекла образа нестримна на власне життя. На кривду доля її досі вельми щедрою була, забирала одного за одним рідню, прихопивши востаннє чоловіка і брата; раптом, здавалося, всміхнулась лукава доля, ненароком їй, певне, дарувала Григорія. Щедрий, істинно царський дарунок, гадала Віра і тішилася; та втіхи тої ненадовго стачило, виявився дарунок гнилуватим всередку.

Хоча...

Хоча, хто вона врешті йому? Жона, з якою на вінчальному рушнику він стояв? Ні... Дружина за совітським безбожним правилом? Також ні. Мабуть, для нього вона просто чергова любка, яку знайшов при дорозі, покатався на ній, спрагу виголоднілого жеребця вгамувавши, та й забрався геть з маринами обніматися.

Вірі раптом відкрилась велика правда, яку досі не помічала чи навмисне зобачити не хотіла, ким вона в Григорієвих очах була: хвойдою звичайнісінькою, яка лягла під першого, випадком на вулиці знайденого чоловіка. Тому й не шукав він її, а якщо й робив якісь спроби, то хіба для людського ока...

Водночас інший голос Вірі казав, що не так просто серед цих обширів відшукати людину, яку до того від лихого ока ховають; вона ж, дряпаючи та роздираючи душевну рану, навіть не поспитала, що він робив для пошуку.

Але той перший голос ніяк не давав спокою: нехай, нехай в цих безмежних лісах знайти когось так само легко, як дрібненьку голку в стогові сіна; водночас підібрали та лікували її люди хоч і не одного загону, та все ж не ворожі, люди, яких належить побратимами звати.

Ті думки не здатні були погасити пекельний вогонь, який у грудях палахкотів, і не знала вона, не могла вгадати, чим те полум'я притлумити. Прикипіла ж бо до Григорія, гілкою стала прищепленою, не жити без нього їй, всохнути суджено, цурпалком сухим і безживним стати.

Страх втратити Григорія, страх первісний, печерний якийсь, корчив Віру і не давав перекинутися на будь-яку іншу думку; вона, як циганський кінь у кіратові[11], ходила раз в раз тим самим колом, ступаючи у старі сліди.

Добре тим чоловічиськам, ще подумалося, в трапунку схожому нап'ються собі до поросячого писку – і вже їм легше...

Покопирсавшись у медичній сумочці, врешті знайшла потрібні пігулки, а через якийсь час заснула.

Прокинулася Віра іншою, сповненою рішимості: вона скаже Григорію свою головну новину.

---

[11] Кірат – механізм, з допомогою якого, запрягши коня, виконували низку важких робіт, водячи його по колу.

39

Літак набирав висоту, внизу крізь досвітковий серпанок ледь виднілися дерева й будівлі, що стрімко меншали, наче хтось змінював фокус бінокля, а квадрати й прямокутники полів творили чудернацькі візерунки: капітан Ганс Кох, завше охочий розглядати краєвиди з ілюмінатора, цього разу, схиливши голову на плече, дрімав. Його розбудили, коли ще й півень не закукурікав, і наказали звідси, з Полтави, негайно летіти, причому надали йому спеціального літака.

Він міг лишень здогадуватися: має відбутися щось важливе, причому пов'язане з українськими справами – звичайному капітанові спецлітака не дадуть. Ганс Кох, недавній професор Кенізберзького та Бреславського університетів вважався добрим фахівцем з питань України. Він служив з осені вісімнадцятого року і до кінця в Українській галицькій армії та мав звання сотника, тридцятого серпня сорок першого був присутнім при проголошенні Акту відновлення Української держави у Львові і все робив, аби перешкодити цьому, переконуючи, що зарано таке чинити, разом із Бізанцем та губернатором Вехтерем відвідував митрополита Андрея Шептицького, коли владика публічно й різко засудив винищення єврейського населення – митрополит добряче висварив гостей, а ті інтелігентному графові могли дорікнути хіба негостинністю.

Ще пробував Кох випитати хоч у пілота, що там і де стряслося, та той тільки плечима знизав:

– Летимо в Рівне. Більше мені не належить знати.

На аеродромі капітана вже чекала машина, яка відразу доставила до штабного дому. Начштабу, недавно призначений, потішив:

– Не дивуйтеся поспіхові. І гонор наш сховаймо в кишеню. Бо йдеться про життя багатьох молодих солдатів.

І начштабу оповів, що в тутешніх лісах діє добре організована українська партизанка, яка до більшовиків не має стосунку і навіть вважає їх ворогами заклятими, ті партизанські загони очолює якийсь Тарас Бульба, що воює за вільну Україну. Кількість повстанців ворожих Німеччині формувань сягає вже п'яти тисяч. А оце бульбівці заманили до пастки та взяли в полон цілий підрозділ курсантів військового училища, окрім того, напали на польовій дорозі на гебітскомісара і теж після бою, поклавши всю охорону, його полонили. Тепер конче потрібно провести термінові перемовини, аби визволити німецьких людей. Та от притичина – повстанці визнають для переговорів тільки українську й німецьку мови, тож повсюди шукали потрібну людину і вибір свій зупинили на професорові Гансові Коху.

– Мені доповіли, що ви навіть симпатизуєте українцям, – начштабу пильно дивився на капітана, – та воювали у них, командували чималим підрозділом.

– Я добровільно воював за українську свободу, – відказав не вагаючись капітан. – І відтоді знайомий з окремими керівниками українського руху.

– Чи й справді вважаєте, що вони заслуговують мати свою державу? – непідробний інтерес не сходив з обличчя керівника штабу.

– Я ніколи не таївся, – крутнув головою Кох, – що українцям зичу свободи, навіть незалежності на своїй землі. Як і своєму народові. Але в чому суть мого завдання?

– Про це повідомить командувач.

Кох уже відчував деякий час когось третього в кімнаті й різко при тих словах обернувся.

За спиною стояв доволі ще молодий генерал з рудуватим йоржиком, витонченими рисами обличчя і жовто-блідою, що сонце не часто бачить, шкірою на ньому. Кох почав рапорт. Натомість генерал мовчазним жестом запросив сісти.

– Можуть бути два варіанти розвитку подій, – заговорив він тихим, не генеральським, а швидше вчительським тоном. – Перше: обмін полоненими. На це ми з ворогом згоджуємося. Друге: передача їм зброї, як мав я схожу ситуацію у Чан-Кайши. Це відкидаємо категорично, бо ж ту зброю повернуть проти нас.

Начштабу, козирнувши, вийшов.

– Є в мене ще приватне, – вів по тому генерал. – Між полоненими перебуває мій вісімнадцятирічний син. Хтозна, чи довідалися про це партизани. Якщо пощастить побачитися, то привітайте сина. Якщо вдасться добитися якихось полегшень, то для нього можуть бути лиш ті, які до всіх інших...

Кох відчував, як генерал щомоці силиться втримати голос, здебільшого йому те вдавалося, хіба зблід ще більше, до того ж зблід якось химерно, плямами, і ті плями розбігалися всім жовтуватим лицем. Генерал був чи не останнім представником давнього аристократичного роду Левенгауптів і доля сина покладала на його серце подвійну печаль...

Капітан Ганс Кох вирушив у дорогу всюдиходом і з охороною, в дорогу, сповнену загадок і небезпек. Інколи він пізнавав місця, в яких воював колись за українську справу, – ось минули базарну площу в Сарнах, яка чомусь запала у пам'ять, ось шлях на Дубровицю.... Почалися ліси, а жовті таблички, які досі служили дороговказами, раптом закінчилися, всюдихід не здатен був далі рухатися цими хащами і болотами. А коли рушили пішки, то раптом натра-

пили на однорукого і одноокого каліку, що невідь-як тут опинився.

– Можеш провести, куди нам потрібно? – спитав його Кох.

– Не відаю, куди вам треба, хіба до добрих людей можу провести.

Кох зрозумів, чому «випадково» опинився тут цей бідолаха.

Далі стежки вели крізь нетрі й болото, що збулькувало невдоволено і загрозливо, вели то прямо, то круто убік згиналися, а то раптом вужем вивертались і, видавалося, йшли в протилежному напрямку. Кох уже не дихав, а швидше сапав, коли врешті ступили вони на галявину, оточену глибокою траншеєю. Посеред галявини на щоглі тріпотів жовто-блакитний прапор. А під прапором в акуратних одностроях вишикувалося відділення піхоти: при появі Коха з охороною пролунала команда і вояки взяли гвинтівки «на караул». Капітана приймали з військовими почестями.

Тільки тепер Кох розгледів добре замасковані бліндажі на краю галявини, як не дивно, до одного з них тягнувся жмут телефонних дротів. Сюди й запросили новоприбулих.

Капітана зустрів доволі високий, у френчі без якихось відзнак, з коротко підстриженими вусами кряжистий чоловік – отаман Тарас Бульба-Боровець.

Після військового привітання і легкого нашвидкуруч сніданку отаман заговорив перший:

– Вітаючи вас від імені моїх вояків, вітаю й від усієї української нації. То символічно, що саме вас призначено парламентарем. Це облегшує стосунки і перемовини.

Капітан насторожено побіг поглядом по картах, якими були обвішані стіни командного бліндажа, по лицях присутніх поруч отамана:

– Боюся, що ви переоцінюєте вагу моєї персони... Я не маю повноважень вести перемовини на рівні міжнародних відносин. Маю лише конкретне військове завдання.

– Пане сотнику, там, де ми б відмовили іншому вашому офіцерові, – всміхнувся Тарас Бульба, – з вами охоче шукатимемо спільної мови.

Боровець було усміхнувся, та враз загасив той усміх, мов на останню жарину в багатті хтось хлюпнув кухлик води:

– Ви хотіли УПА взяти в котел. Натомість дві сотні ваших в нас у полоні. Отож ініціатива тепер у наших руках. Нащо тримаєте гарнізони по маленьких містечках? Відкличте – і всім буде добре.

– Я не маю повноважень вести перемовини на ці теми.

Боровець ставив ще низку питань, та на більшість із них отримував лаконічне: «Я не маю на те повноважень»...

Капітан Ганс Кох прекрасно розумів отамана, в нього самого у пам'яті не стерлися сторінки, як залишалась Українська галицька армія без набоїв у критичний час, залишалась без хліба, без... Але сьогодні він в іншій армії.

– Тепер щодо курсантів, – Кох дивився, як замість тепла усмішки недавньої лице отамана сковував лід, що дихав холодом. – Майже двісті ваших були захоплені моїми вояками, що перевдяглися в німецьку форму. Точніше – три офіцери, один фельдфебель, сімнадцять унтер-офіцерів і сто сімдесят вісім рядових курсантів. Ми пропонуємо їх обміняти один до одного, за переданим списком, незалежно від соціального стану – робітник це чи аристократ.

Кох пробував вичитати по обличчю Боровця – то випадково кинута фраза чи він натякає на гене-

ральського сина? Але обличчя отамана все ще непроникне, сковане льодом...

– Погоджуюся з такою пропозицією, – в Коха почало відлягати від серця.

– Водночас застерігаю, – тепер холод у голосі отамана навіть подужчав, – якщо когось із українців з пропонованого вам списку не передасте, то з вашим муситимемо вчинити за законами воєнного часу.

– Розстріляєте? – перепитав безбарвним, наскільки був здатен, голосом Ганс Кох.

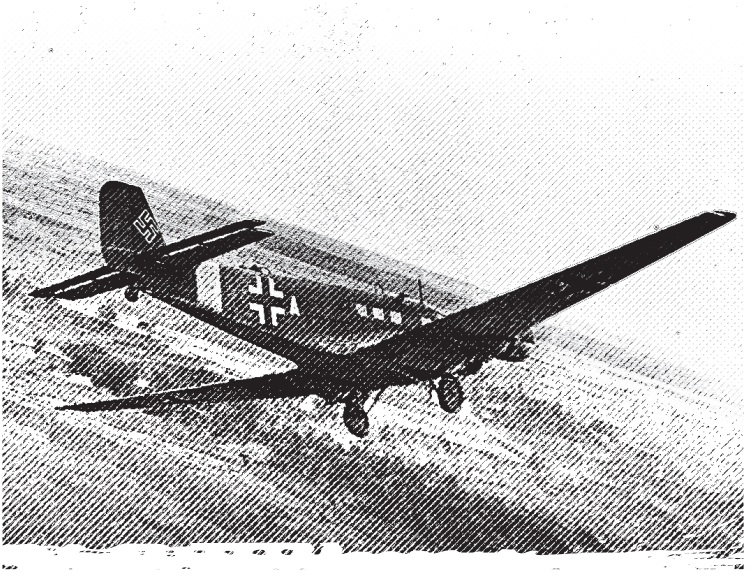

40

У дитинстві, як ходила вона по гриби і ненароком від дорослих відбилася та заблукала, то сонце їй довго видавалося не з того боку. Нажахана, Віра кидалася в різні напрямки і лиш випадково вийшла на добре знайому місцину: в один момент сонце вернулося на звичне, йому властиве місце. Щось схоже трапилося з нею зараз. Вдень вона бачилася з Петром, і той, підозрюючи лихе, все оповів, як було, точніше, що з Григорієм нічого гріховного якраз минулого вечора й не було... Мало того, Петро висварив її, як школярку.

В один момент всі страхи її, всі образи випарувалися, щезли з душі, натомість з'явилася рішимість поділитися врешті новиною, з якою довго і забобонно ховалася: вона вагітна.

Віра певна в душі – Григорій не здогадується навіть, бо досі нічим не виказала себе, навіть як немилосердно нудило і вона за вечерею раптом кидала ложку, вигадуючи бозна-які причини... Трішки лячно ставало, чи зрадіє Григорій цій новині, бо ж час препаршивий, йому тільки голосом пугача он того озиватися; з іншого боку, доля не питає часу, коли людині родитися: в сонячний день чи в зірну ніч, в погоду чи безпросвітню віхолу.

Деколи страх приносили інші думки. Вона з Григорієм не вінчана, дитя, на звичні часи, прижите в гріху, тож чи не позначиться те на дитяті? Але ж не вона цей світ підпалила, не з її вини простелилися понад землею їдкі дими і гине нізащо люд, який інколи хіба похапцем прикопають...

На превеликий Вірин подив, Григорій вернувся якийсь незвичний, якась новина так і світилася на його лиці, і перше, що спало на голову: невже він знає, дивним чином дізнався про те, що старанно

так приховувала, що мало б стати їхньою спільною радістю – в несприйняття ним новини не вірилося, саму думку з порога без вагань гнала геть...

У свою чергу, для Григорія не лишився непоміченим вираз Віриного обличчя, він його вивчив, як книжку, читану багато разів, тож неабияк подивувався: звідки знає вона його новину? Невже розказав їй хтось із керівництва загону? Не могло цього бути, бо ніхто раніше його не знав, навіть сам отаман Тарас Боровець...

– Ти вже знаєш? Ти впевнена? – поспитав Григорій після примирення, не доказавши, чи точно передали його новину, нічого не перекрутивши.

– Авжеж, – тільки й кивнула головою Віра, бо як же розтолкувати тим нетямущим чоловічиськам про жіночий стан.

– Я навіть не відаю, як бути, – замислено докинув Григорій, то забігаючи подумки в далекі краї, то вертаючись сюди, у безмежні поліські болота, ліси й переліски, які їм судилося боронити.

– Що дасть Бог, те й матимемо, – відказала Віра, немало подивувавшись, що новині Григорій не зрадів, як очікувала, бурхливо, з тою не награною радістю, яку знали вони в кращі хвилини недовгого їхнього спільного життя.

– Не знаю, не знаю, – крутив головою Григорій, мов була вона на гвинту і зараз ніяк не втрапляла правильно на різьбу.

– І я не знаю...

Віра подумала: «Хлопчик буде чи дівчинка, не в тому суть. Я вагітна, а ти, небораче, так і не дотумкав»...

Григорію неймовірно тяжко було виказати свою новину, врешті, як стояв, так і сів, до краю сьогодні стомлений, обвалився швидше, впав лантухом картопляним, отим замашним поліським, що пудів за

шість затягне; він дивився на Віру, наче не впізнавав, десь бачив, певне, її, а де і коли – ніяк не спадало на пам'ять; врешті видихнув, мов потопленник, що ледве порятувався:

– Мені наказано невідкладно їхати в Бреслау-Лісса в Сілезії. Там вишкіл проходитимуть піхотні артилеристи дивізії «Галичина».

У Віри в останні тижні шумеляло у голові, вона, заціпивши зуби, збиралася, стискувалася вся у грудочку, і те шумеляння проходило; зараз же світ хитнувся куди різкіше, раптом колом поплив, та вона знову завченим чином зуміла спинити його.

– Німець у дивізію старшин та підстаршин напихає своїх. А нам потрібні там українці, – Григорій не міг пересилити себе, він говорив тим невластивим йому досі тоном, наче він винуватець, що йому наказано в ту Сілезію їхати, винуватець всіх до жадної прикрощів такої закрученої-перекрученої химерної долі. – А нам треба, як у Першу світову, щоби з дивізії «Галичина» постали нові Січові стрільці, постала армія українська, і ми знов підхопили їхню «Червону калину»...

Світ вгомонювався потрішки, переставав кружляти тим безкінечним колом, і до Віри вернулася ясність думки: ні, вона не скаже йому про свою вагітність.

Вона навіть не повинна казати.

– Я не можу взяти тебе з собою, – відчувалося, що Григорій добре обдумував, перш ніж цю думку висловити, до нього верталася звична впевненість чоловіча. – Гадаю, у Київ не слід добиратися, насуваються більшовицькі армії і там небезпечно. А тут, хоч серед лісів та боліт, та все ж свої люди.

...Наступного ранку його повезли підводою до найближчої залізничної станції. Коні весело бігли просікою, віддалялася підвода – і так само віддаляло-

ся їхнє попереднє життя, все, що вчора було і позавчора, Вірі тепер видавалося минувшиною далекою, що було й відгуло... А чи й було?

Віра дивилася вслід доти, доки зникла підвода, і думала, що вчинила правильно, не сказавши йому про дитя. А може, він знав, міг здогадуватися, тільки вдавав нетямущого?! І першою-ліпшою нагодою скористався, аби втекти благородно в ту Сілезію?

Ні, гріх думати так, гріх смертний наводити тінь на невинну душу.

Таки добре, що про майбутнє дитя не сказала. Менше мучитиметься Григорій, хай одній лише їй судилося серед сирих боліт і мошкари немовля пеленати, хай сама вона в руки не братиме автомат, але то також поважна робота – пронести життя поміж цих громів та блискавиць, заграв пекельних і лиха спорідненого, коли на життя, бодай найдрібніше, полює зайшлий приблудний звір; хтось же має пронести життя, бо нащо й кому тоді ці ліси та прапраліси...

41

Поїзд із Берліна вирушив у глуху, густу і темну ніч, але й те не врятувало його від авіаційних нальотів; врешті, погасивши вогні, він зачаївся поміж лісу і простояв так години три. Ті години для Павла Феофановича видавалися добою цілісінькою: покинувши всі справи, він їхав забрати дружину Ольгу. Ризик був немалий, що опиниться вона на окупованій совітами території, бо червоні Віслу вже перейшли з обох боків польської столиці. Хоч слабеньку, та мав надію Шандрук, що вона може бути в його рідного брата у Лодзі.

Лодзь, очевидно, останнім часом зазнала щільних бомбардувань, замість багатьох будинків стояли напівобвалені стіни, що нагадували скелети. Холодними вулицями вітри мели сухі сніги, і тими вулицями, ховаючи голови в плечі, брели втомлені та збайдужілі люди з санчатами: начебто всі рукою махнули на повсякденні клопоти і, не зговорюючись, за дивним якимось інстинктом, подалися на захід. Так само, понуро й безрадісно, в той же бік брели тисячі німецьких солдатів, ледве човгаючи намерзлою бруківкою, виснажені та зневірені, з погаслими очима і такими ж похмурими, як той січневий день, неголеними лицями.

У брата дружини не було.

Брат оповів, що він пробував добратися до Скерневіце, де залишалась Олена, та втрапив у поїзді під такий авіаналіт, що ледве живим лишився. І надалі зв'язок з тим містом цілковито втрачений.

Тим часом дружина таки втрапила під окупацію червоних, в Скерневіце вони прибули якраз на свято Василя. Пройшовши не строєм, а безладною юрбою вулицею повз їхній будинок, солдати розбрелися по

квартирах: до них теж один забрів. Він довго нишпорив, не озиваючись, кімнатами, доки йому не дали шматок хліба з кавалком шинки – останнього харчу, що лишався ще в домі. Потім солдат побачив огірка і його, не питаючи, тут же з'їв також.

Тієї ночі прибігла колишня служниця Гелена:

– Тікайте, куди завгодно, бо вас вже шукають.

Кілька днів вдалося переховуватись у Гелени, а далі, казали, і там небезпечно лишатися, то Геленин чоловік взявся перевезти Ольгу велосипедом у Варшаву: в столиці, в людському мурашнику чималому, таки загубитись найлегше.

То була страдницька подорож тривалістю в десять годин, коли чоловік у кріпкий мороз обливався потом і спина від того вкривалася в нього паморозззю, а в Олени й душа задубіла. А ще гірше дубіли на ногах її пальці; кілька разів за дорогу, аби потім до ампутації не дійшло, спинялися – і вона розтирала ноги сухим черствим снігом.

Ольга відразу знайшла у варшавському передмісті Празі своїх давніх друзів, які без вагань її прийняли, хоч мешкали вони в зовсім маленькій квартирі; від Різдвяних свят і до квітня жити довелося їй в тісній конурці без жодного, бодай найменшенького, вікна.

Від Варшави після поразки повстання лишилися тільки руїни.

Ольжина господиня оповідала, як вона готувала повстанцям суп і до супу, як усі варшав'яни на одному подихові ставали у поміч:

– Стріляли по нас безперервно, кулі йшли понад самісінькою головою, здавалося, вони навіть волосся торкаються, тільки чути «ш-ш-ш!» та «ш-ш-ш...», – і господиня, стуливши губи в трубочку, показувала, як пролітають ті кулі. – А ще не-

відомо, яку мову на ворожому боці частіше чули: німецьку чи російського матюка... Крові вельми великої нам вартували оті головорізи Камінського з Російської визвольної армії...

Ольга вже чула про ту РОНА, що зродилася десь на Брянщині та Орловщині, в якій верховодив ваффен-бригаденфюрер СС Камінський. То вже потім прочитає Ольга, мов на підтвердження мовленого господинею, що, окрім тої 29-ї російської дивізії СС, нищили варшав'ян ще 3-й козацький кавалерійський батальйон, 69-й козачий батальйон кавалерійської бригади Козачого Стану, Азербайджанський батальйон вермахту, 580-й Східний кавалерійський батальйон, 36-та гренадерська дивізія «Дірлавангер» з радянських полонених... Не прочитає тільки вона – як відповідь на бре́хні про причетність українців до придушення повстання – поважне дослідження більш ніж скрупульозних Єжи Маєвського і Томаша Ужиковського: там біографію Камінського завершує назва: «Не українці, а РОНА»...

Якоюсь лякливою, що сахається кожного несподіваного звуку, стала Ольга тепер. Вона не могла офіційно «засвітитися», щоби роботу отримати, одяг тим часом зносився, а купити ні за що. Врешті удача таки всміхнулася: влаштуватися вдалось у невеличку приватну крамничку на платню в десять злотих – якраз три фунти хліба за них купити. А як зблиснуло літо, й далі, за браком одягу літнього, ходила в пальті й галошах.

Врешті через десятих знайомих знаходить її солдат, якого послав Павло Феофанович у цій колотечі людській розшукати дружину. Вони пробують дістатись Німеччини, та на кордоні заарештовує їх польська таємна поліція.

– Кажи, хто вона? – допитуються у солдата.

– Репатріантка, – мовив солдат заготовлене. – Через погане здоров'я супроводжувати мушу.

Його били немилосердно і наказували:

– Кажи правду!

Били, він свідомість втрачав, а як доходив притомності, знову питали:

– Хто вона? Кажи!..

42

Гетьман Павло Скоропадський зустрів Шандрука приязною усмішкою: вони поговорили сперш про життя під окупацією, про арешт Павла Феофановича гестапівцями, а тоді підійшли до головного.

Шандрук не міг, та й не хотів, при формуванні Українського національного комітету обійти гетьмана – зустріч з ним погодив із президентом Лівицьким, полковником Мельником і Степаном Бандерою. Хоча Павло Феофанович міг здогадуватись, яку точку зору матиме гетьман: перед тим уже була мова з полковником Гомзиним, близькою до гетьмана людиною. Полковник нітрішки перед ним не таївся:

– Ви не маєте політичного досвіду, тому вам не варто очолювати комітет. Єдиний, хто може стати на чолі, – гетьман Павло Скоропадський. А вам дадуть посаду командувача збройними силами...

Гетьман був витриманою людиною, говорив так, мов неспішно міркував уголос:

– Я не можу підтримати вас як керівника комітету. За вами стоїть Лівицький, тому комітет діятиме м'яко і нерішуче. А коли я очолю УНК, то вам дам один із найвищих постів в армії...

Павло Феофанович знав: саме цією колією має бігти розмова, та все ж не шкодував, що не обминув її.

...Не вигадали ще одиниці міри, якою б зміряти можна людську нервову енергію, на якусь справу потрачену, – Павло Феофанович напевне не зміг би ту мірку прикласти до сил на створення УНК.

Той в ліс, той по дрова. Полковник Мельник:

– Залишаю за ОУН(м) право вийти зі складу комітету.

А в Степана Бандери вагань нема:

– Цілковито підтримую до кінця, попри те, яким той кінець буде.

Тим часом радянські танки гусеницями бряжчать так вже від Берліна близенько...

Найважче було вести перемовини зі стороною німецькою. Павла Феофановича пересмикувало, як тільки набігала згадка про конференцію в міністерстві закордонних справ третього рейху, – у присутності низки офіційних осіб Шандруку випало бути самому-однісінькому.

Вів конференцію міністерський радник Хілгер. Чванькуватий доволі чоловічисько, з прибалтійських німців: він ще за царських часів служив у російському міністерстві закордонних справ. Павло Феофанович знав, що Хілгер одружений на росіянці й горою стоїть за власівський КОНР.

– Якщо ви́знаєте верховенство генерала Власова, Український національний комітет дозволимо, – Хілгер був певен, що у світі існує одна-єдина істина – і тільки він її знає.

– Москва, червона чи біла, – Шандрук, перебираючи поглядом лиця посадовців німецьких, наче шукав серед них співчутливих, викладав детально українське бачення, – однаково Москва не тримала ніколи слова. А ми інший народ. Нам немає сенсу з-під ярма Росії червоної йти у ярмо білої...

Шандруку так хотілося навести слова твого ж сподвижника теперішнього, пане Хілгер, слова, сказані в часи бойової молодості Павла Феофановича. 30 серпня 1919 року, коли Київська група Антіна Кравса вступила до Києва, італійський журналіст Беніто Муссоліні писав: «Не було народу, який бився би з більшою вірою за свою волю. (...) без зброї, без засобів, самітний, під недовірливими поглядами всієї Європи, український

народ визволив свої землі від більшовицької зарази... Українці боронять цілу Європу». Варто би ці слова нагадати, та зацикленого чоловіка хіба переконаєш...

У Хілгера обличчям змайнула тінь невдоволення і він з погано тамованим роздратуванням докинув:

– У Власова вже є українська секція, яку очолюють професори Богатирчук, Байдалаков, Форостівський та інші поважні люди. Нікому не потрібний інший Український національний комітет...

Конференцію було зірвано, а в Шандрука ще ніколи так не чесалися долоні вліпити ляпаса цьому самозакоханому чинуші.

То була довга дорога вимотування кишок і нездійсненних сподівань, доки врешті німецька влада зі скрипом старого немазаного воза визнає УНК єдиним представництвом українського народу.

Павло Феофанович скликає збори УНК: болячок зібралося більше ніж досить.

І тут почалися веселі діла. Член комітету Семененко поскаржився, що здоров'я перешкоджає йому працювати в УНК і він взагалі на захід їде:

– Покладімо одноособово на Шандрука обов'язки і повноваження всієї ради, – пропонує чоловік.

Не надякуватися, – залишалося Павлу Феофановичу тільки подумки посміхнутись.

На подив Шандрука, Кубійович і Терещенко на слова Семененка згідливо головами закивали.

– Я теж їду на захід, зникну в підпіллі, – докинув Терещенко.

Павло Феофанович хотів уточнити у Кубійовича:

– Пане професоре, чи зможу я в разі потреби з якихось питань із вами порадитись?

– Залежатиме від обстановки, – не був певен і Кубійович у перипетіях свого життя.

«Ну що ж, чоловіче, – наприкінці засідання похмурів Павло Феофанович, – тобі сьогодні надано радою необмежені повноваження, призначено головнокомандувачем української армії. Можеш засукати рукави, хоч до цього теж не звикати».

...І ось уже в Німеку біля Берліна вдалося добитися табора на три тисячі чоловік, тут створено пункт призову 2-ї української дивізії, а з колишньої 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина» має стати українська дивізія, мають постати нові Січові стрільці. В пункті призову дуже швидко триває запис, ось він уже дві тисячі душ перевершив, а ще багато українських формувань хочуть приєднатися до Української національної армії: козаки полковника Терещенка, розсіяні по Німеччині, чоловік за сімсот, резервний полк у Данії, отак тисяч на п'ять, піхотні полки в Бельгії і Голландії – за дві тисячі люду...

43

– Застерігаю, – холодно мовив отаман, – якщо когось із українців не передасте, то з вашими вчинимо за законами воєнного часу.

– Розстріляєте? – перепитав безбарвним, наскільки був здатен, голосом Ганс Кох. – Ненаграний подив, навпіл з гіркотою, мерехтів у його очах. – Ви, люди, які завше клялися гуманістичними цінностями, можете плюнути зараз на всі ті принципи, зрештою, на писані й неписані закони війни?!

– На війні не буває святих. На війні є солдати, – в голосі отамана, як видалося Кохові, зазвучав метал. – Ви перші порушили всі женевські конвенції...

Але через хвильку тональність Боровця трішки пом'якшала:

– Я відаю, що не вермахт винен в масових розстрілах, гріх непростимий лежить на есесівцях. Водночас то таки ваша сторона перша вжила колективну відповідальність...

Подумки капітан Кох не мав чим перечити отаману, але й уголос думки свої, такі несхожі з берлінським офіціозом, він виказати не міг. А ще Кох крадькома зазирнув у список на обмін та встиг там побачити: «Унтер-офіцер Аксель Дітріх барон фон Зонтаґ...» Це був син генерала і він теж підлягав на обмін – тиха вдячність теплом озвалася в грудях.

– Окрема мова про гебітскомісара, – повів далі отаман, впіймавши все-таки той поспішний погляд на список Коха. – Його злочини супроти нас відомі й він заслуговує суворого суду. Проте я готовий обміняти його на двох українських лідерів, до слова, моїх політичних опонентів – Степана Бандеру і Андрія Мельника.

У бліндаж зайшов отаманів зв'язковий і поклав перед Боровцем якусь записку.

– Ми про те не домовлялися, – посміхнувся, пробігши рядки, отаман. – Ваш радист намагається нав'язати зв'язок з іншою вашою радіостанцією, здається, в Києві. Загалом я не бороню. Тільки хіба не зручніше скористатися телефоном?

Боровець тицьнув пальцем на телефонний апарат у куточку й оторопілому Кохові, який ніяк не міг втямити, де в цих нетрях міг взятися телефон, докинув:

– Ми підключилися до однієї з ваших ліній зв'язку, – поділився партизанською таємницею отаман.

Ганс Кох вдячно кивнув головою і унтер-офіцер з його супроводу почав по телефону передавати списки для обміну полоненими.

Натомлений капітан пішов відпочивати – уже в напівсні-напівдрімоті почув звуки українського гімну, яким у повстанців починався і завершувався день.

...Наступний ранок почався з приємного. Потелефонував командувач, він, як крок у відповідь, передав точні координати трьох складів радянських партизанів зі зброєю і продовольством. Склади не кріпко охоронялись, а німці в тому районі не мали наміру робити якісь рухи.

– Дух лицарства ще зберігся у вашого командувача, – сказав на те Боровець.

Гірше справи в'язалися в Коха з обміном полоненими. По телефону його начштабу повідомив, що з українцями, які перебувають у військовиків, немає проблем, а от із тими, які у віданні цивільної адміністрації, є перепони.

Чим вище піднімалося сонце над повстанською галявиною, тим більше неспокій гриз душу Коха. В разі зірвання перемовин у час «Х» мав початися потужний наступ на повстанські краї.

Перед обідом капітанові зателефонували, що звільнення Степана Бандери і Андрія Мельника перебуває за межами цивільної адміністрації, а про інших ідуть консультації.

Під вечір знову задзеленчав телефон, цього разу далекий голос доніс втішливу вістку:

– Передбачені для обміну українці зібрані й уночі будуть доставлені вантажівками в обумовлене місце. Але ще потребується затвердження цього політичними інстанціями.

Ганс Кох не міг спокійно всидіти, він нервово ходив туди-сюди перед бліндажем, супроводжуваний уважним поглядом вартового, він обмізковував останню розмову з начальником штабу. З натяків Кох зрозумів, що генерал невідступно висить на телефонах і зі всіма можливими верхами веде бій, силячись проломити бюрократичну стіну.

– Ваших курсантів і їхніх старшин я тримаю для обміну напоготові. Але щось непокоїть душу мені, – говорив насуплений отаман. – Якесь погане передчуття, що обмін може зірватись...

Врешті Ганс Кох поспішив на обумовлене місце: німецькі підрозділи були напоготові – й по такій само трудній дорозі, добираючись, він мало не втрапив під кулі своїх же... За ніч таки капітан добрався й опинився перед непоказним селянським будинком, біля якого тріпотів штандарт командувача.

Генерал, підвівши очі від карти, на привітання мовив:

– Я вдячний вам, професоре. Ви зробили усе, що лишень можливо.

І по хвилі додав:

– Вищі військові інстанції обмін схвалили. Однак при умові, що і рейхсфюрер на таке дасть «добро».

– А ...він? – не міг доказати запитання капітан.

– На жаль, рейхсфюрер на полюванні. Заступник же нам дорікнув, що не дали попередньої інформації.

Кох кріпко лайнувся подумки, побажавши заступниковій сідниці піднятись із зручного крісла та пройти тими хащами й болотами, які йому судилися.

Тим часом час «Х» наближався невблаганно і невідворотно...

Задзеленчав телефон, командувач підняв трубку і вислухав повідомлення.

– Я говорив телефонічно, – повернувся до Коха, – з начальником генерального штабу верховного командування сухопутних сил. Він свою позицію виклав у радіограмі. На жаль, саме цієї ночі змінили шифри та коди, нові не встигли ще надійти, і ми не можемо розшифрувати радіограму.

...Розшифрувати з такою надією очікуване повідомлення не вдалося – рвонули у небо ракети, описуючи дугу, ревнули двигуни й пішли німецькі війська у наступ на повстанців.

Години через дві з'явився у небі літак, зробив коло над селом і небавом «фольксваґен» привіз пасажирів. Вони пішли у будинок командувача. Коли ж на порозі з'явився генерал, то підкликав Коха до себе:

– Прибув замість мене новий командувач. Він хоче говорити з вами.

Бригаденфюрер, новий командувач, був небагатослівний:

– Будь-які перемовини з бандитами касуються. Офіцери, що брали участь у них, ідуть під суд. А ви, капітане, можете поїздом вертатись у Полтаву.

...Ганс Кох про наслідки наступу на повстанців дізнався вже у своїй полтавській частині. Попри потугу німецьку, основні сили повстанців вийшли з оточення. На місці планового обміну полоненими

знайшли трупи двох офіцерів та ста сімдесяти семи курсантів.

То вже згодом капітан Ганс Кох прочитає імена генералів, що брали участь в замахові на Гітлера і завершили життя кулею в серце чи скроню. Поміж них Кох побачив знайоме ім'я: Дітріх фон Зонтаґ Левенгаупт, таки останній, як з'ясувалося, з давнього аристократичного роду Левенгауптів.

44

Генерал Малишкін блимнув зизом на Богатирчука, в тому кривавому погляді спалахували злі й колючі іскри.

– Я залишаюся при своїй думці, – Федір Парфенович говорив неголосно, але твердо. – Вам не слід було отоді в Парижі навіть в захопленні, даруйте, навіть в ейфорії вигукувати перед земляками «За единую и неделимую Россию!» Старий, пошарпаний імперський лозунг досі відлякує від нас людей. В тому числі, від Української народної ради, від КОНРу відходять люди, чимало перебігає до Шандрука.

Богатирчуку оповідали про той випадок. Тоді в залі Ваграм зібралося чимало російських емігрантів, а ще представники дипломатичних місій та міжнародної преси. Після довгого виступу Малишкіна почалися запитання і серед них – якою він бачить майбутню Росію.

– Единой и неделимой! – пафосно вигукнув генерал, і присутні російські вигнанці, схопившись, бурхливими оплесками стоячи довго вітали його...

Зараз Малишкін лише зуби затис, і той невидимий, видавалося, порух не лишився не поміченим Богатирчуком, він його легко вловив за порухом м'язів на вдавано спокійному обличчі.

– Врахую, – врешті вицідив генерал не без зусилля деякого над собою. – Давайте про інше. Вас призначено начальником поїзда, яким невідкладно потрібно вивезти сім'ї членів КОНРу в безпечніше місце. Чи все готове?

– Так, підготовка завершується, – Федір Парфенович поспіхом крутив думку, як гарячу картоплину у роті, яку ніяк не ковтнути, та думка нестерпно пекла ось уже кілька годин, відколи йому повідомили цю тривожну новину. В Байроті, де перебу-

вала останнім часом його сім'я, бомбардувальники альянсів пройшлися мов вогненною праскою, чимало будівель зрівняли з землею і є численні жертви. Тож мучився Богатирчук: сказати про це генералу, опісля гострої їхньої розмови, що спалахнула так для нього невчасно, чи промовчати? І все-таки Федір Парфенович зважився:

– Моя сім'я під загрозою у Байроті.

Богатирчук помітив, як звузилися раптом очі у співбесідника, видалося навіть, що на обличчі генерала зловтіха на мить спалахнула, але засвітилась вона раптово і так само раптово згасла, натомість настала довга і тривожна для Богатирчука мовчанка.

– Гаразд, – по тому проказав генерал. – Я призначу іншого начальника поїзда.

Можна вірити і не вірити в розпис долі, але по тому ніколи в Богатирчука сумнівів не залишалося: поїзд, яким він мав їхати разом з конрівцями, був розбомблений та вщент розстріляний з літаків; у першому вагоні, де їхав керівник поїзда зі своєю сім'єю, живих не лишилось.

Ще майнуло було у Богатирчука в думці: нащось доля його береже, він потрібен для певної цілі, от тільки не дано знати її; зрештою, це, певне, на краще, бо має лишитись людина людиною завше – чи вдень, чи вночі, в добру пору чи злу, в радості чи печалі; і так завше має пам'ятати про це...

Коли Федір Парфенович добрався до Байроті, то немало подивувався: бомби вцілили у сусідній будинок, розвалили вщент інший через дорогу, ще куріли дими та несло паленою гумою з місця недавніх помешкань, а в будинку, де прихисток мала його сім'я, ніхто не постраждав.

Подумки Федір Парфенович десь там, у закапелку пам'яті закарбував: як біда поодинці не ходить, так і удача інколи любить пару собі.

А в квартирі дружина, переглядаючи речі Богатирчука, раптом стривожено запитала:

– А де твої інші штани?

Йшлося про зовсім непоказну одежину, яку Федір Парфенович уже мав намір просто викинути. Проте саме в цю поношену річ вшила жінка дорогоцінні камінці – діаманти, зібрані за низку років, їхній сімейний недоторканий запас, який приберігала на лихі часи. Ті штани як непотріб Богатирчук залишив на попередній квартирі.

Можна було подумати, що Федір Парфенович вирішив раптом велосипедним спортом зайнятися: так прудко крутив педалі старенького їхнього велосипеда, поспішаючи на ту квартиру. А там знову – мов обухом по тімені:

– Цієї ночі мене обікрали, – зітхнула господиня зажурено. – Забрали і мого добра чимало, і вашого, що перевезти потім збиралися.

Федір Парфенович подумки лайнувся, але не тому, що невідомі злодюги так боляче вдарили по ньому і по його сім'ї: він лайнувся на самого себе, бо раптом нестерпно захотілося їсти. Вже не раз помічав, що як рознервується чи кріпко розсердиться, то негадано появлявся непереборний, істинно вовчий в нього апетит. Колись, як трапиться час спокійніший, варто те дослідити...

– Але заждіть хвилинку, – вела далі хазяйка дому. – Злодії були перебірливі, непотріб чи просто гірше кинули у підвал.

Вони спустилися вологими і поцвілими сходами вниз: там справді лежала купка поношеного, і мало не зверху побачив Богатирчук свої старі, але такі дорогі в розумінні прямому його штани...

45

Вже парувала картопля у полив'яних мисках, звабливо лоскотала ніздрі яєчня на шкварках, а Боровець взявся наливати у келихи чистого, аж іскрився, двічі проціджeного крізь вату та деревне вугілля, житнього самогону.

Вони бачилися так давно...

Про життя побалакали, пригоди добрі й злі згадали: обом – і отаманові Бульбі, й гостеві тими пригодами рясно встелялись життєві дороги.

– Я за дорученням проводу, зрозуміло, бандерівського крила, – говорив з перервою гість, бо ковтав ще доволі гарячу картоплину, виголоднілий в неблизькій дорозі. – Потрібні перемовини. Але я маю тільки ролю зв'язкового, розмовлятимуть інші, може, навіть з-за меж теренового проводу.

– Давно таке проситься, – з охотою, не донісши ложки до рота, проказав отаман. – Отих приблуд з різних боків не виженемо з краю роздрібненою, а тому слабшою силою. Я готовий до перемовин: відклад не йде в лад.

Не загостювався довго у Боровця приятель, виїхали з озброєним супроводом.

– Мушу охорону брати, – кивнув Боровець у бік людей, що лаштувались у дорогу. – А ти, друже, вибрався, мов за тепла, візьми щось із мого одягу, бо заклякнеш в дорозі...

Неблизький то був шлях, доки добрались на хутір, де й мала відбутись нарада.

Мову почав представник бандерівського крила, говорив він спокійно, проте жорсткувато:

– Нам відомі ваші добрі діла, пане отамане. І так само знаємо про перемовини з німцем та совітською партизанкою, що осуджуємо. Бо змогу дають вони

окупанту закріпитися, хоч про це пізніше балакатимемо. Зараз же маємо обговорити творення єдиного центру, інакше нам успіх хіба примариться.

Боровець весь напружився, він не тільки слова на вус уважно мотав – вслухався в тональність, у те непояснюване, що на письмі звуть підтекстом; отаман старався не вклинюватися й не перебивати, тільки погляд переводив з обличчя на обличчя, вглядався у ці обвітрені, від літнього сонця шпаркого і водохрещенських морозів по лісах засмаглі: а що там за словами, правильними начебто, що там насправді за ними? Тільки зрідка хіба докидав короткі фрази:

– Бачу один поріг... Я підлягаю центру УНР і президентові Лівицькому. Тож чи не буде розходження в позиціях, одне казатиме ступити ногою лівою, друге – правою, а я не знатиму, на якій же справді стояти...

Опонент було струснув головою, як може струснути мимоволі людина, з морозу вступаючи в теплу хату, та в наступну мить лице його знову стало без виразу, дистильованим, і голос рівним, без нотки роздратування:

– У вас же, пане отамане, і до цього часу навіть у штабі, як самі казали, преспокійно вживається різна сила: мельниківці, гетьманці... То чому ж до бандерівців відчувається пересторога?

Тарас Боровець і тут був зі своєю нерозлучною люлькою, він попросив ще на початку дозволу курити, але зараз на всяк випадок перепитав:

– Товариство, а то нічого, якщо я частіше куритиму?

Товариство могло всміхнутись хіба, бо й без отаманової люльки продимлене і прокіпчене було, тільки димами куди гіркішими...

Перемовини йшли до сутінок, Боровець час від часу просив дозволу вийти та порадитися зі своїм начштабу Щербатюком-Зубатим.

Врешті мова добігла до гострого, як перець натщесерце, а тоді мов дуель розпочалася...

– Не визнавати підлеглості уряду УНР, підпорядкуватися в разі об'єднаня проводу ОУН–Бандери, – твердить одна сторона.

– Ні, – заперечує Тарас Дмитрович, – доцільніше політичну раду створити, міжпартійну обов'язково, а зверхність одної партії – то неминуча доріжка в тоталітаризм.

– В УПА мають бути партійні комісари, – пропонує бандерівська сторона.

– Борони нас, Боже, від комісарів будь-якої партії, – крутить незгідливо головою Тарас Дмитрович. – Не Червону ж армію ми будуємо.

– Оголосити революційний зрив усієї України, – круто узяла перша сторона.

– Ні в якому разі, тільки людей неймовірно положимо, – у Боровця тут немає вагань. – Без пророків усім розвиднілося, що незадовго всю Україну знову совіт окупує...

Ти ба, як хлопці розхоробрилися, злився отаман подумки. Тарасові Дмитровичу не хотілося казати, що йому приносили доволі розлогий їхній же документ, де обґрунтовувалося вичікування...

«ПАРТИЗАНЩИНА І НАШЕ СТАВЛЕННЯ ДО НЕЇ

Яке наше ставлення до партизанщини? Ми дивимось на неї не з точки інтересів світової комуністичної революції (читай – московського імперіалізму), ані з точки «Нової Європи» (німецького імперіалізму), дивимося з точки інтересів України. Ми не боремося за перемогу того з імперіалізмів, що для нас кращий. Ми мусимо щадити наші сили,

бо віримо, що війна у своїй кінцевій стадії принесе нам можливість боротьби і здвигнення власної Української Держави. Якщо будемо тоді сильними – ми цю нагоду використаємо, або самі створюватимо нагоди. Нам сьогодні шкода кожної людини, що вмирає за інтереси Москви чи Берліна... Організація Українських Націоналістів здає собі справу з того, що її завдання – не дати нації можливості по-геройськи вмерти, але здобути на власній землі владу та стати врешті господарем цієї землі...

Не закликаємо до бездіяльного вичікування на час у долі. Наш час ще прийде...

Червень 1942
Слава Україні – Героям слава!
Організація Українських Націоналістів».

...Швидше коней бігли думки, коли їхав додому Боровець, одна одну наздоганяла і по черзі одна одну то випереджувала, то відставала, і жодна усталеною і остаточною не виходила. На завершення тої наради Бульба-Боровець говорив:

– Ми не згаяли марно часу. Але все це маю обговорити ще у своєму штабі й лиш тоді дам викінчену відповідь...

46

У генерала не було костюма.

Звичайного, цивільного. Де ж його позичити чи напрокат узяти?

Павло Феофанович мав іти на офіційний прийом. П'ятнадцятого березня сорок п'ятого року президент Андрій Лівицький своїм наказом призначив Павла Шандрука командувачем Української національної армії. Відразу ж німецький уряд визнав Український національний комітет, очолюваний Павлом Феофановичем, єдиним представником українського народу.

«Маємо прорватися, – думав Шандрук, перед дзеркалом прилаштовуючи трішки завеликий костюм з прокату, що зрадницьки помітно звисав з плеча, – таки маємо, попри нехіть і волокиту німецького урядовця. Он рейхсфюрер Гіммлер своїм наказом призначив генерала Власова командувачем російської армії РОА ще двадцять восьмого січня...» Павлу Феофановичу раптом спало на пам'ять, що польський урядовець теж згадав про дві українські бригади під проводом Шандрука вже тоді, коли німець узяв під свою п'яту майже всю Польщу.

На прийомі міністр Штейєнграхт, вибачившись, що через хворобу не зміг на прийом прийти Ріббентроп, потішив Павла Феофановича:

– Німецький уряд ухвалив дозвіл відкликати українських солдатів із фронту проти західних альянтів. Командування вермахту видало відповідний наказ.

Повагавшись хвилю, міністр посміхнувся:

– Наказ, видається, спізнився. Бо українці раніше дезертирували звідти.

Державний секретар доктор д'Алькен вітав:

– Ваше ім'я прозвучало на всю Німеччину... Всі тільки й питають, хто то такий, генерал Шандрук? І все ж нам шкода, що ви не разом з генералом Власовим... Там уже ж діє українська національна рада під орудою професора Богатирчука.

Павло Феофанович мав зустріч із професором Богатирчуком: його найбільше спантеличувало дивовижне поєднання у ньому української душі зі зневірою в ту душу, зневірою, що українці можуть самі вирватися з імперського стійбища: мовляв, ще імперський Радянський Союз настільки потужний, що будь-якій окремій нації таке не під силу.

– Жодна політична сила у нас не згодиться іти під російський провід, – відказував державному секретареві Павло Феофанович. – Он гетьман Скоропадський надивуватися не міг... Як може невідомий досі в українських колах лікар, хоч і непоганий шахіст, представляти весь український народ, казав гетьман, я би розумів, якби виступав Богатирчук лише від громади шахістів...

– Але ж у програмових документах Власова передбачена самовизначеність України, – не здавався німецький урядовець.

– Ні, пане державний секретар, – похмурнів Павло Феофанович з того, що ця обеззброююча думка гуляє й досі не лише в оточенні Власова. – Нам одне обіцяється, а позаочі провід їхній куди відвертіший.

І Шандрук оповів, як права рука Власова – генерал Малишкін виступав у Парижі.

«Які ж вони добрі, ті німці,» – гірчило на думці в Павла Феофановича, він не міг тільки спитати: а де ж ви раніше були, чом раніш не вернулись до сідниці по розум, коли доктор Арльт наприкінці казав:

– Нас завоювали союзники, а ви помогли нам завоювати Гітлера.

Доктор мав на увазі те несприйняття фюрером українських збройних частин, яке виходило, певне, з безнадійних марень про заволодіння українськими землями, заволодіння лиш німецькою силою, яка ні з ким не збиралася таким трофеєм ділитися, – був переконаний Павло Феофанович.

Шандрук розумів їх – тих, хто був опонентом фюрера бодай у душі, бо відвертих винищили. Він розумів їхнє цілком особисте прагнення якось реабілітувати себе перед українською історією та історією взагалі. Але те «їхнє» цілком збігалося зараз із «нашим» – вирятувати українську інтелігенцію, врятувати молодий цвіт з дивізії «Галичина»...

Павло Феофанович міг би, звісно, порадити вернутися всім їм у рік сорок перший, натомість лише всміхнувся:

– Більшовики вже біля Кестріна. Здається, то від Берліна шістдесят кілометрів...

47

Погляд цього незнайомого офіцера, що мав Григорія у дивізію записати, був дещо дивний, він дивився на нього так, наче крізь запотілу віконну шибку зазирнути хотів, тільки не в дім, а в Григорієву душу. Врешті офіцер озвався:

– На жаль, Євген Побігущий у від'їзді. Мені доручено говорити з вами.

То Євген, давній знайомий Григорія, кликав його у дивізію «Галичина». І він негайно цим скористався: одразу розв'язувався вузлик в різко схололих стосунках з Вірою, відійдуть у минуле незгоди з отаманом; зрештою, фронт є фронт, там ворог тільки попереду, там у спину ніхто тобі не поцілить, а вельми кривдно, коли цівку скоростріла наводять на тебе ті, кого належало б іменувати побратимами...

То нічого, думалося Григорію у дорозі в дивізію, що на німця не можна сповна покладатися; Гітлер заборонив дивізії йменуватися «українською», аби не будити у тих аборигенів думок про непідлеглість, дозволено тільки «галицькою», тризуб був лиш на прапорі, а за основну відзнаку став галицький лев; всі командні посади нашпиговані німцем. То нічого, своя армія відбудується з часом, закласти б підвалини.

Незнайомий офіцер врешті опустив очі:

– Вас направляють у діючу частину. Але мені доручено спершу запропонувати вам розвідувальне завдання. Нас цікавить так звана РОНА, Российская освободительная армия Камінського. Десь там на Брянщині та Орловщині набрали охочих, мають вже п'ять стрілецьких полків та кілька з'єднань. Різне кажуть про цю РОНА, а нам достовірне треба... Ви добре німецькою балакаєте, за фольксдойча цілком зійдете. Тому й вирішено на вас спинитися.

Григорій якби міг, то скреготнув зубами, але стримався.

– Я погоджусь у випадку... Якщо мені дадуть гарантії, що більше не смикатимуть.

...Він швидко ввійшов у коло і цивільних, і військовиків, близьких до РОНА. Отакий собі фольксдойч, що шукає хтозна де загублених родичів, узяв собі роль, яка випробувана була ще в Рівному: трішки баламут, але, зрештою, свій хлопець, що не проти келишок шнапсу чи кухоль пива з новими знайомими випити.

– Я був вражений, – оповідав немолодий німецький капітан, певне, після контузії кривлячись і підшморгуючи носом, наче йому допікали малоприємні запахи, – вражений повним хаосом, що творився там. То не армія, то геть тобі циганський табір, навколо якого бігають недоглянуті і запущені коні. Обмундирування у вкрай неохайному стані, то не зброя у них і спорядження, а диковинна суміш німецького й радянського. Диву давався, як вони досі могли на ходу тримати десь до півтора десятка застарілих радянських танків...

У цигарковому диму, що оточував людські голови, як хмари вершини гір, у гелготінні одночасно за різними столиками Григорій, видавалося, швидко п'янів, але не втрачав інтересу до співрозмовника.

– А що ж то за люди, мабуть, хоробрі, як москвини говорять: «душа нараспашку»? – невпевненим жестом Григорій кликав кельнера і ще замовляв по кухлеві пива.

Капітан зиркнув на нього з докором, наче образа яка в того з губи злетіла:

– Різношерстна орда. Бачив особисто у багатьох по п'ять пар годинників на руках, навіть рядові мали золото і прикраси, щоправда, далеко не всі, певне,

справжні. Варто було подивитись, як ішли ці вояки зі станції в табір – ніякого строю, просто натовпом, у якому кожна групка з п'яти-шести чоловік мала свою підводу, вантажену награбованим у населення. І нехай хто спробує зачепити їхнє добро...

А якось у поїзді, вечеряючи з офіцером, що вертався з госпіталя, Григорій почув про Камінського зовсім інше.

– То генерал гоноровий... Вдома, в Росії, він не відхрещувався, коли називали його новим російським вождем. У місцевому театрі, доки він не приїде, не починався спектакль. А як заходив Камінський, то зал мав стоячи його вітати.

Злегка похитувався вагон, бо ніяк пори воєнної доглянути колії, постукували колеса на рейках, мов відлічували секунди лихого життя, а офіцер, помовчавши, далі оповідав:

– Справжні орли були орловці Камінського, як і брянські вояки його. Недарма у ставку рейхсфюрера СС пішла найпрекрасніша характеристика. І тоді Гіммлер прийняв його особисто, надав звання ваффен-бригаденфюрера СС і Залізним хрестом першого ступеня нагородив... Росія може пишатись обер-бургомістром Локотської республіки, лідером російських націонал-соціалістів...

Похитувався вагон, постукували колеса, а ще на столі зрідка дзвеніли тоненько склянки, коли десь завертали крутіше рейки.

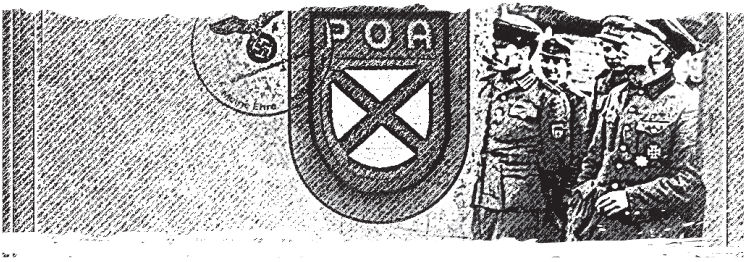

48

Боровець тримав у руках папір з видрукуваними через збиту і вилинялу стрічку блідуватими рядками.

«Наказ
Відділам командира «Бульби»

В імені Української Повстанської Армії наказую:
До дня 8.9.1943, год 12 – перейти зі зброєю у відділи УПА.
По цім терміні вважатиму відділи «Бульби» за ворожі та буду змушений силою підпорядковувати наказам Головної Команди УПА. Зголошуватись – місцевість Хмелівка – відділ Негуса.
6.9.1943, год. 8».

Трохи раніше, коли з'явилася друга УПА, як в сороковому році з'явилися дві ОУН, він мусив писати, ковтаючи гіркоту, такий важкий для руки і душі документ.

«Наказ ч. 81
ГОЛОВНОЇ КОМАНДИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ АРМІЇ
від дня 20.07.43 р.

У зв'язку з переіменуванням Української Повстанської Армії на Українську Народню Революційну Армію наказую всім командирам відділів відчитати перед фронтом наказ ч. 80 і дальше виступати під назвою: «Українська Народня Революційна Армія».
Командувач Української Народньої Революційної Армії
Отаман Тарас Бульба-Боровець».

Тепер же судилося отаману перегорнути чи не найтрагічнішу сторінку зі свого вояцького, такого непростого, плутаного і переплутаного життя...

Несподівано штаб отамана уночі був оточений за наказом оунівського проводу куренем командира «Дороша»; отаман зі Щербатюком-Зубатим, сотниками Раєвським і Штуль-Ждановичем та ще низкою старшин якось прорвались, але чимало було затримано, серед них і дружину отамана Анну Боровець.

Подавно вже звивисті перипетії життя відучили отамана дивуватись, але коли до нього прийшов як посланець полонений бандерівцями «Крук», то в Боровця очі стали квадратними.

– Отамане, вас викликають на суд, – Крук, покліпавши, дивився у вікно, мов саме там мало щось вельми важливе відбутися й до того ж цікаве. – Голова суду полковник Омелюсік пропонує з'явитися добровільно, а ще казав, що особисту безпеку він гарантує.

– Що і кому, чоловіче, я завинив? – Боровцю вдалося стримати голос, відказав навіть байдуже, тільки голос самому був наче чужий.

– Те мені не належить знати, – Крук все ще видивлявся незнане у вікні. – Тільки чув, як полковник з іншим суддею балакали. Шкоду якусь нашим змаганням, мовляв, завдав отаман. Про якісь перемовини з совітами та німцем мову вели, про нейтралітет невідь-який. Більше не відаю, отамане...

Ось такої, Тарасе, придибенції ти ще не мав у житті. Судили тебе поляки, той присуд до того ж вельми зі смачною приправою тортурів вигадливих був, енкаведе перед війною так за тобою ганяло, аж висолопило язика, німець десяток тисяч карбованців за голову твою обіцяв, а тепер ще й свої туди ж... Мабуть, завинив у тому, що п'явок роками собою

по болотах годував, що куля, на диво, досі не наздогнала, хоч на тебе чигає майже щодня; ти ж міг не вибирати собі такої дороги, міг преспокійно сонцем нещедрим поліським цим тішитися, тим сонцем, яким ти і твій земляк-поліщук не проміняє ні на французьке, ні на іспанське; міг, якби задля справи не закинув прибуткову доволі каменоломню, бо навіть родина Пілсудського робила тобі замовлення, ти покинув усе, боронячи люд свій і землю...

Отаман Тарас Бульба-Боровець в останньому зверненні до керівництва бандерівського крила напише: «Українську державу зможемо збудувати лише тоді, коли об'єднаємо під одним прапором боротьби за незалежність весь народ, кожну гвинтівку, кожного українця без огляду на його політичні переконання, без огляду на те, чим він був учора. І тому ми дуже тішилися б, коли б сьогодні наш товариш по революційній боротьбі Степан Бандера був на волі і мав вплив на роботу Вашої організації. Ми глибоко переконані, що цей революціонер після гіркого досвіду з «тотальною диктатурою» 1941 року, що позначилася смертю таких людей, як полковник М. Сціборський, сьогодні поставив би роботу Вашої організації на правдивий шлях, на шлях всенародної консолідації і будови муру єдиного революційного фронту. Але, на жаль, Степана Бандери серед Вас нема, тому деяка частина української революційної енергії спрямовується на хибний шлях».

В якийсь момент не стримався Тарас Дмитрович, поспитав з гіркотою Крука:

– А за що дружину мою замордували? Ця людина, не цураючись своєї нації, стала моїм вірним другом, опанувала українську мову, вивчила наші звичаї і зробилася моїм найактивнішим співробітником у громадських справах.

Він перевів подих, бо важко йому говорити стало, те слово кожнісіньке наче свинцем налите:

– Вона без жодних нарікань несла разом зі мною всі тягарі та прикрості... І в «Поліській Січі» не присідала, не одному бійцеві перев'язувала рани й прала білизну...

...Його, отамана Тараса Бульбу судити? За що? Наче загарбав він масні чорноземи, де посадиш голоблю, а виросте віз чи карета цілісінька, надбав собі райські сади чи інше щось зажиткове... Ні, не нажив жаднісіньких статків, просто він боронив землю свою злиденну, де вітер хіба дзвенить, суху піщугу пересипаючи, і можеш одною ногою стояти у тій піщузі, а іншою – по коліна в болоті, що моторошно булькає, як ідеш, та загрозливо прогинається під тобою, а ночами лякає вогнями, що спалахують невідь-звідки й чому та морозять душу; землю, яку проклинаєш і молишся за неї щоденно; ти в могилу її не забереш, хіба трішки під нігтями, як не буде тебе кому помити і нарядити, що також ймовірно... То за що ж ти страждати маєш та іти під суд?

– Тобі, чоловіче, псевдо таке, Крук, певно недарма дали, – спробував струсити з себе оціпеніння та всміхнутися Боровець. – За те, що такі розносиш вістки.

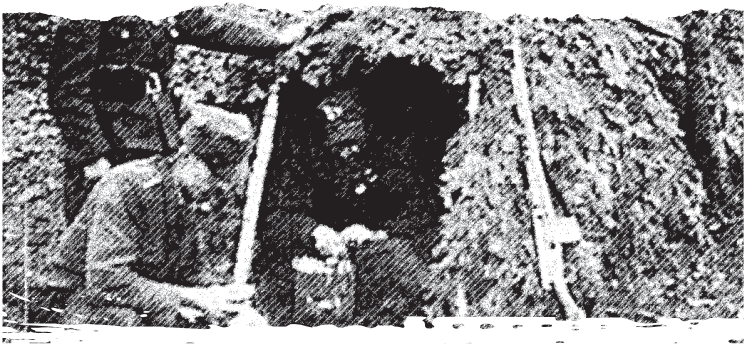

49

Відступали солдати вермахту.

Григорію читалося на лицях солдат, здебільшого молодих, окрім зрозумілої втоми ще й неприховане вдоволення – тут, під Бродами, очікується заваруха пекельна і хтось інший засмакує того добра; тож не побачив ні разу Григорій у зустрічних поглядах німецьких солдат ні жалю, ні співчуття до своєї заміни, не кажучи вже про вдячність, швидше предковічний інстинкт самозбереження озивався: не нам тут гинути і не нас тут закопають чи, в ліпшому разі, калічитимуть.

У дивізії СС «Галичина» Григорія, як вернувся з розвідки, призначили командиром артилерійської батареї і тепер дивізійники займали чималий відтинок фронту замість вермахту.

– Німець молодь свою спішно рятує, натомість нас...– не закінчивши думки, докинув до свого командира стрілець, та Григорій не відповів. Він і не мав що відповісти, бо рожеве уявлення про чесне партнерство з вермахтом у поборюванні большевика розвіювалося на очах, як і не додавали моці чутки, цілковито брехливі, що попередньої ночі тридцятий полк у повному складі перейшов на радянський бік.

Вони просувалися цілу ніч – і два потоки зустрічні, плутаючись та заважаючи одне одному, нервуючись і лаючись усіма європейськими мовами, тільки під ранок якось дійшли ладу. Батарея Григорія зайняла передбачену позицію на узвишші й тепер стрільці обживалися в щойно покинутих вермахтівцями, зразково й солідно вибудованих землянках.

Обживалися тільки до наступного досвітка. А ледве розвиднілося, прийшов до них командир пол-

ку і кличе Григорія до ножневого далековида[12], як прийнято звати тут перископа: йому видається, що большевики починають наступ.

– Маєте рацію, – підтверджує думку Григорій. Його непокоїть, що піхота ще не готова до оборони, ледве встигла зайняти позиції, тож відразу команду дає батареї за такими-то кординатами почати вогонь.

Командир полку, якому видалося, що снаряди лягають там, де відступають частини вермахту, враз збуряковів:

– Ви з глузду з'їхали! Негайно відміняйте наказ!

– Це росіяни, – морщить лоба Григорій. – Зволікати недопустимо.

– Розстріляю, як на своєму наполягатимете! – зривається командир полку, німець доволі ще молодий як на таку посаду; в дивізії весь старшинський склад був німецьким, і тільки на нижчих посадах вряди-годи сіялись українці.

– Стріляйте, тільки пізніше, – не перечить Григорій, – Коли стане ясно, вермахт то, чи ні.

Григорій виправляє команду і, пристрілявшись, вже чітко бачить, як на совітські ряди лягають снаряди, як, зазнавши втрат, починає задкувати радянська піхота; в правоті Григорія переконується і комполку:

– Сто чортів!.. Але де ж вермахт? – і забирається геть.

Важка то праця – воєнне діло... Відгризалася батарея весь день, тільки під вечір вляглося.

Зате цілісіньку ніч з того боку чувся віддалений гул двигунів, якесь пересування, що насторожувало і змушувало очікувати вже боїв досвіткових.

На диво, ні ранком, ні потім, як сонце підбилося височенько, ніякого руху. І тільки по обіді загуло-загриміло, видавалося, по всьому фронтові, літаки з

---

[12] Ножневий далековид – окопний перископ, що встановлювався на ніжках.

червоними зірками стали цілковитими господарями неба: почався стрімкий і потужний наступ.

За ніч супротивник встиг досить близько підсунутись лісом, навалившись всією міццю на сусідню сотню, – і та не витримала, відкотилася поспішно. Мусить разом відступити і Григорієва батарея: він вибіг із землянки й був шокований. Совітська частина обійшла боками їхнє узвишшя, Григорій залишився тут сам; стративши лиш мить на вагання, він повертається у землянку, бере телефонний апарат і поспіхом скручує дріт, а тоді глибоким стрілецьким окопом біжить в бік ворога. В одному місці побачив вихід з окопа, хмизом якимось прикиданий; він відкидає його і виходить до зручної ями під розлогим грабом. На щастя, телефонна лінія діє, тож дає своїй батареї наказ:

– Слухати пильно! Стріляти по останній моїй команді! А коли пропаде зв'язок – вогонь по мені...

Кращого спостережного пункту вигадати неможливо: майже відразу снаряди лягають в ціль. Григорій відчуває, що стрільці його трудяться понад силу, совіти несуть відчутні втрати, починаються метання солдат і паніка; в якусь мить між вибухами долинають крики поранених та прокльони своїх командирів і батька Сталіна: командири ж у відчаї солдат підганяють пістолетами уперед...

Наступ захлинається, нападник відкочується, полишаючи вбитих і зранених. А полонені-українці на допиті не таїлися, що вперед їх женуть «заградотряди», солдати напівголодні, хліб і крупу носять в кишенях, і життя їхнє дедалі нестерпніше.

– Чого ж воюєте, чом не перейшли до нас? – поспитав Григорій немолодого солдата із засмаглим до чорноти лицем і напрочуд, наче вапном покритими, вибіленими на липневому сонці вусами.

– А якби ж то знаття, що тут теж українці... До німців ніхто не піде, бо знаємо щастя полону німецького, – відказував полонений, затуляючи лице своїми грубезними, ще чорнішими за лице руками, які ліпше виглядають біля коси чи плуга, аніж біля гвинтівки. – І під більшовиком нам не ліпше. Тож краще на фронті відразу смерть, аніж повільна в полоні...

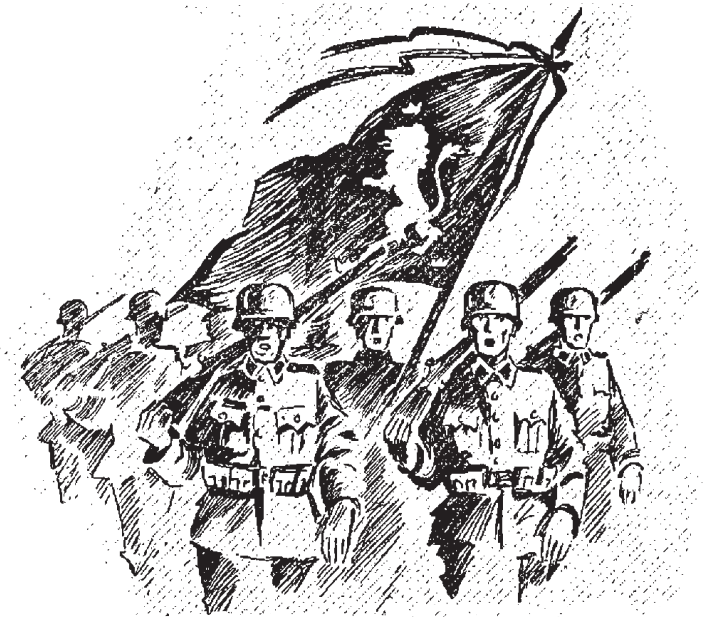

50

Доктор Вольф, німецький представник на чергових перемовинах, підкреслено чемний, посмішка на його обличчі була немов намальована і не злиняла впродовж кількагодинної розмови. Власне, на подив Боровця, перемовини більше скидалися на допит, і зовсім все зрозумілим стало наприкінці, коли німець з тою ж підсолодженою посмішкою сказав:

– Від сьогодні ви залишаєтеся в Заксенхаузені. Повірте, що те потрібне для вашої особистої безпеки.

А по хвилі, помізкувавши про щось, додав:

– Це ні в якому разі не ув'язнення. Вважайте це почесною ізоляцією.

Бульба-Боровець уже знав про концтабір у Заксенхаузені й чував, хто там опинився.

Коли дедалі частіше, вистукуючи, мчали ешелони на захід з різним добром, бо німець поспішно хапав усе, що зарве, а фронт близився стрімко, Бульба-Боровець направляє командувачу тилами на українських землях меморандум. В ньому йдеться про можливі погоджені дії супроти спільного більшовицького ворога, дозвіл населенню переміщатися за фронтом, особливо порятунок патріотичної інтелігенції, негайне звільнення всіх політичних в'язнів включно з Бандерою, а ще передачу частини військової амуніції бульбівцям, які неминуче підуть в запілля більшовику.

Німці довго не озивалися, не знаючи що вчинити.

Врешті Бульбу-Боровця з села Пустомити, де був тоді його штаб, запросили у Рівне, потім сказали, що обговорювані питання вирішаться 22 листопада у Варшаві, ще потім порадили поїхати у Берлін для можливих консультацій з Андрієм Мельником і Сте-

паном Бандерою, та вже в Познані стало відомо, що направляються вони в Заксенхаузен...

Так замість перемовин – одиночна камера.

Заразом заарештували Олега Штуль-Ждановича, який їздив з Тарасом Дмитровичем разом і до останнього часу числився в УПА Бульби-Боровця представником голови ОУН(м) Андрія Мельника.

– О-о-о, та в тебе імениті сусіди, – сам до себе мовив Боровець, бо більше ж не було до кого, коли тюремний «телеграф» доніс, що зовсім поряд з його сімдесят сьомою камерою, у № 73 – Степан Бандера, відомі оунівці Стахів, Лапічак, поет Олег Ольжич, а ще син нобелівського лауреата Нансена, головний командант польської Армії Крайової Стефан Ровецький, в різні часи тут опинилися два французькі прем'єри, син Сталіна Яків...

Третього дня, як, повискуючи завісами, за Боровцем зачинилися двері одиночки, почалися допити. Штурмбанфюрер Вольф, зиркаючи час від часу на гестапівця Шульца, який забажав бути присутнім на допитах, зі шкіри ліз, аби видатися приязним та неупередженим.

– Я протестую проти такої форми перемовин української армії з Третім рейхом, – насамперш заявив Тарас Дмитрович.

Боровець і за таких обставин не міг дозволити собі втрати духу, а ще звичної іронічності.

Вольф якось так кивнув головою, що той порух можна було однаково сприйняти як «протест прийнято» і так само як «протестуй на здоров'я». Всі перші дні штурмбанфюрер був суцільною добротою, хоча прекрасно, судячи з усього, відчував думку Боровця, що проходив школу Берези-Картузької: Вольф грає, грає коли вдаліше, коли гірше роль доброго поліцейського; він чекає необачного слова,

він непорушно заліг мов хижак, що плигнути на жертву готується, і наміри його видає хіба сіро-сталевий блиск у приплющених злегка очах.

– Маю перепросити, що ваш меморандум не розглянутий досі, – Вольф говорив швидко, кидаючи погляд на стенографіста, чи той встигає за ним. – На перешкоді бомбардування англійців та американців, на східному фронті справи ускладнюються, тож наші урядові чинники вельми перевантажені...

Інколи слідчий навмисне чи ненавмисне проговорювався, що ті ж самі запитання він ставив Штуль-Ждановичу: його тішило, що свідчення не розходилися.

«Який він добрий, цей Вольф, – спокійно дивився Боровець на штурмбанфюрера, що мав звичку енергійно жестикулювати. – Хоч на хліб його маж...»

– Я дуже уважно знайомився з вашим меморандумом, – зазирав у вічі штурмбанфюрер. – Там кожне положення справедливе. І я переконаний, що урядовці наші незадовго його схвалять. А мене ви не числіть якимось національним ворогом, швидше у приятелі пишіть.

«До чого ж ти лукаве створіння», – подумав і мимохіть мало не вимовив уголос Боровець.

Два тижні майже щодня тривали допити, і кожного разу на прощання Вольф не забував потішити:

– Ваша справа уже на добрій дорозі.

А потім Вольф десь пропав, почалися цілісінькі місяці невизначеності, занудна шмарката осінь змінилася зимою, коли завірюха довгими ночами завивала псом, що чує мерця, зблиснула усміхненим сонцем весна, що змужніла і стала літом...

Ніщо так не сушить людину, як безнадійне чекання.

Єдиною розрадою для Боровця була прогулянка, яку дозволяли на годину в день. Як колись у Березі-

Картузькій, так і в цьому концтаборі з'являлися нові знайомі з української інтелігенції. І серед них вже знаний в рухові опору Євген Онацький, який так опише їхню першу зустріч:

Були в нашій групі двоє, яких я відразу охрестив Дон Кіхот і Санчо Панса: один був високий, худий, з настовбурченим чубом і довжелезними ногами у великих чоботях, що тільки ждали на шпори та на будь-якого Росинанта. Ходив він по доріжках, ніби чапля по болоті – широко ступаючи... Другий був низенький, присадкуватий, але міцно збудований, з гладко причесаним, майже прилизаним рідким русявим волоссям і круглим лицем. Він теж був у великих чоботях і теж ступав широко, заклавши руки за спину, ніби гнаний якимись неспокійними думками. Обоє були вбрані під міщан, із характерними міщанськими кепками і не менш характерними піджаками. Нараз глянувши, як цибає на своїх довгих ногах Дон Кіхот, я пригадав, що цю характерну ходу бачив уже кілька разів... Скориставшись моментом, коли ми трохи наблизились, я швидко й тихо, але виразно вимовив:

– Вітаю Вас, отамане, – я Онацький.

Тарас Дмитрович швидко вивчив, де і чиї вікна, як тільки есесівський вартовий десь відвернеться, він вихоплюється з доріжки і кидає у «кіш» з матового скла міні-записочку для Лапічака й Бандери. А ті, конспіратори бувалі, вже знали і вміли доставити її адресату. Ця «пошта» справно таки працювала...

Почалися бомбардування, стогнала земля і стелились дими, що виїдали очі – довкола концтабору розміщувалися заводи, де працювали ув'язнені і де

виготовлялася найрізноманітніша продукція: від військової до фальшивих американських доларів та англійських фунтів.

А ще на прогулянках Тарас Дмитрович часто не дораховувався когось зі знайомих людей.

Одної літньої ночі замордували Олега Ольжича.

Позавчора розстріляли відомого серба.

Вчора – англійського офіцера й хорвата.

Смерть ходила щодня коридором барака і не відав ніхто, чиї двері наступні вона відчинить.

51

Всі годинники й календарі відчайдушно брешуть.

Видавалося Вірі, відколи Григорія викликали в дивізію «СС Галичина», що збігли десятиліття... Судилося пережити страшну ніч, коли штаб оточив підрозділ Дороша, взято в полон кількох штабістів і дружину Боровця Анну, коли розгублені вояки кричали на отамана: «Наказуй!», очікуючи зрозумілого в цій ситуації слова. І отаман, Віра це встигла побачити, витираючи мокре від серпневої, певне, роси лице, наказав:

– Не стріляти! Відступати розсіяно!

Вони групками невеликими розосередились і розтанули у бездонних лісах. Невеличкими групами діяли, як фронт прогримів через поліські краї і, спотикаючись, покотився на захід. Із групою маленькою йшла з немовлям зараз Віра, народивши Надійку на знайомому хуторі в дядини Мокрини. «З-під землі та під землю» – принцип Махна і Боровця тепер ще слушнішим ставав, коли по черговому нападу раптом у невидимки перетворювалися повстанці.

Здається, Віра з чотирма повстанцями відірвалися від переслідувачів.

Другу добу вони йшли болотами, сторожко ступаючи і навіть спершу пробуючи, а чи ступити. Загрозливо збулькувало під ногами і злобиво шипіло, ще гірш уночі було, коли раптом то там, то деінде, то збоку, то спереду спалахували блукаючі болотяні вогники, які не відрізниш одразу від ліхтариків переслідувачів; трудною була під ними земля, яку вони боронили, бідною і бідовою – то піщуга сипуча, то болотисько, а нивки десь зрідка між них теж плодючістю не хвалилися; бідовою ще й тому, що хто б ішов зі сходу на захід чи навпаки, то її незмінно

й безжально топтав, добра по собі не полишивши, хіба окопи, що ще й від Першої світової досі пирієм не вросли... Але то їхня земля, яку вони боронили, затишні домівки під солом'яними насупленими стріхами і старовинні кладовища, де прадіди ще покояться, їхній ліс, що ягодою і всеньким добром годував, криниці, які їх напували...

Фронт покотився на захід, стало знов підсовітським Полісся й енкаведисти натискували на повстанців дедалі дужче. Вірин загін розбився на групки і відходив цими безконечними болотами, над якими з посвистом тугих крил пролітала безпечна у лихоліття качва, болотами, куди переслідувачі все ж поткнутися остерігалися. Четверо чоловіків ішли попереду, час від часу штрикаючи болото палицями-шестами, аби, борони Боже, не втрапити у «вікно» на плаву; Віра ж цим не могла скористатися: несла на руках немовля, свою Надійку.

Ще позавчора маленьку почав морити жар, до розчервонілих щік не торкнутися: чим могла зі своїх жебрацьких медичних запасів рятувала Віра доньку. Трохи полегшало, як вийшли з болота в село та вкрились у надійних людей – рушник, у кисле молоко намочений, до лобика прикладали та губки узваром із трав лісових час від часу змочували. Та вже під вечір наступного дня, як рушили знов у дорогу, мала почала задихатися, інколи судорожно хапаючи та заковтуючи повітря, як виголодніле каченя завеликий кавалок поживи; жар наростав знову – і Віра, якби можна було, вовчицею вила б із того безсилля, від немочі бодай чим помогти маленькій цій пташці, єдиній і найдорожчій з усього, що мала на цьому холодному, жорстокому і безсердечному світі.

Вони сьогодні, зважаючи на хворість дитини, хотіли вийти з того болотяного лісу, навіть місцину ді-

брали собі підходящу. Вже підійшли під самісінький край, як раптом долинув шум двигуна автівки, судячи з усього вантажної, а ще через пару хвилин почули, як важко гупаючи, зістрибували з кузова чоловіки.

– Вони мають десь тут вийти з боліт, – говорив один голос, певне, з тутешніх. – Їх, казали мні родичі, там ни мніго[13]...

Віра прилягла за виворотом, чималеньким таким, і перелякано глипнула на дитину, що спала. Чоловіки тихенько зброю готовили.

– Мне кажется, ты ошибаешся, – заперечив другий голос. – Они не рискнут долго идти открытой местностью, они ближе выйдут к деревне: жрать-то хочется...

Віра перелякано дивилася на доньку, що смикнула ручкою у повитку, перетиснуту, може, і з жахом подумала: що буде, як раптом Надійка заплаче? Холодним вужем наповзла лиха, неймовірна гадка... Вона має в одну мить, ледве мала лише скривиться, з головою занурити доньку в яму з-під вирви, встигнути з головою занурити у воду, доки ще не зронить дитя жаднісінький звук, вона просто не має права на інше, бо одна смерть завше менша, аніж чотири, бо себе вже й не рахувала... І думка миттєва ця розтягнула на вічність час, на неймовірну муку впродовж того часу...

Немовля ще раз смикнуло ручку і у Віри душа затерпла: їй не було від кого рятунку чекати і помочі ні від кого, окрім молитви. Навіть пошепки молитись побоялася, подумки промовляла слова, і перші вони були звернені до Богородиці:

– *Припадаю до Тебе в скорботі своїй, почуй мій нестерпний біль і мій жах, Пресвятая Діво Маріє, відведи непростимий гріх матері-дітовбивці, будь крихітці оцій Заступницею...*

---

[13] Не багато *(діал.)*.

Віра бачила, як легенька тінь личиком малої змайнула, – щось сниться Надійці, подумалось, але раптом кутик рота поповз, як завше перед плачем.

І Віра підсунулася ще ближче до вирви з водою, що холодом зблискувала.

– *Не відступися від нас, не полиши нас із нечуваною бідою, прости нам нарікання наші...*

Надійка раптом всміхнулася через сон і Віра так само подумки, притиснувши до грудей сповите дитя, вдячно перехрестилася.

Де не взявся комар, вгодований і хижий, він із втішним писком навіть не сідав, а швидше падав на личико немовляти. Тваринний страх знерухомив, паралізував було Віру, та це тривало лиш мить; вона встигла рукою змахнути і не дати нападнику опуститися; ненароком проте трясонула малу і в тої ротик знов закривився.

На простягнутих руках Віра тримала Надійку хіба за п'ядь від води.

– *Матінко Божа, не відступися від нас, не полишай нас із нечуваною бідою... Прости нарікання наші і врозуми тих прийшлих людей, наведи на іншу дорогу. Почуй стогін мій, і крик мій розпачливий...*

– Так что же нам делать? – все ще вагався той другий голос.

– Ци я відаю, пане начальнику, – озивався перший. – Вам має бути видніше...

Віра тримала малу на простягнутих руках і думала, що вона теж жити не зможе.

52

У Бориса Балінського траплялися сни, які запам'ятати мав, заледве розплющить повіки, інакше вони, обділені увагою, щезали враз, наче на дошці шкільній хтось кількома помахами написане витирав умить. Шкода лишень, що з пам'яті так просто не витиралося прожите в європейських краях, в еміграції, на яку разом із сином і матір'ю врешті зважився – і то тільки по тому, як дозволили його інститутським виїжджати із сім'ями.

У Познані, першому пристанищу рибного інституту, розмістилися гонорово: барак, двоповерхові ліжка, Борис Іванович із сином Іваном стали «верховинцями», син метеликом враз туди вилітав, батько, злегка покректуючи; добре, що матері таке не судилось.

Директор інституту доктор Мансфельд відразу порадив чіпляти до одягу свастику та вітатись «Хайль Гітлер», однак до праць Бориса Івановича не поставився зверхньо чи байдуже, схоже, вони вписувалися в інститутську тематику. А Балінському так хотілося продовжити свої експерименти, початі ще до війни та весною сорок першого, тим паче, що привіз із собою з Києва прооперовані ембріони риб.

І Борис Іванович, як тільки змога з'явилась, як та риба, пірнув у глибину наукових занять.

Щоправда, знайомі, як тільки розгортатися починав власівський рух, смикали було за рукав прилучитися, та попри симпатії чи антипатії вічна настороженість до політики і цього разу взяла верх:

– Щонайбільше можу хіба дати пожертву...

Ця нехіть була підсвідома, можливо, якась алергія до духу Росії радянської: дід по материнській лінії був священиком, батька від концтабору врятувала

лише передчасна смерть, від статків колишніх лишилися спомини...

За одне вдячний був Борис Іванович Мансфельду: війна війною, а директор посилає його ознайомитися з експериментальною ембріологією в найважливіші центри галузі: Йєну, Відень та Фрайбург.

Не ховали очей найвідоміші науковці при зустрічі, не замикали останніх праць у шухляди, навпаки – ділилися писаним і неписаним, ділилися мовленим десь на конференціях.

А гуркіт громів фронтових, безладних, тривожних і грізних, щодалі близився. Знову збирати пожитки, знову з матір'ю й сином кудись у безвість переїжджати, тратити час і здоров'я на облаштування – час такий дорогий, який лабораторії неспівставно потрібніший.

Переїхали в Марбург.

Тут інститут рибництва по собі справив поминки.

Ще був Тюбінген, був Гайдельберг, де став професором гістології університету ЮНРА ООН, доки й по цьому університетові не справили панахиду.

Його розум, його знання в ембріології, був переконаний Борис Іванович, ще потрібні, бо з таких лабораторій та подібних виходить зерня, яке куди щедріше дасть жниво, а з ферми буде пожиток куди вагоміший, і риба інша; людство, здається, не об'їлося досі, – на жаль, навпаки... А що там казати про здоров'я людини, якому разом з генетикою та іншим знанням наука прислужитися неабияк повинна; і не просить чогось особливого вчений у владоможця, просить спокій лиш дати та мізер який на лабораторію: на зброю, на смерть, на винищення роду людського в того владоможця фінанси й усе інше є, а на те, що найперш має служити людині, – як доведеться...

Бориса Івановича нерідко брала якась нездоланна душевна втома, особливо як кінчався харч і він боявся рідним глянути в очі. Щастило рідко, як тоді біля Тюбінгена. Пішов він із сином купатись на річку – і раптом у воді помітив щось загадкове біле: тим загадковим виявилася ще свіжа свиняча шкура з салом. Певне солдати, заколовши свиню, не вміли чи полінувались осмалити тушу, як це роблять удома в селі українському, тож просто шпурнули у воду. Борис Іванович придумав оригінальніше: він поголив ту щетину, що стирчала зі шкіри.

Балінський був певен, що як вчений він може себе знайти у США, тож пише листа колишньому киянинові Феодосію Добжанському, уславленому генетикові. Добжанський і радий би в поміч стати, та таких проектів набрався раніш; водночас він не відмовляється, зводить заочно Балінського з добрим знайомим в Шотландії Конрадом Воддінгтоном, що працює в інституті генетики тварин в Едінбурзі.

Балінський переїжджає туди. Ще по Мюнхену він одружився з Елізабет Штенгель і тепер дружині півроку хіба поштою поцілунок може послати, а матері й синові – сердечні й невеселі вітання.

Він не міг собі дозволити розпачу, міг тільки хіба кулаки затиснути так, що аж нігті врізалися в тіло і лишали надовго синці. Врешті Борис Іванович складає анкету англійською мовою, пропонуючи себе, і розсилає в університети США, Англії та британських домініонів.

Ледача пошта довго не приносила жодної відповіді, та врешті з поштової скриньки вийняв колоритного конверта з університету Вітватерсранда в Йоганесбурзі, з Піденної Африки

Писав професор ван Хорст...

53

Віра тримала Надійку зовсім близько до води, але тримала немов не своїми руками; вона якомога міцніше затиснула зуби й вуста, аби не вирвався крик, крик болі й жаху, крик розпачу мимовільної матері-дітовбивці.

На якусь хвилю голоси прибулих біля авто притишились, а тоді старший голосно розсміявся:

– Мне виднее? Ишь какой мастер хитрить... Хорошо, проедем ещё километр. Обратно садись! – скомандував той начальник.

...Вже в сутінках Віра з малою і вояками вийшли в село.

Ще звечора немовля було плакало, щоправда дедалі тихіше й тихіше, потім ледь чутний хрип могло з себе видавити; Віра всю ніч носила малу на руках, притискуючи до себе, мов таким чином могла передати бодай часточку життєвої сили своєї...

Досвітком, якраз сходило сонце, визирнувши півокрайцем, донька було схлипнула подивовано і відійшла.

Господиня дому, забачивши те, спробувала перейняти мертве дитя на руки собі, та Віра нервово смикнулася, не даючи, а тоді штовхонула грубо; в очах її не було ні сльозини, але вираз обличчя жахнув господиню: Віра шкірити зуби стала роздражненою вівчаркою, схоже, заплакати тужилась – і не змогла, тільки безмірна ненависть прискала із виснаженого лиця, що видовжилося неприродно, збіліло й осунулось.

Як збивали зі свіжих дощок, що пахли гіркою і липкою живицею, маленьку труну для доньки, то Вірі здавалося, що кожен той цвях не в дошку вганяли, а в неї, в її зболене тіло.

– Не йдіть за труною, – просила перед похороном господиня. – Совітський стукач який донесе, то згинете ви і ми заразом... Я людям скажу, що дитя моєї сестри, вона вагітною недавно якраз приїжджала.

Боже, що ж то за люди у край мій прийшли, що кровинку свою не можу навіть в останню дорогу провести...

Віра дивилася через вікно, як виїжджала підвода з труною з подвір'я, як, похитуючись на вибоїнах, рушила вулицею. Їй криком кричати хотілося, руки заламуючи, щоби не трясли труну, бо донька і так натряслася по нетрях, – але навіть накричатися вона не могла.

От тільки як дочекатися ночі, щоби полями, оминаючи лихе око, на кладовище прийти; вона сама себе в землю поруч із тою могилкою маленькою без лопати закопати готова, вона руками, пальцями, нігті здираючи, могилу собі вигрібатиме. Мати Божа, прости мене...

...Обачно ступаючи поміж могил, щоб часом на гілку суху не втрапити, Віра йшла попрощатися з Надійкою – завтра вона з вояками має далі йти. Густішала ніч по хмурному надвечір'ї, тільки на мить було розірвалися хмари та з-за них раптом зірка визирнула, зблиснувши неочікувано, і Вірі аж млосно на серці стало: то донечка моя привіталася...

Тиша велика стояла на цьому тихому місці, тільки кажан інколи крилами прошурхотить над головою та зрідка кількастолітній дуб заскрипить – чи то крекче від немочі віку, чи застогне від невеселого свого життя, бо судилось йому зрости саме тут, куди радість не заблукає, одні сльози і плач.

Раптом Віра, як уже була близько могилки рідної, забачила якусь тінь, чи, може, їй лиш привиділось, але тінь на людську вельми схожу. Вона не знала, кого тепер більше боятися – живих чи померлих;

чого там, померлі шкоди не завдадуть, а від живих напасті можна чекати.

Віра аж очі приплющила, вглядаючись у темінь, де ледь-ледь розрізнити могла підгнилі й похилені з часом хрести; видається-таки, що поряд з її могилкою не хрест бовваніє, то, певне, людина, бо хитається тінь; перехрестившись, вона крок ступає вперед і ще крок...

Це справді був чоловік, що стояв на лопату зіпершись, він заговорив якось дивно, виділяючи кожне слово, бо так тяжко воно давалося, мовби перепочивав, доки на наступне сила збереться.

– Не бійся, я ще не мрець...

Власне, Віра й не мала страху особливого, бо стільки всього було за останні часи, що перебоялася, міра страху не безконечна теж, як і міра страждання, і не могло чогось бути гіршого у світі чи страшнішого за Надійчину смерть, тож висхливими вустами лише прошепелявила:

– Шо ви тут?.. Хто ви?

– Повстанець я, – по голосу Віра відчула, що то старшенький чоловік. – Поранений я... Гангрена... Вмираю...

Кожне слово для нього було тяжче свинцю, але Віра не відчула в них ляку смерті, він говорив якось так, як би колись розмірковував, що треба сьогодні он те поле зорати чи сіножать викосити.

– Мені жити не більше доби.

Говорив тим тоном, який завше Віру дивував у людей похилого віку, які приймали чи готові були приймати смерть із душевним спокоєм цілковитим, мовби смерть та завше десь близько була чи жила по сусідству, і лиш он тепер судилося зустрітись.

– Бог мені тебе послав... Закопай мене.

– Господи, – тільки тепер жахнулася Віра, такого досі не чула, інше оповідали, як втрапляли повстанці

в полон, то емгебісти змушували перед розстрілом копати собі могили, але щоб собі сам...

Чоловік простягнув їй лопату, а вона тільки тепер біля Надійчиної могили завважила темінь свіжої ями.

– Я не можу іти до людей, щоб горе рідні вчинити. А в лісі не хочу, щоб кості мої вовки або здичавілі собаки тягали. І не хочу втрапити в руки зайд, щоб тіло моє десь під паркан для впізнання шпурнули.

Він помовчав, мов розмірковував далі про поле те чи сіножать.

– Я навіть по смерті їм втіхи такої не подарую... Наді мною зневаги.

Раптом стало йому чомусь говорити легше, і він, майже не затинаючись, ділився з Вірою тою крихтою радості, що лишилась на денці душі.

– Я вистелив дно гілками ялини, вона пахнути буде мені й там... То рідне для мене, рідне з дитинства й упродовж життя, бо багато літ перед війною лісником проробив.

Не все розбирала Віра, що бурмотів чоловік далі сам до себе, чула тільки «вільхи мої і клени, мої папороті й вереси...»

Він неспішно та обачно, щоб ями не завалити, спустився вниз, ліг і примостився зручно, аби часом не муляло. а тоді вистрілив собі в груди.

Злякано залопотів крилами нажаханий пострілом сич, відлуння, з могили вирвашись, пішло гуляти над кладовищем, тоді вирвалося на вигони і в ліс, котилося понад сосни його і ялини, вільхи і клени, його папороті й вереси.

...Ще дві ночі ходила Віра на доньчину могилу, сторожко пробираючись у темені кладовища поміж похилених підгнилих хрестів, що, розкинувши свої врослі мохом дерев'яні руки, готові були, видавалося, прийняти у вічні обійми; тиша тут віковічна, яку

пугач хіба, мов би дух тих, що відійшли, раптом проріже своїм моторошним загробним криком.

Третього дня старший їхньої невеличкої групи, ховаючи очі, Вірі сказав:

– Нам час на базу вертатись...

У Віри знов на душі було так, як почувалася, коли відбирали мертву Надійку, тільки відбирали тепер вже могилу: холодні залізні лещата затисли зболене серце і подих нараз забило.

Але вона якось стрималася й мовчки головою кивнула.

Вони йшли ще цілу добу, чоловіки попереду, обачно пробуючи тими довгими палицями поперед себе підступне болото, що хиталося, чавкало, шипіло й булькало, мов так виказувало своє невдоволення людьми, які посміли порушити його предковічний спокій. А як дійшли, то пам'ятала ще перші кроки, але тільки й того, бо раптово наступила, впала, накрила ковдрою темною глуха безпросвітна ніч.

Небавом однак розвиднілось, і вона зі своєю Надійкою, тільки вже чималою, років отак на п'ять, в якомусь будинку великому довжелезним коридором ідуть, зазираючи по дорозі в кожні двері зліва та справа. І щоразу донька питає:

– А де тато?

Той будинок нагадував новозведену школу, тягнулися безкінечні класи, в яких, однак, ні парт, ні стола, ані школярської дошки – голісінькі стіни; Надійка відчиняє підряд кожні двері й, хитнувши косичками з пишними голубими бантами, все допитується:

– А де тато?

І щоразу нікого там, хіба відлуння дитячого голосу ще гуляє поміж голих побілених стін...

А потім вони вже втрьох, разом з Григорієм, по соснині гриби збирають. Височенні сосни під тривожним осіннім вітром вишумовують, хитаючи вер-

шинами у піднебессі, а Віра дивується все: і чого вони забрели сюди? Тут же білий гриб не росте, йому подавай молодий соснячок, а в цьому хіба польського вряди-годи можна надибати; та не цим вона переймається, не спускаючи з очей голубих бантів Надійки: аби не відбилася від дорослих, крий Боже... Аж зирк через час який: а де Григорій? От який він, сякий-такий, захопився, немов дитина, – так і порозгублюватися недовго. І знову Надійка гукає, прикладаючи долоні трубочкою до вуст:

– Та-а-ту!

А відлуння перекривляє малу:

– А-а-ту!

Віра то поринала в безпам'ятство, то знов на якусь хвильку до тями приходила, і найбільше боліли їй ті голубі банти Надійки.

Ще вона вагітна була, ще до родів хіба тижнів п'ять, як снилася Надійка отакою самою, п'ятилітньою: вони на базарі якомусь, уздовж рядів ідуть, а біля стрічок розмаїтих спиняються. І просить мала:

– А купиш мені он ті голубі пітяжки[14]?

І зараз, ледве очунювала і на хвильку стямлювалася, Віра найбільше картала себе, що не могла, бо де ж взяти було, ту голубу стрічку в труну доньчину покласти.

Тим вона відганяла ще пекучішу думку, яку торкатися навіть страшно було: то вона сама винувата у смерті доньки, то через неї Надійці судилося згинути в цих болотяках, може, їй якось по-іншому належало рятувати Надійку, чогось недомізкувала і недоробила; то тільки вона, мати, завинила у смерті цієї безневинної пташки...

А як встала Віра врешті на ноги, ще неслухняні, бо підгиналися зрадливо, – всю її водило з боку в бік, крок ступивши, заточувалася, наче не один келишок випила, – як врешті з постелі встала, то в перші дні

[14] Стрічки *(діал.)*.

втратила смак: не різнила солоного від солодкого, гарячого від холодного. І ще тяжко було відзиватися навіть, як вже конче відказати потребувалося, то через силу хіба видушить із себе «так» або «ні».

А по тижневі командирові своєму вона вперше спромоглася аж на два слова:

– Я піду...

І він без уточнень зрозумів відразу, що тут їй несила більше лишатись.

Як заточуватися перестала та світ не хилитався вже перед очима, Віра зібрала нехитрі пожитки. Тільки всіх спантеличила і стривожено перезиратися змусила, як спитали: а куди ж вона піде тепер.

– Шукати Григорія, – відказала так, мов той Григорій десь недалечко, по-сусідству тут був.

– Віро, фронт пройшов і суне далі на захід... Чи ти маєш уяву, як крізь нього пройти?

Перезиралися стривожено друзі – чи все гаразд із головою у неї, доки впевнилися, що несила переконати її.

Врешті хтось підказав як можливий вихід: доєднати Віру до зв'язкових, які із запілля час від часу ходили з донесеннями і мали вже досвід перетинати фронт потаємними лісовими і болотними, тільки місцевим людом знаними стежечками.

Ще їй дали, окрім грошей, посвідку зі справжньою печаткою, що вона остарбайтер і за добру роботу в німецького бауера їй дозволено поїхати у відпустку.

Віра йшла зі зв'язковими лісовою дорогою, над якою змикалися крони дерев, йшла тунелем живим зеленим, вона ще навіть не визначилася, куди її шлях проляже, тільки в пам'яті все ще звучав, повторюючись, Надійчин голос: «А де тато?..»

54

Застугоніли балакучі зенітки відразу в різних кінцях Берліна, мов перекупки одночасно у пересвари пішли на такій далекій вже Бессарабці. Федір Парфенович, відпускаючи поважного гостя з відомства Розенберга, якось загаявся, а тепер пізно вже бігти у бомбосховище; може, якраз пронесе, як щастило не вперше.

Кого Всевишній позбавляє долі, в того насамперш відбирає розум, – думалося Богатирчуку про оповідь гостя, також знаного лікаря, з яким давно був доволі відвертим. Гість розказав про нараду в Гітлера, де і йому випало брати участь.

Перший викладав своє бачення Кейтель:

– Наше ставлення в даний час до військовополонених, тих, які добровільно допомагають, та національних батальйонів мені надалі уявляється ось так...

На хвильку Кейтель приспинився було, мов щось раптом забувся і поспіхом у пошуках копирсається в пам'яті, а тоді продовжував короткими рубаними реченнями:

– Якщо десь не матиму рації, то генерал Цейтлер поправить... Власов свою пропаганду веде сам по собі. Але вона – на основі нашої пропаганди. Пристосована для перебіжчиків. За погодженням із рейхсміністром Розенбергом і Міністерством Сходу випущено листівки. Утрясли з ними кожне слово. Пропагандистська кампанія пішла повним ходом. На цій основі видано наказ 8-139, який поширюється як летючка.

Гітлер схвально кивнув головою:

– Цю летючку я бачив.

Кейтель, зробивши пристойну паузу, вів далі:

– Ми потурбувались, аби перебіжчиків розмістити в окремі табори. До них – нормальне ставлення.

Гітлеру минулої ночі снилися добрі сни і він весь день ходив у піднесеному настрої, для якого, як переконався, у цьому заплутаному житті зовсім вже небагато треба:

– Цілком логічне рішення.

Кейтель знову вичекав хвилинку, аби присутні сповна зрозуміли схвалення фюрера.

– Пізніше їх можна використати в різних ролях. Найперш стати мають нормальними примусовими робітниками. Потім вільнонайманими. І тільки вже згодом ввійти в національні частини.

Гітлер з подивом окинув оком присутніх, наче тільки зараз побачив, що когось немає, хто саме потрібен:

– Цього не було в документах!

Кейтель змушений перейти на дещо вибачливий тон:

– Таке зазначено вже пізніше, в інструкції. Внесено командувачем східними військами. Я перевіряв. Дозволено подібне може бути лише згодом, як пройдуть випробування. Воно викладено в листівках, які писалися з нашого дозволу національними комітетами, зокрема російським. У тексті поряд з нашою обіцянкою стояло: вас будуть годувати добре, матимете відповідне ставлення, вам дадуть роботу. І ми дозволимо вам вернутися на батьківщину. Німецький рейх не збереже більшовизму і не забиратиме у селянина землі. А ще там містився відвертий заклик: «Кидайте совітів, перебігайте до нас, ми допоможемо записатися в національну російську армію»...

Гітлер, що досі не хотів доповідача перепиняти, не стримався і легенько по столу долонею стукнув.

– Цю листівку сперш мені треба було показати.

«Завше знайдеться хтось, хто має тобі зіпсувати настрій», – промайнуло у фюрера. Він не глянув навіть у бік Кейтеля, який готувався відчути себе вель-

ми потрібним і далекоглядним, натомість стояв, не знаючи – чи сідати, чи сісти вже як скажуть, стояв, мов потрапив під дощ і мокрий одяг неприємно до тіла липнув.

Фюрер наприкінці, вже з доволі роздратованою тональністю, яку відразу відчули присутні та втягнули мимовільно голови в плечі, викладав особисте бачення:

– Мені не потрібна російська армія, яку доведеться усю пронизувати німецькими корсетними шнурівками. Нехай перебіжчиків на наші обіцянки більшає, є їх куди дівати: мені зараз потрібно хоч п'ятдесят тисяч для Комісара вугілля. І доцільно залишити лозунг визвольної армії надалі – для збільшення перебіжчиків. Але маємо твердо стояти на випробуваному: ми вже в кількох місцях пустили в дію частини із перебіжчиків, та вони не витримали випробування...

Тут, під буботіння балакучих зеніток, Богатирчук обмізковував те, що говорилося в бункері, де зеніток не чути. А може, й має рацію генерал Шандрук, що не воліє колгоспної спілки проти більшовика? Але сумніви ті Федір Парфенович гнав з порога, бо завеликий звір вийшов зі Сходу і поодинці його нікому не здужати...

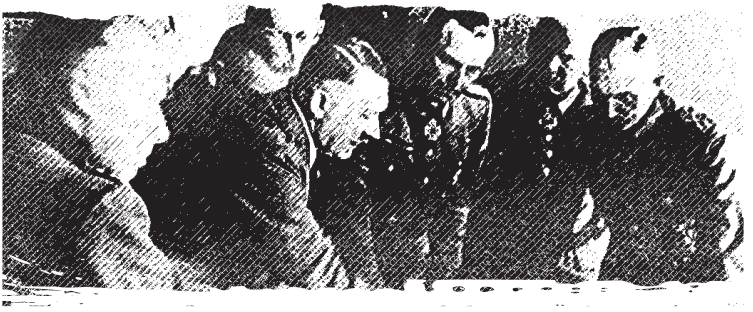

55

На пероні в Берліні зв'язкові з Вірою розійшлись як незнайомі, полишивши позаду сповнені ризиків і тривог стежки та дороги: найтяжчою була водяна дорога, коли перепливали ріку і в нічному небі сичали, перетворюючи ніч у сліпучий день, ракети; дивним чином сплески від кулеметних куль на воді Вірі нагадували далеке дитинство, коли пласкі камінці кидали в ставок і рахували – в кого більше тих сплесків станеться. Тільки тепер кожен з них міг стати останнім...

У неї кілька разів вже у Німеччині перевіряли посвідку, але обличчя, змарніле від пережитого, пожовкле і неприродно видовжене, не гірше печатки посвідчувало особу.

Віра обачно роззиралася пероном, обмізковуючи подальше, як позад неї почувся вигук російською, судячи з усього, молодої людини:

– Гей ти, слов'янська зовнішність!

Віра озирнулася: то гукала ошатно вдягнута молода панянка, яка обклалася валізами і пакунками; Віра довкола окинула оком, до кого вона так звертається.

– До тебе, до тебе, – ще й тицьнула пальцем у бік Віри. – Швиденько поможи мені валізи піднести...

У першу мить їй хотілось послати нахабну москальку, але передумала: а раптом чимось може в пригоді стати? Віра, удавши покірну слухняність, взяла в обидві руки валізи і потелепала за безцеремонною панянкою, що з пакунками йшла попереду і щебетала:

– Мене Оленькою звати... Я в цьому місті, здається, вже прижилась. А ти чого тиняєшся тут, на пероні витрішки продаєш?

– Я не продаю, – засапано відказувала Віра, бо валізи таки заважили. – Я – остарбайтерка, шукаю роботу...

– Але вже ж працювала десь? Чи тільки приїхала?

– У бауера працювала... Та бомба бухнула на його ферму, рознесло усе... Вигнав недавно, казав, що собаку тепер аби прогодував, а не то що мене...

Балакуча панянка нараз приспинилася, поклавши пакунки, бо й вони нелегкі, пильно подивилася на Віру, наче запам'ятати хотіла:

– А знаєш... Можеш зі мною поїхати, там якраз куховарка потрібна. Якщо, звісно, тямиш на кухні.

Віра подумала, що росіяни, які на службі в німецької влади, можуть також орієнтуватися, де перебуває українська дивізія, а з нею її Григорій, тож цей шанс не варто втрачати.

Слово за слово, Оленька розказала, що в штабі поважного генерала народу побільшало, потрібна людина ще, а Оленьку генерал обов'язково послухає, бо...

До вокзалу якраз підійшло авто, і водій в німецькій військовій формі весело віддав честь панянці та галантно відчинив дверцята.

– Зі мною, – впевнено кивнула на Віру Оленька...

Авто не так вже й довго мчало поруйнованими вулицями, обминаючи кучугури потрощеного бетону, битої цегли та чорних кузовів згорілих машин, та спинилося біля воріт затишної вілли, і вартовий, перевіривши документи, втомленим жестом їх пропустив. Віра встигла тільки побачити табличку з написом: Кібітц Вег, № 9. По перемовинах Оленьки з якимось офіцером, доволі шпарких, бо панянка аж ногою притупнула, Віру повели у підвал і показали в глухому куті її ліжко.

Розкладаючи свої нехитрі пожитки, Віра почула, як той самий офіцер, що сперечався з Оленькою, когось відчитував:

– Тут штаб генерала Власова чи аматорський драмтеатр? І ти мені будеш влаштовувати вистави?

У Віри з того мов струм тілом пробіг, зовсім так, як колись випробовувала себе у школі. В старших класах, як забракло приміщень, їхній клас у фізичний кабінет перевели і вони на трансформаторі якось змагання влаштували: хто витримає більшу напругу. Їй вище вісімдесяти вольт піднятися не вдавалось, і то трясти всю починало, а дехто терпів і сто вісімдесят... Зараз вона почувалась як тоді, біля трансформатора, її трусонуло немилосердно і жовті кола перед очима нараз попливли: доля, здається, вкинула її в штаб генерала Власова...

А як відпустив той струм по якомусь часові, то вже на холодну голову думка збігла: якщо так, то вона має сповна скористатись нагодою і виконати давню клятву свою помсти за брата. Іншого разу життя дарувати не стане...

До роботи, помордувавши до вечора допитами-розпитами, Віру взяли ще досвітком, витупцювала день як на льоду, аж ноги в колінах ледве згиналися, та все ж таки витримала. І так із днини у днину: вставала з зорею і лягала близько півночі. Прислухалася ж до всього і приглядалася; щоправда, приглядатись було зовсім непросто – з підвалу на білий світ мали одне-єдине заґратоване невелике віконце, крізь яке було видно лише ноги не вище колін та ще, як недалеко, чулися голоси, і то п'яте через десяте. Найлегше було вирізняти Власова – не тільки по штанах із лампасами, а й ні з ким не можна було сплутати його велетенські, ще й загнуті наприкінці черевики: «От кому болотами ходити», – чомусь подумала Віра.

Небавом вона навчилась і голос Власова розрізняти – низький, грубезний... Вечорами, як різалися в карти і коли голоси долинали краще, інколи гудів ображений генеральський голос:

– Ти чого більше не хочеш зі мною пити? Ти не хочеш пити за нашу велику справу?

Трапилось якось, що він розкис під кінець і все жалівся:

– Всі мене обманюють... Німці дурять найбільше – вони свідомо створення нашої армії марудять... Не можу більше, верніть мене в табір для військовополонених!

– Там не дають горілки, гер генерал, – відказував інший голос із сильним німецьким акцентом.

Вона інколи мало не падала з ніг, та кріпості їй додавала близькість можлива помсти: Віра ніколи не думала, що це почуття – протиприродне і впоперек слову Христовому постало, здатне силу мати таку, силу чорну і злу; може, вона й противилася б їй, молитвою глибокою до самозабуття тужачись подолати, та знову і знову поставала перед очима остання фотографія брата, яку він дарує вже перед військкоматом, фото з поглядом, що обпік передчуттям неминучої смерті...

Віра до дрібниці найменшої обдумувала свої дії. Ще як із загону виходили з донесенням, то кожний отримав по ампулці з отрутою сильнодіючою; слава Богу, досі не мала потреби скористатися нею. Віра думала, що як настане черга їй подавати обід, то зможе вона на східцях, піднімаючись із підносом нагору, вміст ампули додати в десерт: доки до десерта дійде, то матиме хвилин до двадцяти на втечу, незалежно – щаститиме утекти чи ні... Іншого місця, крім сходів, у неї не буде напевне, бо офіцер, що допитував її першого дня, здебільшого особисто, окрім хіба днів від'їзду, страву для Власова сам куштував:

– Пан генерал чутливий до солі й спецій. – пояснив спочатку. – Тож здоров'я його насамперш.

Звісно, всі розуміли, що зовсім не солі та спецій остерігаються наближені генерала.

Щасливий збіг негадано трапився: випивок нагорі не було, Власов мав обідати сам, а офіцера кудись завіяло.

Віра зважилася: це статися має сьогодні.

Ампулка була завше тепер при ній.

Від того у Віри раптово зашарілися щоки, мов хто кріпко її застидав, і мимовільно тремтіла рука: вона розлила ненароком компот на піднос, швиденько витерла, – і розлила новий.

Врешті надзусиллям, заціпивши зуби, змусила заспокоїти себе.

З острахом, як вперше опускаються у водохрещенську ополонку, Віра ступила на першу сходинку... Невже таки збудеться давній задум її?

Як ступила Віра на східці, несучи обід генералу, то ще подзенькувала від тремтіння рук виделка з ложкою та ножем на підносі, але вже у наступну мить хвилювання геть витіснила рішимість. Він зрадницьки, з власного боягузтва, особисту шкуру рятуючи, смерть завдав своїм же солдатам, її рідному братові при тім числі, тож іншої долі не заслуговує...

Віра піднімалася східцями тепер хоч обачно та твердо, прикидаючи подумки, коли той десерт здобрити, як раптом почула швидке цокотіння підборів по східцях: хтось униз прудко збігав. Вони врешті мало не зіткнулися:

– Я не встиг скуштувати цього разу обід, – сказав офіцер дещо знічено. – Але сьогодні я обідаю з генералом, тож покуштую уже нагорі...

Недавня рішимість, як перед тим хвилювання, враз зникла, натомість прийшла байдужість і незрозуміла втома. Віра лиш мовчки кивнула на слова офіцера.

Наступного тижня трапилася схожа нагода. Тільки цього разу прискіпливий офіцер не був у від'їзді, він завчасно зійшов на кухню, однак ув'язався у довгу телефонну розмову. Розмовляв він чи то литовською, чи латиською – Віра не розуміла, певне, важливою для нього та мова була, бо обличчя офіцера час від часу змінювалося з крижаного, невдоволеного вкрай, до спокійнішого, по якому змайнути могла навіть легка усмішка. Віра стояла з готовим підносом ні в сих, ні в тих, вона вже могла підніматися нагору, та офіцер все ще балакав – він і дозволу не давав, і не перечив, зосереджений весь на розмові. Віра тільки погляд нерозуміння кидала то на старшого повара, що безпорадно розводив руками, то на офіцера, який бачив Віру з підносом, та ніяк від розмови не міг відірватися, жваво когось переконуючи у своїй правоті та жестикулюючи вільною рукою. Врешті офіцер долонею змахнув схоже, як кранівнику показують піднімати вантаж угору, Віра якраз так це сприйняла та рушила до східців.

Знову до неї вернулася знана раніше рішимість, а ще подумалось на мить, що не буде для задуму ідеальних умов, треба діяти за таких, які складаються. І сьогодні вже ложки з виделками не бряжчали на підносі у неї після перших кроків на східцях.

– Стояти! – наздогнав її оклик того офіцера, що, опустивши трубку донизу, гукав до Віри. Вона спинилася й озирнулась.

– Я не вам давав знак! То трапилося при розмові! – обличчя офіцера швидше було налякане, аніж роздратоване чи сердите.

Віра мовчки стала вертатися, цього разу куди спокійніша, аніж за невдачі минулого разу.

Вона знала, була більше ніж впевнена, що потрібна нагода трапиться, запасатися має лиш залізним

терпінням... І час тут не зовсім змарнований, бо почула при балачці між офіцерами, що українська дивізія «Галичина» з місця вишколу перекидається на Східний фронт, під містечко Броди.

– Сталін їм там покаже кузькіну мать! – потішалися співрозмовники.

Нова нагода не забарилася, їхній офіцер-наглядач кудись від'їхав і завтра вона має подавати обід генералу. Віра ще раз обдумувала кожну деталь – як потрапить по втечі на конспіративну квартиру, на яку заявлятися могла тільки в критичному випадку; щоправда, відхід їй зараз облегшувався, бо на подвір'ї будували бомбосховище, копошилися десятків два робітників і підвозили матеріали дві підводи.

Сніданок подавала напарниця, Вірі лишалося дочекатись обіду. І чого той час такий вайлуватий, ледача стрілка годинника ледь повертається...

Раптом на східцях почувся швидкий перестук підборів і в кухню влетів розчервонілий штабний комендант, що не часто освячував своєю присутністю кухню, покладаючись більше на офіцера-прибалта.

– Повії! Виродки! Дегенерати! Нехлюї! – вітався так незвично пан комендант, для чогось навіть вихопивши пістолета. Він хвилин п'ять безупинно лаявся, вставляючи у вишукані матюки по черзі всі людські органи, починаючи від печінки-селезінки і закінчуючи ребрами та куприковою кісткою.

– Що трапилося? – голосом покійника перепитав старший повар, коли на хвильку у коменданта забракло лайки.

– В супові у генерала... тарган, – з трудом вимовив те ненависне слово все ще бурячковий комендант. – Якщо в нас таке можливе, то де гарантія, що у страві не опиниться щось інше?!

Охолонувши трішки, сховав пістолета:

– Розстріляти мало... Всі, крім тебе, – тицьнув пальцем на старшого повара, – звільнені. Всі геть!

Віра йшла до воріт, несучи вузлик своїх пожитків, з почуттям вини, хоч прекрасно розуміла, що ні вона, ні хтось інший тут ні до чого. В штабі були завше порядок та чистота, а таргана або заніс хтось із численних відвідувачів, або, що ймовірніше, завезли разом із продовольством з німецької військової бази, звідки штаб харчувався.

Правду кажуть, що своєї недолі й конем не об'їхати...

56

З учорашнього став він кульгати, коли невдало стрибнув в окоп, нила нога немилосердно і за ніч він не зімкнув ні на хвильку повік, а багнюкою йти і зовсім за муку мав.

У перші Григорієві дні під Бродами сонце пекло, мов на екваторі, вода висохла так, що не тільки коня невідь-де напоїти, ба, ніде жабі напитися, стрільці дихали, швидше сапали безпомічними рибами, злою хвилею на берег викинутими.

А потім вплелися дощі... Про тягачі до гармат їхня батарея могла лише мріяти – тягали коні, тож як зливи з доріг зробили місиво, а за крок від дороги гармати вже на той світ пірнали, то й зовсім зле повелося. Тим часом фронт закипав, рої літаків радянських над головами вививалися цілоденно, поодинокі німецькі з'являлися хіба з переляку, і на них червонозоряне металеве птаство з азартом, з невтолимою втіхою полювання розпочинало, в кращому разі ганебно зганяючи з виднокола. Григорій не міг, звісно, порахувати співвідношення танків – один до десяти чи до сотні, тільки ті новенькі радянські Т-34 з ритмічністю хвилі морської набігали раз по разу. Німеччина вичахала...

Фронт посипався, мов будинок з мокрого піску зведений, – підсох той пісок і валилося все на очах; пішла чутка, що з обох боків совіти ведуть стрімкий наступ, беручи під Бродами їхню дивізію в кліщі, загрожуючи неминучим котлом.

Ще вчора, проходячи селами, Григорій бачив співчутливі очі господарів, що виставили оберегами іконки кожен біля своєї домівки, а ще виносили хліб, молоко чи сир, охоче переховуючи дезертирів, бо, казали, в УПА наші хлопці тепер більше потрібні. А

зараз Григорієва батарея ледве здужала тягтися понищеним зовсім селом, де не тільки хати непоруйнованої нема, а й паркани не вціліли; здебільшого полишалися тільки обсмалені комини, як похмурі вартові тутешньої долі.

Дивним чином німецьких старшин наче вітром здуло, а ще низонув швайкою поголос: генерал Фрайтаг, командувач дивізії «Галичина», кинув усіх напризволяще і подав саме в такий момент у відставку...

Григорій тішив себе надією, що, минувши село, він вирветься зі своєю недобитою батареєю на вільніші обшири, лишиться позаду ця штовханина безладна, сварка й брудна, аж липне, лайка...

Однак марно тішив себе, бо за селом ще треба було пройти міст через зовсім нешироку, вроблу вздовж берегів очеретом ріку. Як докульгав до тої ріки, то сперш подумав, що досі бачений безлад і штовханина супроти того, що постало тепер перед очима, ще числити треба було за парадний марш. Вози, гармати, авто збилися перед мостом в туге річище, ніхто не зважав ні на кого, машини переїжджали через трупи коней чи й просто коней поранених або скалічених, всім видавалося, що на тому березі ще можливе життя; той потік будь-кому годі стримати та унормувати, якийсь лейтенантик верещить, зриваючи голос і марно автоматною чергою небо полоще; щось незрозуміле кричать чи то казахи, чи, може, калмики з дивізії сусідньої, чорні вояки з загонів «Гівіс» ішли майже по головах, власівці видавали високообертові, рідкісної будови матюки...

Хтось стрілявся, та не влучив у серце і тепер харкав кров'ю – друзі перед ним схилилися безпорадно, не відаючи чим помогти та не маючи мужності його дострелити, трохи збоку стояв молодий стрілець, зовсім хлопчак, з обезумілими очима: він змахував,

наче птаха, руками і час від часу кричав, підлаштовуючись під ворону: «Ка-ар-р-р!»

Григорій, припадаючи на пошкоджену ногу, дивом здолав той міст.

А за мостом пролягали незаліснені терени, і вже через півгодини над колоною появилися совітські літаки: вони, безборонно заходячи раз по разу над дорогою, розстрілювали, мов на маневрах, все живе, все, що рухалося чи стояло, добиваючи хистку українську надію, – строчили кулемети, стріляли бортові гармати, а то й просто кидали на голови ручні гранати чи невеликі бомби; падали коні, падали люди, порвані, пошматовані тіла лежали впереміжку: вбитих хоронити нікому, не до того живим, як і зраненим поміч надати; над скривавленим шляхом клуби зависли їдкого диму, пилюги і кіптяви...

Григорій, шкутильгаючи, плівся в колоні, дивовижно байдужий до того, що творилося попереду або позаду чи збоку, він зжився з думкою, що ніяк не здатен вплинути на ці літаки, на ці бомби, котрі землю на шмаття рвуть і те шмаття зривають високо вгору в таке лагідне ще недавно небо; він тепер безкінечно був певен: скільки йому написано у тій Книзі, яку будь-кому редагувати чи переписувати зась, стільки йому й пройти цією стражденною дорогою.

Не було навіть часу злякатися чи тим більше впасти, як бухнуло попереду і двоє коней з диким іржанням зірвалися дибки, не було в нього часу, бо спалахнуло раптом ще одне сонце, тільки не схоже на звичне, воно видавалося темно-синім, мало не фіолетовим, вибухнуло, сяйнуло нестерпним світлом і так само раптово погасло...

57

Він літати умів. Мало того: мусив цього навчити інших.

Григорій довго опирався, сердився і нервував, але врешті мав наказові покоритись.

Він літати умів без жодних крил чи пристосувань химерних, отак просто, лиш трішки напружившись, над землею знімався легко й невимушено, ширяв над хатами й садовиною, за бажанням знімався мало не під самісінькі хмари, і бусел, що звив гніздо на височенній березі, тепер з висоти польоту видавався зовсім дрібним пташеням; бусел той подивовано лише голову задирав, мов видивитися хотів: а хто там ширяє, більший за нього навіть з крилами вшир цілковито розгорнутими?

Григорію наказали навчити літати інших.

Якщо їхня дивізія не має своїх літаків і нікому підтримати їх із повітря, то чом, якщо є така змога, задля зменшення людських втрат не навчити літати самих же стрільців – наказували йому вищі старшини.

Григорій вишикував літунів майбутніх і без передмов:

– Спочатку вчитимемося злітати з високих дерев, а потім із кручі над річкою...

Найздібніші легко ширяли, кинувшись навіть із вершин столітніх дерев, гонорово робили коло і, упевнившись у польоті, хвацько опускались на землю та козиряли Григорію:

– Готові до нових завдань!

Гірша справа з тими, що каменем падали вниз, верещали нажахано та благали помочі, – і тоді мусив Григорій підлітати на алярм, хапати впоперек якогось невдаху, аби не розбився чи не скалічився часом.

– Чому Христос легко ішов по воді, а боязливі апостоли тонули? – не втомлювався нагадувати він перед кожним заняттям. – Бо вірили. І ви повірити маєте.

Потроху дедалі більше курсантів упевнено ставали на крила, крім кількох зовсім зневірених, яких у піхоту списали, і повів він вихованців у перший свій повітряний бій.

Не траплялося такого ще бачити літунам ворожим: ні на апарат, ані на птаху не скидається видиво, що навкруг літака вививається, тож одні протирали очі, не вірячи їм, інші, хоч атеїстами по життю ішли, хрестились, а двоє кинулися навтікача, клянучись перед боєм більше не пити. Ще двоє, залишивши в синьому небі чорний хвіст диму та кіптяви, бухнули в землю на виднокраї.

Бій за боєм щоденно, Григорій першим завше ішов у ключі, та цього разу не пощастило... Він не знав, що то вцілило, тільки його всього затрясло, біль немислимий різонув у бік і він ледве розплющив повіки.

– Боже... Живий...– над ним схилилася Віра.

– Я знав. – спробував озватися вустами, що запеклись, – як тоді, як завше...

І він знову високо летів над домівками та садовиною, тільки ширяв тепер з душею спокійною і умиротвореною, певний, що в житті трапляється інколи диво...

І справді, Вірі дивом вдалось добратися сюди, у село під Броди, та втрапила саме у розпал відступу, що мало нагадував відступ... Однак побачити таке вона не очікувала: селом якийсь український поручник метався на змиленому коні й гукав добровольців:

– Збираймося, є ще надія, – хрипів поручник. – У більшовика сили перед мостом вичерпуються.

Йому вдалося зібрати до сотні розпорошених галичан і повести до мосту; з ними і добралася Віра. Вже по дорозі їй розказали, що слухали по радіо совітський комунікат: хвалились у динаміку, що визволили Жовкву. А німці, казали стрільці, дмуть губу на галичан, бо, бачте, більше від них чекали. Стрільці в свою чергу картали німця, бо без підтримки важкої зброї не спинити совіта; мало того – в останні переломні часи забракло навіть різних видів набоїв. А Вірі тим часом пригадалася зловтіха в штабі Власова у Берліні, мовляв, під Бродами Сталін із себе вистрибне, а покаже українцям «кузькіну мать».

Та вже ніщо не могло спинити відступу, бо то не відступ був, а несусвітній хаос, мішанина люду, коней і техніки, мішанина бруду і крові після нальотів совітських авіа; з несамовитим криком, штовхаючи й топчучи інших, тікали якісь напівчорні азійці, прикладами й несусвітнім матом пробивали собі дорогу власівці; вся ця маса, сповнена жаху, готова була задля порятунку знести все на своєму шляху, відступ став панікою, нічим не обмеженою... Віру сприймали за медсестру, що в цьому рукотворному пеклі збожеволіла; вона розтягувала кучугури трупів, доки врешті не втрапила на Григорія.

Вона молилася, вона вірила, вона знала, що не дасть Григорію вмерти. От тільки якби Всевишній послав малоздійсненне, майже немислиме – санітарну підводу...

Віра похапцем спробувала пульс, що тенькнув було ледь чутно, тенькнув раз і вдруге, і раптом пропав – у неї з того жаром запекло у скронях, але через якусь мить знехотя, відчіпного якось тоненька жилка знову озвалася; вона швиденько перев'язала плече, на диво, те саме, що кровило колись у Києві. Віра злегка рукою підняла Григорієву голову, вгляда-

ючись у кожну рисочку на лиці: невже відійде, невже невблаганна доля сперш не повернула з фінських снігів чоловіка, забрала згодом свекруху, забрала кровиночку її Надійку, найсвітліше і найрадісніше у житті, а тепер і Григорій на останній межі...

Невже я, Господи, так провинилася перед тобою, що не варта ласки найменшої, невже забереш і його, до кого приросла, прикипіла душею.

– Невже...– сама до себе ненароком проказала уголос.

– Що вже? – визвірився на неї грубуватий чоловічий голос, видалося, навіть знайомий. – Що вже?! Ще жити має!

Віра налякано підняла голову й озирнулася: над нею нахилився знайомий поручник, що скликав розрізнених і розгублених стрільців зупинити більшовика біля мосту і з яким їй вдалося сюди з бідою навпіл добратись.

– У госпіталь! – гримнув поручник на неї, наче то саме вона завинила у Григорієвій біді, як і у всьому лихові, що творилося довкруж, у цій панічній втечі заліза, людей і коней, що одною суцільною масою, одним потоком, мов у повінь в найпрудкішій ріці, неслися перед очима.

– Легко сказати...– швидше видушила з себе, вицідила, а не відказала Віра.

– Тримай! – поручник подав віжки коня, з яким не розлучався весь час і який дивом досі вцілів.

За кілька кроків лежав перекинутий віз разом із вбитим конем, тож поручник у кілька порухів зняв хомута з ще не захололої коняки, рвучко смикнув з-під неї голоблю і так само вправно запряг у воза свого коня.

Вони таки вибралися, виписуючи дивовижні сламоми, дісталися госпіталя, де очі розплющив наре-

шті Григорій; все життя картатиме потім Віра себе, що з того поспіху не запитала навіть імені поручника-рятівника...

Рани заживали швидко, на що Григорій свою думку мав:

– У попередньому житті я котом, певне, був. І тепер як завгодно кидай мене, однаково на лапи впаду.

Гірше з контузією велося – заїкатися став і соромився того: ховав очі або відвертався, на самого себе образу судорожно ковтаючи.

Три дні після госпіталя Віра разом з Григорієм побула, а четвертого він в дорогу збирався:

– Як залижемо боки, то батареї моїй, у госпіталі казали, південні краї усміхатимуться.

Дивні ті чоловіки, – подумалося Вірі, – він он «як залижемо боки, то подамося», – а вона куди? Чи тим чоловічиськам природою дарована така черствість душевна, чи то Григорію тільки... Віра почувалася гірш безпорадної билини, бо ту в порожньому засніженому полі байдужий вітер хоч до якогось сухого торішнього стебла приб'є, їй же зовсім ні до кого прихиститись. Як у тій пісні: «пише, що не лише і з собою не візьме...» Десь ворухнулась у душі образа, швидко рости взялась і в тиху ненависть перевтілюватися.

Віра розуміла, що не задля шкурної вигоди якоїсь він знову голову під кулі несе, але вона також живу душу має; те розуміння не гасило біль.

Нехай подасться вона на ті берлінські явки, як говорили, але й там катма певності, не кажучи про страшні майбутні бої. А ще подумалося Вірі, що ті чоловічиська навіть не помічають своєї глухоти: ось дивиться Григорій на неї своїми наївними зеленкуватими очима – і вона не може нічого з собою вдіяти, вона любить їх ще дужче перед неминучою

розлукою, ці кохані й ненависні очі, і нема в неї сил зректися цього...

Григорій вгадав лише наполовину: батареї справді судилися гористі шляхи Словаччиною, південною Австрією та Словенією: настирно з боку Угорщини рвалися совітські війська, рвалися в бік південно-східної Австрії; так само дими стелились узгір'ями, рвали землю снаряди та виростали наспіх висипані пагорбки свіжої землі з наспіх змайстрованими над ними хрестами... Дедалі частішали сутички із загонами Тіто: той, маючи московську підтримку, все рвався анексувати німецькомовні райони навколо Клягенфурта, мало того – накидав оком на італомовні райони Трієста, що дратувало вже партизанів італійських; навіть наввипередки змагався Тіто за територію з британцями.

А Григорію випало ризикованими шляхами йти на перемовини до італійського партизанського керівництва:

– Ми згідні, щоб ваші частини, що між Марбургом і Любляною, перейшли на італійську територію і тут сполучилися з нашими партизанами, – не перечило керівництво.

Але ситуація мінялася швидше, аніж погода найпримхливішої весни: наказали небавом Григорію добиратися до британців.

– Не перечитимемо перемістити туди дивізію, де може статись конфлікт з партизанами Тіто. Він нам до печінок дістав – та сваритися з дядьком Джо із Москви ще нам зарано. Конфлікт, до слова, вашому Шандруку стане у поміч при перемовинах з верхами нашими щодо переходу в англійську зону та інтернування.

Хоч як дивно, Григорій здебільшого охочіше вибирався в мандрівки, що нагадували прогулянку із

заплющеними очима по мінному полю, – як не одні можуть злапати та пустити в розхід, то інші, – аніж мав залишатись у дивізії. Стосунки стрільців з німецькими старшинами стали натягнутими, із натягнутих небавом ворожими – однаково, як торкнутися до перегрітої праски: вже навіть не зашипить, а відразу чується смалене...

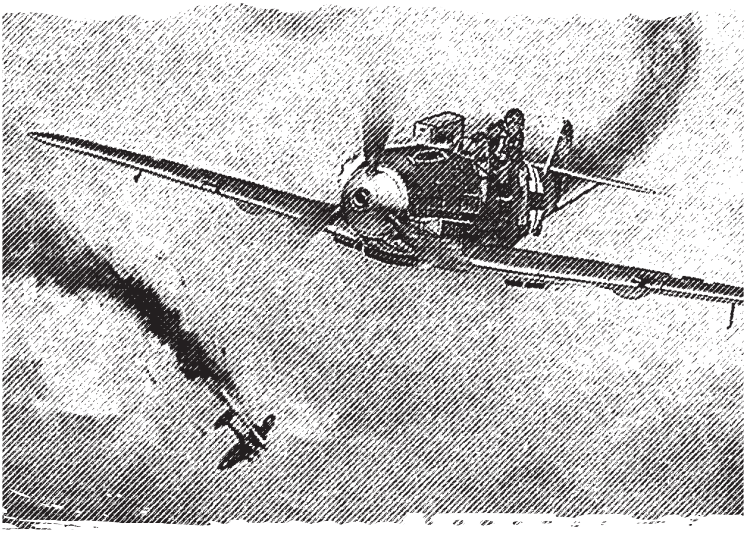

58

Стрілець Петро Полинчук хотів їсти.

Постійний голод йому вже не просто допікав – він мучив, терзав своїми особливими тортурами його охляле тіло, в якого, видавалося, навіть шкіра на запалому животі до хребта приросла, а шлунок хтось дряпав і немилосердно дер хижими, тонко заточеними залізними кігтями; хлопець боявся заснути, бо ледве заплющить повіки, як напливала батьківська хата – і вони сідають за святковий великодній обід, де одні розкоші, що дозволяла собі їхня бідацька сім'я хіба на Паску та зрідка ще на Різдво, від тих щедрот уявних виснажене й виголодніле тіло, боронячи життя, криком кричало з образи та кривди.

Служити Петро ішов, як і всі однолітки його, ліпше в УПА чи дивізію «Галичина», аби не в совіцьку армію. А ще мав потаємну мрію, якою з вітцем не ділився навіть: може, вдасться на коня заробити. І не просто коня, а сивого в яблуках, як у сусіда Макара через дорогу.

Їхній кінь від старості здох, тільки слова такого до нього хлопець прикласти ніяк не міг – відійшов. Те на очах у Петра було: ще кліпнув кілька разів очиськами своїми великими й добрими – і заплющив навік. Тепер татові й матері тяжко так за коня відробляти, руки в них до колін повисли і жили вірьовками стали.

Дивізія «Галичина», де Петрові служити судилося, тепер рейдувала неспинно Словаччиною, а потім Словенією. Харчу бракувало постійно, і та юшка, якою годували в дорозі стрільців, не так притумляла голод, як дражнила його, і він тільки злобиво гарчав та кусався боляче... Маршируючи ночами, хлопець вже вкотре подумки повертався до своєї «залізної порції», невеличкого пакунка, що видавався кожно-

му. Там хіба жменька була висхлого бісквіту, трохи цукру та ще який вітамін – вжити порцію суворопресуворо заборонялося, відкрити пакунок можна було лиш на випадок голодної смерті.

Думку про «порцію» Петро спершу безцеремонно гнав наче поганого кота за поріг, та дивним чином вона поверталася знову, просилася жалібно і настирно, тоненьким голосом нила – і не було на те ради... Врешті, подумалось хлопцеві, як з'їсть він той запас недоторканий, то покарають, звісно, але бодай на якийсь час йому стане легше.

Однак набігала й інша думка, холодила розгарячілу голову: дідько зна того німця, що йому на ум збреде, тим паче нервового, невдачами військовими роздражненого, незвиклого до невезіння й поразок, долею теперішньою приниженого. Як би не скоїв чого непоправного, бо прощай тоді коник із сивою гривою...

Яке непоправне – сперечалася, не згоджувалася, задиралась навіть думка перша – в його теперішньому становищі? Та німець сьогодні носитися як з дитиною має з кожним стрільцем, гладити і лагідно подмухувати на нього. В тій торбинці з «залізною порцією» аби півфунта було: ну хто за цей дріб'язок, за грамів двісті стане чіплятись?

Нишком, як ока чужого поблизу не було, хлопець роздер пакунок і в одну мить виїв з нього все: він ковтав поспіхом, лякливо озираючись, наче хтось відібрати міг, заковтував, давлячись і похлинаючись. На подив Петра, голод сперш тільки хвоста підібгав, та через кілька хвилин знову гарчав і кусався.

І треба ж на лихо, аби саме наступного дня підстаршина ті «залізні порції» перевіряти взявся, тож Петро тільки погляд свій винуватий до черевиків приклеїв. Далі котилося все з крутої гірки: підстаршина доповів наверх, звідти ще верхньому верху,

Петра арештовують і вірьовками до воза, аби не втік, на всяк випадок в'яжуть. Поряд на возі ящик з маргарином лежав, то хлопець якось дотягнувся і з того всього пачку ще з'їв, так просто, без хліба...

Засідав невідкладно суд, якого в очі Петро не бачив, десь там далеко його судив і ухвалив відразу: розстріл.

Ніч перед стратою зірною видалась, і під тими чужими колючими зорями хлопець мав достоту часу, аби куце життя своє просіяти і провіяти.

– Ти думав, що підеш до дивізії, – балакав пошепки сам із собою, – то поможеш рідним своїм, котрі з бідацтва ніяк випірнути не в силі, а білий хліб тільки в День Воскресіння Божого бачать... Ти так їсти хотів, і за це тебе встрілять.

Вранці приготували усе, вишикувалися стрільці до страти, а священик ще мовив:

– Останнє бажання викажи.

З несподіванки хлопець вимовив те, що й було на думці:

– Їсти мені хочеться...

Принесли Петрові хліб з ковбасою, взявся він в душу те вбити, та не йшло чомусь воно, впоперек все ставало: половини навіть не здужав.

– Заряджай!

Петро з дивним спокоєм рушив до того стовпа, де прив'язувати мають і де смерть має діждатись його нарешті. Ще, зробивши два кроки, повернувся було і кудись, у простір, кинув:

– Ви не люди.

А біля стовпа, «Отченаш» прочитавши, лише попрохав:

– Не треба мені руки в'язати. І очі не затуляйте.

Гримнули постріли, заломилося тіло складаним ножиком і повільно упало.

Священик підійшов до страченого, зазирнув у вічі:

– Там ще життя, – мовив ледь чутно.

Лікар, і собі над Петром нахилившись, тільки ствердно головою кивнув.

Покликали чергового старшину і той, відвертаючись, дарував «кулю ласки», аби хлопець не мучився. Дивним чином змінилося Петрове лице в мить останню – чи то скривилося так від болю, чи усмішка втіхи застигла: більше тепер не буде страждань. Бо він мчав уже додому на сивому конику в яблуках, он і домівка видніється вдалині, мати вечерю йому напевне готує, бо знімається з комина дим; прудко так мчить, тільки грива коня сивого в яблуках на вітру розвівається...

...Григорій повернувся із завдання якраз, коли страченого на підводу клали, і та підвода, стиха букшами клекочучи, рушила на кладовище.

– Все, кінець – більше тут бути я сили не маю, – твердо собі сказав Григорій.

59

Богатирчук підніс ближче до очей документ, вглядаючись у писане при нехитрому світлі та мовчки читав його; водночас по хвилі вільною рукою став нервово вистукувати одному йому відому маршову мелодію.

– Ви все ще думаєте, – кинув на Григорія докірливий погляд, – що більшовицького звіра поодинці легше здолати...

– Мені видається, – не сприйняв у душі того докору Григорій, – генерали Власов і Шандрук при зустрічі цілковито вичерпали тему.

Після розстрілу того зголоділого хлопця Павло Феофанович на прохання Григорія витребував його в командування дивізії. Дати відповідь на запит КОНРівської Української національної ради було для Григорія першим завданням.

– Однак вони все ж домовилися про певну координацію дій, – заперечливо крутнув головою, мов здригнувся від холоду Богатирчук. – А ваш Тарас Бульба тишком-нишком з червоною партизанкою тим часом якісь перемовини вів.

Григорій хотів заперечити, що то набагато раніше було, та раптом завила сирена, попереджуючи про черговий авіаційний наліт, вона вила нерівно, обриваючись чомусь раптово, мов згавкувала знічев'я.

– Ходімо хутчій у бомбосховище, – кинув у шухляду документ Богатирчук. – Не варто своїм життям перевіряти теорію ймовірності.

У сховище вже набилося люду, як тюльки у банку, після госпіталю Григорію тут, у сирості й холоді, дихалося важко, на додачу на нерви діяв плач дитини в кінці довгого коридору: чи то виголодніле, чи хворе, те дитя сплакалось аж захрипло, а ще час від часу крізь

болісне те хрипіння згикувало; годі було тут про щось розмовляти. Якщо до бродівської контузії він кривився лише від вищання перевантаженої циркулярки та як хтось ложкою по казанку шкребе, то зараз нервувався Григорій від будь-якого незвичного звуку.

А як згавкнула знов сирена, сповіщаючи закінчення нальоту, і вони піднялися на вулицю, Богатирчук спитав:

– Підемо мову продовжувати?

– А немає в нас мови, – стенув плечем Григорій. – Ви ж не згодилися з власівської армії відпустити до нас українців.

– Куди? – в незмінно витриманого Богатирчука раптом злі вогні загорілись в очах. – Куди?! Ви всі поміж собою давно перегризлися, ще й нам наплювали в кашу. Через вас білоруси теж хочуть іти самі по собі, грузини заспівали такої ж, всі кавказці, мов затялися...

Григорія з того трусити вже почало, але він тільки важко видихнув, мов лантуха замашного зібрався підняти; якомога спокійніше, стримуючись через силу, докинув:

– Пане професоре, вас «господа» ці дурять, а ви, ненароком, в оману вводите нас. Ваш генерал Малишкін чесно в Парижі зізнався: бачив він у домовині самостійні держави, «единую и неделимую» йому подавай...

– Якщо Малишкін бреше, то ви в не меншій мірі лукавите перед світом, і переді мною при тому числі, – обпік ще шпаркішим оком Григорія. – То з партизанкою червоною вели перемовини, то знов до німця залицятись взялися. Якщо такі праведні, то треба було на сили народу власного покладатись.

– Боже, від кого таке міг по-почути?! – Григорій по Бродах як хвилювався, то починав заїкатися. –

Від чоловіка, що біля підвалин держави колись стояв... «На сили народу власного...» А в того народу ні армії, ні держави, ні зброї.

– Ви колете протибільшовицький фронт на друзки, – в Богатирчука мов загата якась прорвалася, він готовий був зараз викласти все, що думав, що боліло, в чому вагався, знаючи, що через бачення своє його не раз обзивали і ще обізвуть хохлом та перекинщиком; проте стриматися вже не було сил. – Ви в поміч фактично більшовику стаєте, у підтанцьовку пишетесь...

Григорій мало пам'ятався, коли схопив за лацкани піджака Богатирчука, ледь видихнувши, бо не стачало повітря вимовити, швидше прошипівши, мов проколота автомобільна шина:

– Я прикінчу вас тут!

І в ту ж мить за спиною грізний оклик німецькою:

– Стояти! Документи!

Григорій обернувся на голос: двоє німецьких патрулів з подивом розглядали поважних дядьків, що вели себе чомусь не відповідно вікові.

Богатирчук, поправивши піджака, простягнув посвідчення:

– Не беріть до уваги. Мій приятель так жартує інколи.

Патрулі, зазирнувши з подивом у посвідчення та кинувши погляд на Богатирчука, лиш стенули плечима і, козирнувши, подалися геть.

А Григорій з Богатирчуком, не попрощавшись, розвернулись і пішли в різні боки, вони пішли вулицею, що пропахла кіптявою та щойно опалою пилюгою; то йшли двоє людей з однієї землі, які їй однаково бажали добра та під ризик великий своє життя для цього підставляли, людей, які сьорбнули не один ківш чималенький лиха і ще невідь-скіль-

ки його доведеться їм скуштувати, не шкодуючи ані поту, ані кривавиці, – затятих і впертих, однаково щирих, та не з однаковим баченням, що їм та їхнім краянам доля має судити...

60

Павло Феофанович аж очі приплющував від сліпучого сяйва альпійських снігів: він в ранзі головнокомандувача разом з доктором Арльтом і представником німецького командування Вехтером, що раніше був губернатором Галичини, з інспекційною метою їхав у війська.

Час вимагав невідкладних і рішучих дій. У другій дивізії негайно склали присягу: до двох тисяч вояків вишикувалися в парадній формі, священик відслужив службу Божу, а далі незабутнє лунало:

– *Присягаюся всемогутньому Господу Богу нашому на святому Євангелії та його животворящому хресті, що, не шкодуючи свого життя, завжди і всюди буду боротися зі зброєю в руках під українським національним прапором за мій народ і за мою рідну землю Україну. Усвідомлюю велику відповідальність, яка лежить на мені як на солдатові Української національної армії, я присягаюся слухняно, без заперечень виконувати всі накази командирів, тримати всі службові накази в таємниці. Хай допоможе мені Господь і пресвята Богородиця...*

У першій дивізії почати знайомство Шандрук вирішив з 1-го резервного полку, в якому було понад три тисячі вояків і де командиром служив полковник з гоноровим прізвищем Маркс. Павло Феофанович вирішив їхати сам, взявши тільки з собою за ад'ютанта лейтенанта Романа Целка з цього полку.

– Маркс не терпить українців за їхній неприхований патріотизм, – розказував лейтенант. – Всіх

офіцерів-українців усунуто від командування, а сам Маркс успадкував найгірші нацистські інстинкти...

У штабі полку Роман Целко повідомив Марксового ад'ютанта про генерала Шандрука.

– Полковник щойно вийшов, але повернеться незабаром, – ад'ютант квадратними очима дивився на українського генерала.

І справді, Маркс небавом вернувся; насуплений, він кинув порожнім поглядом на Шандрука і прошпацірував у кабінет. На обличчі полковника, як минав гостей, жоден мускул не здригнувся, мов хто зацементував те лице; вся статура його годилася не полковнику, а щонайменше фельдмаршалу: чого там, цей світ тільки для того існує, аби все оберталося навколо нього...

Павло Феофанович із Романом Целком лиш подивовано перезирнулися, тим паче, що ад'ютант ходив доповідати полковнику.

Увечері Павло Феофанович розповів генералу Вехтеру і доктору Арльту про марксівське неподобство: обоє відразу виїхали в полковий штаб, а як повернулися, то все ще виглядали зніченими.

– Даруйте нам, – казав доктор Арльт, відводячи очі, – Маркс був унтер-офіцером, по суті він ним лишився і досі, а підвищували його в званні за особисту відвагу. Окрім того, через контузію та поранення він погано бачить.

– Сподіваюся, в полковника принаймні вуха вцілили, – засміявся Павло Феофанович. – Бо він не тільки бачив мене особисто, а й чув доповідь ад'ютанта.

– Прийміть полковника Маркса з офіційним рапортом, – попросив генерал Вехтер.

«Маркса і його марксистів з полку гнати невідкладно», – промайнула найперша думка в Павла Феофановича.

Наступного ранку під захистом двох бронемашин Шандрук виїжджає у штаб дивізії – польовий штаб був у звичайнісінькому вагончику на окраїні лісу. Командувач генерал Фрайтаг, видавалося Павлу Феофановичу, силував себе удавати гостинність: він то пропонував поїсти, то відпочити, але на обличчі його читалося, що чоловік заставляє себе всміхатися та припрошувати.

Невідь-чому Шандрук бридився цим чоловіком, йому не хотілося навіть руку подати, а якщо вже подати мусив, то висмикував її поспіхом із завше пітних фрайтагових долонь. Павлу Феофановичу важко було здолати в собі зневагу до генерала, що в найдраматичніший час бою під Бродами зрікся командування; на розсуд Шандрука то була зрада, генерал зрадив ту українську юнь, яка затулила собою особливо важку ділянку фронту. Дійшло до того, що значну частину вояків з оточення, коли німецьке офіцерство було повністю деморалізоване, виводив капелан Михайло Левенець. Мало того, що через свою погану військову компетенцію цей німецький генерал в могилу поклав тисячі юнаків, за те був удостоєний Рицарського Хреста... Недарма про Фрайтага доволі стриманий Кость Паньківський казав: «Як людина – холодний, непривітний, як військовик – цілковитий нуль».

А от вже начальник штабу Гайнке справляв зовсім інше враження: вишколений профі, що бездоганно володіє обстановкою, він підкріплював переконливо свою доповідь картами та документами. Зате квартирмейстер чимось нагадував командира дивізії Фрайтага: він то начебто до ладу доповідав, але з-під шкіри нездоланно вилазила нехіть коритися «нижчій расі»...

– Як у документах сьогодні іменується дивізія? – запитав Павло Феофанович у командувача. – За недовге життя вона кілька разів перейменовувалася.

– Чотирнадцята дивізія гренадерських сил СС, – відказав генерал.

– Від сьогодні дивізія носитиме нову назву: Перша українська дивізія Української національної армії, – наказав Шандрук. – А я є головнокомандувачем армії.

Генерал Фрайтаг скинув подивований погляд на Арльта і Вехтера, але ті на підтвердження слів Шандрука лише головами згідливо закивали. Фрайтаг якось розгублено роззирнувся довкола, мов шукав когось, хто пояснить йому, що то діється у світі, – бо той світ, наче перевернутий човен в бурхливій ріці, поплив раптом догори дном, хвилі топлять його і нікому того човна вирятувати...

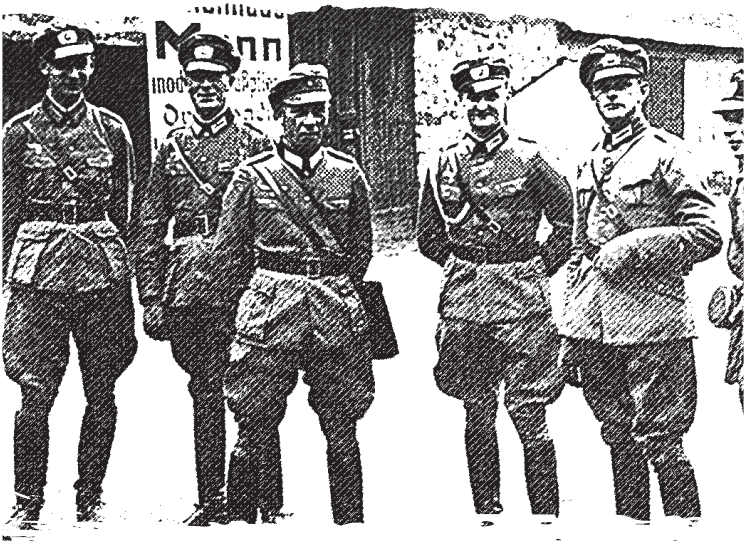

61

Німець, пробігши очима Вірину довідку, навіщось зазирнув на зворотний бік вже дещо потертого паперу, кинув подивований погляд на Віру і вимовив протяжно, майже проспівав:

– Га-а-льт...

Коли її провели в поліційну дільницю, перекладач пояснив:

– Ваш папір липовий. Вже видано інструкцію про заборону таких довідок.

Так обірвався начебто вивірений, навіть неодноразово з успіхом випробуваний її маршрут.

Наступні часи в концтаборі, куди її везли з Берліна кілька діб, лишалися в пам'яті немов рядки, кимось не просто викреслені, а затушовані суцільно чорним чорнилом: інколи спливали хіба окремі кадри, як вона з іншими в'язнями стригла ножицями траву для коней.

Вістка про німецьку капітуляцію сперш сяйнула дугою електрозварювання, а тоді, немов справді по тому сліпучому спалахові, жовті й зелені кола пливли... Розголос ширився, що, як домовилися начебто союзні верхи у Ялті, мають в'язнів совітам усіх передати. І хоч вони були в американській зоні, балакали з синім смутком поміж собою, що те не має значення, – аби лиш колись був совітським громадянином.

Розголос небавом потвердився появою радянського офіцера. Їх вишикували на плацу й офіцер пообіцяв:

– Вам пробачать усі провини, якщо хто має. Батьківщина-мати чекає вас у свої обійми.

Серпневого ранку в табірну церкву, яку самотужки облаштували в частині бараку, почав набиватися люд: звідкілясь чутка дійшла, що саме сьогодні їх

мають передавати, навіть старих емігрантів, що ніяк цьому не підлягали, – саме сьогодні має розкрити «свои объятья Родина-мать».

Люди збивалися в тісний гурт, як тюлька в консервній банці: американський майор, забачивши таке та оцінивши ситуацію, не дозволив солдатам виганяти недавніх в'язнів, натомість поліцію запустив.

Раз і вдруге наказав майор вийти усім та вантажитись у машини, але люди хіба тісніше збивалися в гурт.

– Почати! – звелів позеленілий зі злості майор, і поліцейські, пробиваючи дорогу прикладами, стали ділити народ на частинки, вихоплювати поодинці: хаос і сльози, зойки і лайка творили незнане в останній час у цих стінах, небавом потрощено було вівтар і потоптано ікони...

А в дверях стояли офіцери НКВД, що мали від американців приймати репатріантів, та любувались, як хвацько янкі, не гірше від них, справляються з непокірними...

Віру за руки, аж синяки від поліцейських пальців ще довго виднілися, шпурнули в кузов авто; для неї не зосталося непоміченим, що при вантаженні енкаведисти якось ділили люд. Підлітків кидали в одні машини, працездатних, усіх, що в силі лишалися, десь років так до шістдесяти, і Віру при тім числі, – в інші. А немічних, старих та калік окремо вантажили.

Коли ж під'їхали до межі радянської зони, то ще одну дивовижу Віра, забачила, – як «Родина-мать», аби втерти очі американцям, зустрічає своїх дітей. Тут стояв невеликий гурт святково одягненого люду з червоними прапорами, весело грав духовий оркестр, і Віра відразу вловила мелодію широко знаної вже тоді «Катюші».

Першими пройшли повз оркестр авто зі старими й каліками, а через якийсь час з другого боку ліска зачувся тріск автоматів; музики при тому ще додали в старанні, аж синіючи, аби гучніше звучав оркестр...

Віру, як порівнялася з ними, найбільше вразили ті музики: парадно вдягнуті на все ще пекучому серпневому сонці, спотілі та обезсилені, вони не встигали навіть витерти піт із чола; дивним чином музики ті нагадували худобу перед забоєм, бо на сповнених жаху лицях читалась і їхня відповідальність, відчувалась і їхня особиста вина у нечуваному злочині, що творився на очах велелюддя.

Вірі ніколи навіть на думку не спадало, що мистецтво може стати співучасником отакого...

Американці ошелешено перезиралися, не здатні будь-як вплинути на очевидне, бо те очевидне вже відбувалося не на їхній території... А оркестр вигравав невтомно, пливли над рікою тумани, виходила на круті береги Катерина, яка піснею вітання передавала коханому в далину, у ту далину, де стрекотали черги, туди, куди немічні, старі та каліки поїхали...

Віру і таких, як вона, працездатних повантажили у заґратовані вагони і повезли на схід.

Паровоз, тягнучи за собою довгого хвоста товарних вагонів, через силу піднімався під гору і, сповільнюючи хід, наче хворий на сухоти, натужно чахкав. Як настав слушний момент, то, перехрестившись, Віра стрибнула в пролом у вагоні: досвітнє небо перекрутнулося кілька разів, міняючись місцями з землею, обпік у бокові раптовий біль; вона, клубочком котячись із насипу, врешті спинилась і з подивом, не вірячи власним очам, подивилася вслід ешелону.

Віра не знала ні країни, ні місцевості, де вона опинилась. Тільки вже як розвиднілося, побачила розлогу долину на березі невідомої ріки, а в тій доли-

ні густими рядами стояло палаткове містечко. Те не було дивиною для неї, в її часи не тисячі, а мільйони доля гнала з обжитих місць у пошуках порятунку і бодай якогось життя чи надії на нього: хай і примарної, малоймовірної, та все ж надії.

Вона подумала, що в неї невеликий вибір – куди йти і що робити, вона піде до тих палаток, бо хто в них живе, то не відмовить ще одній приблудній душі у шматочку чужої долини та клаптику неба над нею.

Накульгуючи і кривлячись від болю в боку, Віра пошкандибала в долину. Із крайньої палатки почувся дитячий плач, а небавом вийшла жінка з відром.

– Хто ви? – спитала Віра, не знаючи, чи зрозуміють мову її, та сама дивуючись, як недоладно спитала.

– Донские мы, – приспинилася жінка, не звернувши уваги на дивакувате запитання та не вважаючи за незвичне появу невідомої людини. – Судьба забросила в здешние австрийские края, в долину реки Драва...

І, окинувши уважним поглядом Віру та здогадуючись, звідки вона тут взятись могла, вона додала:

– Присоединяйтесь к нам. Бояться вам нечего...

Жінка жила в палатці з трьохрічною дитиною і мамою років вже за шістдесят; Віру відпоювали чаєм з невідомих пахучих трав, а ввечері довго оповідали, як могла простелитися неймовірна дорога десятків тисяч людей від берегів Дону до берегів цієї незнаної ніколи раніше Драви...

– Більшовик марне гадав, що дух козацтва викосив упень у громадянську, – оповідала сива мати; мов фотографії давні, хоч трішки зжовтілі, та лишилися в пам'яті картини тих далеких років. – Хоч траву скосили, але молода наросла... Та молодь пішла воювати знову проти більшовика, а сім'ї вже не могли на місці лишитись.

І жінка стиха оповідала, як наприкінці сорок третього, коли німці ішли з Кавказу, слідом за ними рушив весь тамтешній народ. Вони йшли, знаючи, що попереду зима, вони вирушили у неблизьку дорогу на конях, везучи нехитрий скарб на биках, на коровах, йшли і пішака, у тлумаках несучи на плечах найнеобхідніше; були села, що цілком обезлюдніли, і тільки безпритульні уже собаки зажуреними очима виглядали, де ділися так раптово їхні господарі, та вили розпачливо в довгі зимові ночі.

Вони йшли степом, тікаючи від російського більшовика, замерзали у хуртовину та лютий мороз, ніхто при тому не відав, скільки ж їх зірвалося в ту стражденну дорогу, а хто пробував бодай приблизно порахувати, то нараховував не менше мільйона.

То був вихід народу, рівний, напевне, Виходу євреїв з єгипетської неволі, от тільки про той Вихід передання здолало кілька тисячоліть, а про цей рідко хто й відав; мало того – тому, хто відав, невідкладно рот затикали, навіки здебільшого. Російський більшовик не міг пробачити духу волі, перенесеного колись із берегів Дніпра, незнищенного у народі ще з громадянської, з часів українсько-кубанського діяча Рябовола, часів тяги до давніх пракоренів. Дивом не відтяла до кінця сокира ту гілочку українства, що вже знову готова була прирости; проте цюкала раз по раз сокира – і смерть Рябовола трагічно поглибила рану...

Так само, як на єврейський народ, у тому стражденному виході чигала зброя на безборонний люд, тільки вже не спис та простецький меч єгипетський, – їх розстрілювали з радянських літаків на низькому польоті, скидали на голови бомби й гранати.

Спершу стражденному люду цьому землю дали поблизу Новогрудок у Білорусії, тож надією тішився

він, що може зажити немов колись на берегах Дону і Терека. Та котився фронт, із ним знову народ кочував на Захід, і тепер вже землю відвели йому ...аж у північній Італії. Неймовірна дорога через Польщу, Німеччину, Австрію... Прибульці й тут налагодили небавом життя, як колись у донських станицях, а ще до них доєдналися тисячі грузинів, азербайджанців, осетинів та інших кавказців, яких завірюха війни зірвала з рідних країв. Почула Віра якось, як вимовляла жінка з палатки сусідньої «мольоко», та й не стерпіла, перепитала:

– А звідки ви?

– Ай, з Полтавщини, – знітилась жінка, мовби чим завинила.

Зазнайомилась Віра небавом із черкасцями, чернігівцями, херсонцями і навіть кримчаками.

Розлога українська пісня знімалася спокійнішими вечорами під апеннінським небом, тривожачи душу та спомини навіюючи щемкі...

Козаки зуміли непогані стосунки нав'язати з італійськими антигітлерівськими партизанами, у спілці домовились перерізати найважливішу залізничну лінію, що паралізувало б гітлерівські плани, але сперш альянти забоялися діяти спільно – мовляв, може випливти інформація, потім німці стрімко у наступ пішли – так і зірвалась їхня співпраця...

А з прокомуністичниими партизанами під орудою католицького священика не заладилося – ті дотла спалили козацький госпіталь, спалили разом з багатьма пораненими й хворими. Відразу ж делегація з трьох італійських офіцерів зажадала, аби негайно зброю здали козаки та офіційно капітулювали. Тим часом ялтинська угода в Італії також чинною стала...

Вони вийшли з італійської землі опівночі. То була ще одна стражденна дорога, сперш зливи періщили

на гірських дорогах, а тоді сніговий безпросвітний шквал; одні гинули від партизанської кулі, інші з холоду і простуд...

– Так ми тут, на берегах Драви, й опинилися, – закінчила оповідь сива мати. – А чи й тут нам поведеться?..

Вірі слова ті в душі відлунням озвались, як може відлуння котитися лісом у тиху погоду, котитись і перекочуватися, викривлювати слово якесь і передражнювати, гоготіти загрозливо і викликати щемкий, аж шкіра гусячою стає, мимовільний і підсвідомий, тваринний страх...

62

Григорій, як узяв у руки потрібний папір, то видихнув з облегшенням, видихнув так, як хукають – чи є у повітрі мороз: він врешті отримав дозвіл перейти до отамана Бульби. Боровець, як швидко доніс бездротовий людський телеграф, лаштує парашутну бригаду і набирає вояків...

Вони обнялися кріпко, Боровець величезними лапами-клешнями так Григорія стиснув, що дух забило та хряснуло у боку, а як розімкнулися вони врешті, запросив:

– До мене на вечерю. Картопля зі шкварками – нема в Європі смачнішого.

За вечерею, на яку також прийшов керівник штабу парашутної бригади полковник Долуд, хорунжий Жила та ще кілька душ, отаман мав небагатослівний тост:

– За наших хлопців. Збираємося потрішки. От тільки Штуль-Жданович чомусь не над'їхав досі – душа не на місці.

Мова точилася за столом про вишкіл вояків бригади, що входить в Українську національну армію під командуванням генерала Шандрука, про перекидання її на східний фронт.

– Вже сформовано перший батальйон, швидко набір іде в другий, – тішився Боровець, хоча десь у глибині густого голосу чулась невпевненість. – І це при тому, що приймають лише добровольців, та й ті на придатність через сито просіюються. Дасть Бог, наберемо п'ять тисяч швидко.

Григорій виголоднів, він ковтав, як бусел, ще доволі гарячу картоплю; ця нехитра вечеря нагадувала йому призабуті, але такі ностальгійно щемкі вечори біля багаття поміж поліських боліт, де хіба лиш

густий дим рятував від набридливої комарні: вельми смачними вдавались бульбини, печені в приску, і він нетерпляче тоді перекидав з долоні в долоню ту картоплину, дивлячись у темінь нічного неба, яке розкреслювали жовто-червоні іскри багаття. Від того вогню не можна було відвести очі, він чарував, якась таємниця крилася в спалахах полум'я, що загадково похитувалося від подуву легкого вітру; довгі бесіди біля багаття видавалися Григорієві відродженням призабутого духу козацтва, духу непідробного побратимства, так потрібного в їхньому нелегкому повстанському житті.

А тепер за вечерею Григорій вичікував, коли буде зручний момент у Боровця про себе спитати, і вже при першій паузі не забарився:

– Сподіваюся, пане отамане, ви мене для відправки на фронт не писатимете в другу чи третю чергу. Прошуся вже.

Боровець невдоволено блимнув на нього, скривився чомусь і несподівано заговорив про інше:

– Невідома ще доля Штуль-Ждановича... Тому призначу до його прибуття хорунжого Жилу на посаду політвиховника.

Видовжене обличчя хорунжого, який з таким рішенням досі не був ознайомлений, засвідчило його неабиякий подив.

– А вам, Григорію, з вашим знанням іноземних мов, – перекинув знов на Григорія погляд отаман, – теж діло знайдеться. Але, як мовиться на Поліссі, дайте ніч освинути[15]...

Небагато часу минуло, як одного ранку, поспіхом ковтнувши карафку кави, Григорій подався до Боровця.

– Я не похизуватись хотів слівцем, коли на фронт просився. Я справді хочу в першу чергу.

---

[15] Ніч освинути – до світанку дожити *(діал.)*.

Боровець кинув на нього погляд, мов каменюкою пожбурив.

«Еге, – промайнуло в думці Григорія, – здається, отаман сьогодні встав не з тої ноги».

– Тут що не день, то «добридень», – буркнув Боровець. – Сьогодні потелефонували, що в нашій бригаді буде не п'ять тисяч вояків, а півтори. Зараз маємо чотириста чоловік. Але я не певен, чи тих півтори знову нам не скоротять...

– Моя душа навіть серед чотирьохсот – то лише четвертина відсотка, – спробував пожартувати Григорій.

– Німець вичерпаний. Навіть тих моїх хлопців, що вже вишкіл пройшли, не можемо відправити в тил Червоної армії, – не сприйняв жартівливого тону Боровець. – Кажуть, нема пального для літаків.

– Мені набридло у Фрайтага охороняти склади та мости. Думав, тут живе діло знайдеться...

– Буде тут діла по зав'язку... Отримав таємний наказ головнокомандувача генерала Шандрука: знімати українські частини зі східного фронту і маршем іти в протилежну сторону. Задля порятунку наших людей від Сталіна є домовленість здатись альянтам. Готую схожий наказ по нашій парашутній бригаді, групі «Б».

– А-а я? – не вимовилося, швидше згикнулося Григорієві.

– Ваше знання англійської та французької мов вельми тут знадобиться...

На Григорія немов легким вітром в обличчя дунуло: він зрозумів, що доля його входить знову в один з тих крутих віражів, де надсила потрібна, один з тих, на яких або втримається, або викине його геть із шаленого кола, пожбурить безжалісно, як непотріб...

63

Інтелігентний, з витонченими манерами вихованець Кембріджу Кім Філбі говорив неспішно і якось по-особливому переконливо. Інколи він так само неспішно знімав окуляри, наче без них йому краще було видивитися співрозмовника, аби знову незадовго їх надягнути. У розмові з Миколою Лебедем у Кіма Філбі ні разу не промайнули нотки гонору чи чогось схожого, що нагадувало б про важливість його персони – керівника 9-го відділу британської розвідки МІ-6; відділ займався Радянським Союзом і всіма комуністичними справами.

Миколу Лебедя як генерального секретаря закордонних справ Української головної визвольної ради український рух делегував на зустріч з високопоставленим британцем: конча потреба обговорити долю сотень тисяч українців, яким загрожувала, згідно з ялтинськими домовленостями, депортація в Радянський Союз. А зараз мова пішла про частину того люду, про вояків 1-ї Української дивізії, яка йменувалася раніше дивізією «Галичина».

– Ці вояки ніколи не були совітськими громадянами, – говорив Микола Лебідь. – Здебільшого це західняки, які мали громадянство довоєнної Польщі. Тому їх можна розглядати як військовополонених, які, згідно з Ялтою, не підлягають депортації. Але чи готова Британія в такому разі прийняти цих недавніх комбатантів?

Кім Філбі не поспішав з відповіддю і Миколі Лебедю зовсім непросто було бодай щось прочитати за скельцями окулярів співрозмовника.

– Поміркуймо уголос разом, – врешті повів британець. – Серед вояків є німецькі офіцери-есесівці, чиї руки в крові. Британія, зрозуміло, їх виглядає

лише на лаві підсудних. Тому перша позиція: треба позбутися німців. Ви знаєте як...

«Що він городить? – набігла найперша думка в Миколи Лебедя. – Дивізія була звичайною військовою частиною і в жодних акціях, які б ганьбили її, не брала участі. Те ж стосується німецьких офіцерів, які були разом з дивізією і яких тепер чомусь треба вирізати, винищити... Не можна весь народ під одну гребінку із заплющеними очима стригти».

– Йдемо далі, – вів по хвилі спокійно й розмірено Філбі, ніби вони тут розбирали звичайну шахову партію. – Ви маєте рацію, їх справді мій уряд може кваліфікувати військовополоненими. І за певних умов прийняти. Але візьміть до уваги теперішнє місцеперебуваня решток дивізії: їм треба пробитися до кордону Італії, пройти через гори цієї країни, вийти до моря і там вже будуть чекати на них кораблі Британії.

«І це належить добре обдумати, – незнано чому в Миколи Лебедя виникала неприязнь до цього джентльмена з бездоганними манерами, ненав'язливою мовою та негоноровою, природною поведінкою. – Італія уклала з совітами угоду про репатріацію колишніх совітських громадян, та угода ось-ось має вступити в силу... Тож невідомо, що швидше: чи вояки до моря того доберуться, чи стане угода чинною... Але я зобов'язаний точку зору своїм донести».

Зв'язківець Миколи Лебедя не зміг своєчасно донести пропозицію Кіма Філбі у дивізію: гірські перевали жорстко контролювали партизани Йосипа Броз Тіто.

Збіг час – і коли до Павла Феофановича дійшло сказане Кімом Філбі, то в нього від одної лише уяви під нігтями закололо: італійсько-совітська угода в дію вступила швидко і його комбатантам могла б су-

дитися катастрофа. Шандруку не випало з уваги, що дані його і німецької розвідки не вельми вже розбігаються: хитрий Тіто однаково вправно вмів вибивати військову поміч і з товариша Сталіна, і з панів західних альянтів.

– Кажуть, воюють партизани Тіто, – лиш посміхнувся Боровець, коли Шандрук обговорював ситуацію з командирами. – Та які там партизани – то вже регулярна армія. У них навіть цілий флот, кораблів, певне, за двісті.

– Це правда, – згодився Шандрук; піднявши зі столу замашну папку з матеріалами розвідок, він похитав її на руці, наче зважувати збирався. – Тут пишеться, що тільки танків більше сотні Сталін підкинув, до чотирьохсот літаків, а вояків у Тіто налічується, за різними даними, від шестисот до восьмисот тисяч душ...

Сповна задум Кіма Філбі став Шандруку зрозумілим уже через роки, коли з'явилась інформація, що британець був довголітнім совітським агентом.

64

Вони шикувалися в три колони, в парадному одязі, випрасованому дбайливо дружинами, з орденами, що виблискували на весняному сонці та вигравали зайчиками на лицях дітвори й жінок, гуртувалися за назвами полків – «Дон», «Кубань» і «Терек», щоб рушити у дорогу. Їх, півтори тисячі офіцерів і генералів, проводжало майже все тридцятитисячне велелюддя їхнього імпровізованого козацького містечка, проводжало з надією та сподіванням добрих новин.

Вони їдуть, але чи повернуться?

Віра стала мимовільним свідком відголосків суперечок: кому здаватися – англійцям чи американцям. Всім тут відомо було, що некоронований голова донських козаків Петро Краснов тішив себе думкою про поміч англійського фельдмаршала Александера, що був главковерхом британців в Італії. Колись вони разом воювали проти більшовиків, Александер все ще носив орден, вручений йому російським генералом Юденичем, а Краснов мав за те саме англійський військовий хрест.

А оце від фельдмаршала Александера прийшло запрошення для офіцерів та генеральської верхівки на конференцію і зустріч із ним.

Довго проводжали очима колону вантажівок з їхніми очільниками посполите козацтво та їхні сім'ї, не розходилися, аж доки осіла курява за тими авто. До Віри тут звикли доволі швидко, і знайоме жіноцтво не крилось від неї зі сльозами – їхні чоловіки поїхали, але чи повернуться?

...Таборові не могли, звісно, бачити, що замість фельдмаршала козацьку верхівку зустрів командир бригади Джеффі Мессон.

– Панове, – скрушно крутнув головою він, – я маю вельми недобру місію... Отримано наказ – згідно з міжнародною угодою, передати вас совітам...

Підійшла перша машина, і вже інший англійський офіцер розпорядився вантажитись.

Ніхто і з місця не зрушив.

– Даю лише десять хвилин, – пригрозив англієць.

Тоді козаки сіли на землю і взялися за руки; ще англієць було схопив одного козацького офіцера за комір, та в ту ж мить дико заверещав: козак кріпко гризнув його за руку...

Врешті пішли в хід автоматні приклади і кирки, британські охоронці били, не озираючись на вік та звання, не один козацький офіцер падав без свідомості, кільком завдали багнетних поранень. Коли все ж повантажили люд і колона рушила через міст в радянську зону, то бранці поспіхом викидали документи і навіть цінні речі якісь, аби не дісталися совітам; англійський супровід мав непоганий бізнес при тому: золотого годинника британці вимінювали за одну сигарету.

У хованки в таборі англійці більше не гралися, табірним наказали зібратись на сьому ранку. Почувши те, священик козацький попросив усім передати: зібратися на молитву на шосту, збір на табірному майданчику.

Віра і в Києві ходила до церкви, щоправда підпільно, бо вигнали б із роботи, вона їздила в інші кінці міста, кожного разу в інший храм. Але на такому богослужінні, просто неба, у багатотисячній громаді, молитвою глибокою поєднаною, їй не доводилось бути. Аж моторошно ставало, і кров, видавалося, в жилах спинялася, коли люди за крок до могили просили у Всевишнього не для себе:

– За добре поліття, за врожай плодів земних і за часи спокійні Господові помолімось.

– Господи, помилуй.

– За подорожніх на воді, на землі і в повітрі; за недужих, знеможених та поневолених і за спасіння їх Господові помолімось.

– Господи, помилуй.

– Щоб визволитися нам від усякої журби, гніву, небезпеки та недолі, Господові помолімось.

– Господи, помилуй.

– Заступи, спаси, помилуй і охорони нас, Боже, Твоєю благодаттю.

– Господи, помилуй.

– Пресвяту, пречисту, преблагословенну, славну Владичицю нашу Богородицю і Вседіву Марію зо всіма святими пом'янувши, самі себе, і один одного, і все життя наше Христу Богові віддамо.

– Тобі, Господи...

Віра хрестилася й думала, що справді в часі близькому всі присутні на цій молитві Господу віддадуть свої душі, от тільки тіла їх забере вічний ворог Всевишнього, і нема на те ради...

Ще тривала служба Божа, як на територію табору в'їхали вантажні автомашини. Перекладач через гучномовець оголосив:

– Для завершення богослужіння вам дозволяється десять хвилин!

Вірі в житті не доводилось чути, щоб так злагоджено співав хор, в якому хористи зібралися волею випадку, то були піснеспіви душі, так співати можна було раз у житті, співати востаннє, прощаючись із цією землею, з рідними, яких виманили сюди на удавану зустріч, посилаючи благословення і тій землі, яку мозолями викохали діди-прадіди, і з якої у безвість погнало лихо; то були піснеспіви прощання і

водночас зустрічі з цими високими і безхмарними небесами.

Перекладач знову підійшов до мікрофона:

– Вам дається ще п'ять хвилин.

Та минуло й п'ятнадцять, служба Божа все ще тривала – і тоді пролунало, як постріл:

– Вантажити!

Шеренги англійців посунули на людську громаду, а та підсвідомо гуртувалася в коло, молоді й дужі ставали назовні, ховаючи за спинами дітей і жінок; англійці тіснили все дужче – і тоді впав люд на коліна, взявшись за руки і творячи одне ціле, істинно нерозривне навік...

– Вклинитись і частину відрізати! – наказано першому взводу.

Змахнули приклади і саперні лопатки, солдати вгризалися крок за кроком у гурт, і вже вдалось відрізати від громади душ кількасот... Враз доєдналися ще два взводи, почалася справжня бійня беззбройних і безборонних, а служба Божа не припинялася, хор церковний просив помилування в високого неба, бо на цій землі на нього не було надії, люд все тісніш гуртувався, починалася паніка, одне по одному повзали і топтали, крики відчаю й болю змішувалися з високими піснеспівами.

Оту сокиру на гілочку, що могла колись до рідного дерева прирости, сокиру, заточену в Ялті, лукаві тепер передали в інші руки.

Віру за поранене при падінні з вагона плече схопили чіпкі пальці англійця, пекучий біль викресав іскри в очах, та їй все ж вдалося викрунутись і пірнути всередку, за інших.

Але не могли вистояти виснажені тривалим походом люди супроти молодих і дужих, вгодованих солдатів, вкидали, як дрова, їх на кузови, ось пручається

мати, не віддає трьохрічної дитини, а солдат тягне до себе, мов то не живе дитя, а бездушний предмет – врешті мати втрачає притомність; перекинуто похідний алтар, порвано ризи священика...

Їх повезли через той самий міст на Драві, не такій вже глибокій, та доволі бурхливій цієї пори. Віра знала, що вона вчинить, тільки молила Бога, щоб не відтіснили її від краєчку кузова, щоб не перешкодили задуму. Вона озирнулася ще, кинувши прощальний погляд туди, де мав бути її Григорій, її кохання і мука, небом дарована нагорода і таке ж страждання; не мала вона на нього образи, що так склалося, що життя її пішло, мовляв, з його вини саме цим шляхом і доля везе на смерть цією машиною. Дякую, що ти був, спасибі за світло, що йшло з тобою...

Віра через тисняву навіть перехреститися не змогла, тільки кинула погляд благальний у високе небо і ступила на борт вантажівки...

65

Над Римом стояла ніч.

Зовсім не воєнна, з обезлюдненими вулицями, з вікнами будинків, що, припізнілі, гасли одне за одним: хіба тільки нічні метелики кружляли навколо ліхтарів, водячи свій особливий комашиний танок.

Єпископ Іван Бучко стояв на колінах перед Папою Пієм XII.

– Цієї нічної пори, сину мій, хіба крайня потреба до мене привела, – мовив Папа, поклавши на плече єпископу руку.

– Ваша святосте, рахунок іде не на дні чи тижні, рахунок пішов на години, – єпископ говорив швидко, але інколи затинався і в тих паузах панічно добирав і перебирав потрібне слово чи вираз. – Йдеться про порятунок тисяч моїх земляків стражденних, вірних Христові, яких може забрати й безневинно понищити безбожна Москва.

І він плутано, поспішаючи, мов хтось здатен тут перебити його та потрібне перешкодити виказати, оповідати став – чому і за що воювали українські діти в дивізії «Галичина» і які не надумані загрози нависли над ними.

– А ще подякувати хотів би за вашу духовну поміч, так вчасно і невідкладно надану, – говорив єпископ.

Іван Бучко поїздом повертався недавно у Рим. І раптом посеред чистісінького поля , поблизу міста Беллярія, чує вечірню молитву українською мовою, а ще тисячоголосе «Боже великий, єдиний, нам Україну храни...» Він визирає у вікно і бачить якесь велелюддя в молитві: то не почулось і не примарилося, то справді йшла Божа служба.

На першій же зупинці єпископ сходить і якось добирається до вірян.

То був табір інтернованих комбатантів з дивізії «Галичина», які й за тисячі верст не зреклися предковічного звичаю.

– Дозвольте мені провести службу Божу, я єпископ, – просить Іван Бучко.

Йому адміністрація табору, зрозуміло, не дозволила, навіть словом перекинутися не дали з земляками.

Вернувшись у Рим, єпископ негайно просить помочі в Папи – вже наступного дня двоє священиків з Ватикану прибули у табір.

Кілька годин тому єпископ одержав листа від Павла Шандрука з детальним описом подій та ситуації, що склалися, й зробив висновок: Папа римський зрозуміє його і не осудить, якщо навіть єпископ попросить такої пізньої, фактично нічної вже авдієнції.

Насправді Пій XII не збирався осуджувати чи якесь невдоволення, навіть скрите, проявити в душі, йому говорили вже про долю цих стражденних вірян. Мало того, доходили вістки, що і дружина американського президента Елеонора Рузвельт перейнялася долями тими й вона клопочеться, аби ці юнаки не потрапили у страхітливий московський гулагівський млин.

Річ зовсім не в тому, переконував єпископ святого отця, що тисячі люду скинули просто в полі, під прямовисним південним сонцем, без даху над головою чи навіть без огорожі – куди вони втечуть, нікуди їм утікати! І не в тому, що тримають упроголодь: на сімох чоловік на добу одна хлібина, тарілка ріденького супу, одна ложка цукру, одне печиво і одна ложка молока – молоді якось виживуть. Та інша є небезпека: совітські команди доволі нахабно заявляються в такі табори, за сфальшованими свідченнями хапають людей, і зникнуть нещасні ті у вічній мерзлоті...

Тим часом святий отець багато чого з розказаного Іваном Бучком уже знав: йому повідомляли про перемовини Павла Шандрука з Владиславом Андерсом, про те, що чинить професор Арльт за дорученням Шандрука. Як і знав Пій XII про позицію Сталіна. Кремлівського насідника чомусь менше хвилювали три угорські дивізії СС, мільйонна власівська армія, дві хорватські дивізії, дві латвійські, албанська, білоруська, валлонська, голландська, естонська, італійська, норвезька, французька дивізії СС та чимало інших. Сталін найбільше переймався 1-ю Українською дивізією і її єдину називав як обов'язкову для репатріації.

...Боковим зором бачив Іван Бучко, як нервуються помічники Пія XII і нетерплячі знаки єпископу посилають – люди ніч розберуть, жестами нагадували – гріх так втомлювати святого отця. Однак бачив і те, що Пій XII аж ніяк не збирався його підганяти.

І тільки як виклав сповна своє клопотання єпископ, святий отець журливо похитав головою:

– Сину мій, ти стомився, певне, за день. Йди відпочинь, а я зроблю все, що дозволить Всевишній.

І він знаком підкликав помічника, що брав участь у підготовці міжнародних звернень і посилань.

Уже вранці Пій XII підписував документи до держдепартаменту США про українців, яким судилося опинитись на Заході, при тім числі дивізійників 1-ї Української; схожий документ повезла невідкладно дипломатична пошта британському уряду.

66

Мов шуліка, що хижо визирає здобич внизу, високо в небі час від часу пролітав радянський літак або й кілька, та на них могли хіба кинути байдужий погляд. Війна добігала кінця.

Колони військ рухалися на захід без паніки, але й часу не гаяли – Шандрук виводив свою армію в американську та британську зони. В селі Андра він заночував разом з генералами Фрайтагом та Вехтером, докторами Арльтом і Макарушкою. А коли вранці зібралися далі рушати, то раптом невідь-де дівся Фрайтаг.

Діяльний Макарушка метнувся в різні боки села і таки знайшов генерала на околиці.

– Не хвилюйтеся, – запевнив Фрайтаг. – Я незабаром повернусь.

Заспокоєний Макарушка вже вертався, як раптом позаду почувся постріл.

Генерал лежав, широко розкинувши руки, мов востаннє комусь показати хотів, який довгий-предовгий шлях судилося йому в житті пройти.

Натикаючись на британські й американські частини, Павло Феофанович не втомлювався пояснювати, аби їх не рівняли до німців: – У Першу світову Довбор-Мусницький гуртував поляків з одного боку, а Пілсудський – з іншого, воюючи своїм легіоном російські лави. У Франції схоже: маршал Петен – і генерал де Голь, а ще таке в чехів і словаків, в італійців таке саме...

Армія розсіювалась і розвіювалася, хтось знаходив нове життя поміж тутешнього люду, когось чекали океанські хвилі й незнана і негадана досі доля.

Дивовижна творилася каламуть, доки не усталилися зони альянтів. У тій каламуті вельми уважним належало бути, бо енкаведисти не дивилися на до-

мовлені словом межі, шастали де дозволено і де ні, полюючи на радянських громадян, інколи разом з американськими солдатами, а до тих громадян причисляли кого заманеться.

Заночував Павло Феофанович у знайомій сім'ї, а на ранок, на щастя, щойно від'їхав, – як де не взялись енкаведисти. Розчаровані, вони забачили картуз Шандрука.

– Це того петлюрівського бандита, – забрали вони картуза та інші речі, а офіцерам-американцям, що з ними були, сказали:

– Картуз німецького зразка, отже, хазяїн його служив німцям.

Коли ж забачили на вулиці чимось схожого чоловіка, то різко на нього накинулися, спершу джипом притисши до стінки. Четверо пар рук кинули перехожого у машину і відвезли в совітську частину.

– Ти Шандрук! – молотили нещасного, а той стогнав і віднікувався:

– Я священик! – хрипів.

Вояки американські лише кліпали очима, але їх враз заспокоїли:

– То фрукта така, що може й священика з себе вдавати!

Та раптом комусь спало на думку приміряти того заарештованого картуза.

І тут – диво! – картуз у прямому розумінні був очевидячки з іншої голови.

Так урятувався священик.

...Війна, мов велетенський хижий ящур, смертельно підранений, була у конвульсіях, на останньому здохові. Вона ще смикалась і здригалася, але врешті таки затихла. В Павла Феофановича настали нові різні клопоти, які здебільшого мали все ж певний зв'язок з його ремеслом.

Прем'єр-міністр уряду в екзилі Кость Панківський на засіданні кабінету запропонував:

– Перебрати на посаду голови Генерального штабу і дійсного міністра з військових питань Павла Шандрука!

А потім ще й довелося перейняти від професора Романа Смаль-Стоцького головування у клубі «Прометей», який клопотався національними рухами на совітській території, заприязнитися з тими, хто брав діяльну участь у клубі, – словаком доктором Жозефом Пауко, грузином князем Накашидзе, а особливо з поляками – майором Понікевським, генералом Тадеушем Шетцелем, паном Станіславом Папроцьким...

І тим прикрішою, боліснішою була випадкова зустріч з давнім знайомим по службі у польській армії, тоді ще підполковником:

– У-у-у, волиняка паскудний, – низьким голосом, на межі ричання визвірився підполковник. – Я тебе б різав, солив і знову різав...

Павлу Феофановичу як цвяха іржавого в душу з розмаху забили, а потім ще одного, і ще... Він розгубився на мить, а підполковник докинув:

– Твої вар'яти з дивізії «Галичина», втікши в УПА, вирізали на Володимирщині мою всю родину...

Через кілька днів Павла Феофановича несподівано запросили в поліцію.

– Чи ви співпрацювали з нацистським режимом? – дивився американський офіцер на Шандрука, як у музеї б на посередній такий собі артефакт. – Де служили, в якому підрозділі?

Слово за слово – все стало на місце і офіцер показав анонімного листа, в якому хай не дослівно, але чувся пришпилений до паперу голос знайомого підполковника. Врешті американський офіцер перепросив за негаданий клопіт.

Проте наступного дня, як переходив вулицю, несподівано на Шандрука вискочило з-за рогу авто, воно не загальмувало звично при такій оказії, хіба наддало ходу; Павло Феофанович зібрав усі сили плигнути вбік – може пощастить, як досі не раз щастило; лишився в пам'яті моментальною фотографією тільки вираз обличчя знайомого водія, а ще погляд, в якому ненависть неміряна панувала й звіряча злоба...

67

Вони незмигно дивились один одному в вічі: радянський генерал з-за столу зиркав на заарештованого з інтересом зоолога, який приглядається до задрібної комахи, і арештант, що вперто не відводив погляд, хіба дивився якось крізь генерала, кудись в далину, яка цікавила його куди більше, аніж діяне в цьому просторому кабінеті.

– Стільки літ збігло вже по війні, а ви все ще воюєте, – врешті озвався зажурено генерал. – Час би змиритися з тим, що он там, за вікном...

За вікном вулиця Володимирська в Києві озивалася заклопотаними автомобільними двигунами, зрідка нервовим клаксоном, а ще тим шумом великого міста-вулика, який тутешній мешканець просто не помічає, але який для заарештованого був ностальгійно щемким...

– Ви за когось іншого мене сприймаєте, – мовив по хвилі арештант, мовив вкотре те ж саме, а тому втомлено і байдуже.

– Дивний ви чоловік, – гмикнув було генерал, мов розсміятись зібрався, та передумав. – Всі ваші діла ось тут ретельно описані, весь рух ваш, мов в інвентарній книзі. І діяння вашого патрона Боровця при тім числі.

Він навгад розгорнув на початку верхній том зі стосу, що на столі збоку лежав, і кинув погляд на писане на зжовтілому вже з часом папері.

«2 жовтня 1935 року
Перевод с польского
БОРОВЕЦ Тарас
КОСТОПОЛЬ,
Информация дня 2 / X-35 года

Уездной полиции в Сарны Сообщаю, что БОРОВЕЦ Тарас Дмитриевич из села Быстричи, 1907 года рождения, после увольнения его с места изоляции Картуз Береза дня [...] III-35 года в последнем времени получил работу в каменных карьерах Клесово или в Карпиловке. Выше упомянутый в с. Быстричи в 1933 году организовал «Возрождение», под флагом которого вел агитацию в пользу ОУН...»

Настала на якийсь час мовчанка, тільки з вікна, десь із квартири по той бік вулиці, долинала мелодія з радіоприймача незнаної арештантові пісні про підмосковні, такі привабливі й незабутні для когось вечори.

– І те, що ви колотили перед війною, теж роки не зітерли. Ось про справи часів, як ви казати любите, перших совітів, – генерал тицьнув пальцем на іншу сторінку.

«Сов. секретно

12 октября 1940 г. *НАЧАЛЬНИКУ УНКВД ПО ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТИ КАПИТАНУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ тов. БЕЛОЦЕРЬКОВСКОМУ гор. Луцк*

По имеющимся у нас агентурным данным, в городе Ковеле существует крупная антисоветская организация украинских националистов.

Представитель Ковельской организации под псевдонимом «Гонта» в средине сентября с/г с целью установления организационных связей с организацией украинских националистов, существующей в м-ке Степань, посетил последнее.

«Гонта» в Степани установил организационные связи с активно нами разрабатываемыми «ОУН-овцами» КУДРЯ Александром и ЗДАНЕВИЧЕМ Василием, которых проинформировал о положении дел в Ковельской организации, в частности «Гонта» рассказал, что в Ковельской организации «ОУН» и «УНР» объединились и общими усилиями ведут большую работу по подготовке восстания...

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД
ПО РОВЕНСКОЙ ОБЛ.
КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ (КРУТОВ)»

– Не знаю я ніякого Кудрі, як і Зданевича, – відвернув і собі погляд у вікно арештант. – І мого імені, Петра Миколайовича Лелеки, там нема. Дивуюся тільки, чому на допит мене повели аж до генерала...

– А до генерала тому, що й війна вас не зупинила... Чи не до подібних бандитів п'яти зараз мастили?

Господар кабінету недбало, навіть зневажливо відкинув до арештанта аркуш паперу:

– То ж були ваші?

«2 декабря 1948 года
МГБ УССР
УПРАВЛЕНИЕ МИНИСТЕРСТВА
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
по Ровенской области
СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
Серия «К» Экз. №
ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА о вскрытии и ликвидации окружного комитета «УНРА»

...на территории Ровенской области существует окружной комитет 7 северной группы «УНРА», который направляет антисоветскую национа-

листическую деятельность бульбовского подполья в целом ряде районов Ровенской области.

Названный комитет был создан и организационно оформлен в начале 1945 года. Инициатором его создания является один из активных участников бульбовского подполья, близкий знакомый руководителя «УНРА» БОРОВЦА Тараса КУДРА Петр Михайлович, 1911 года рождения, уроженец м. Степань Ровенской области, украинец, образование среднее, кадровый националист под кличками «ОДИНЕЦ» – «ОРЕЛЮК».

...Руководители окружного комитета, имеют типографию, пишущую машинку, оружие. Все это находится у члена комитета КУДРИ Григория, у него же хранятся и организационные документы комитета.

...Кроме этого, показано 4 схрона из которых нами изъято: 2 ручных пулемета, 4 винтовки, 300 штук патронов, пишущая машинка, фиктивные печати и штампы некоторых советских органов, документы окружного комитета и националистическая литература, выпущенная этим же комитетом...

Арестованные другие руководящие участники бандитского формирования «УНРА» такие как: ГОЖИЙ Степан, НИКИТЕНКО Алексей и ДЕДУХ Павел пока откровенных показаний не дают, однако проведение националистической деятельности достаточно изобличается другими арестованными и изъятыми документами...

– І ні́чого з себе безневинного ангела тут вдавати... Знаю я, з яких країв ви прилетіли, – ображено скривився генерал. – І псевдо ваше мені давно відоме. От тільки як заперечуватимете нами доведене,

то ми вам справді крила пришиємо і без англійського літака літати вчитимемо...

Генерала починала дратувати незрозуміла впертість заарештованого і він, затуливши аркушем паперу півсторінки, повернув слідчий том до допитуваного:

– Читайте!

«ПРОТОКОЛ ДОПРОСА
захваченного парашютиста
ПИДГИРНОГО Евгения Ивановича
ПИДГИРНЫЙ Е. И., 1920 года рождения,
уроженец с. Монастырийско Тернопольской области, украинец, гр-н СССР,
беспартийный, из крестьян-кулаков.
ДОПРОС начат в 12-00 час. дня

ВОПРОС: Назовите настоящую свою фамилию, имя и отчество.

ОТВЕТ: Правильная моя фамилия, имя и отчество ПИДГИРНЫЙ Евгений Иванович. Родился в 1920 году в селе Монастырийско, Тернопольской области.

ВОПРОС: Однако при задержании у вас изъят паспорт на имя ПОПОВИЧА Николая Ивановича. Какой же фамилии верить?

ОТВЕТ: Прошу верить, что правильная моя фамилия ПИДГИРНЫЙ. Что же касается изъятого у меня паспорта на имя ПОПОВИЧА Николая Ивановича, 1921 года рождения, уроженца г. Львова, то он является фиктивным, с вымышленной фамилией.

Указанным паспортом я был снабжен английской разведкой в Лондоне, где обучался в школе разведчиков и готовился к проведению разведывательной работы на территории Советского Союза.

После окончания Лондонской школы разведчиков я был отправлен на остров Мальта, откуда 14 мая сего года на английском транспортном четырехмоторном самолете вылетел на территорию Советского Союза и выброшен на парашюте вблизи села Вышки Тернопольской области».

Арештант підняв утомлений погляд від протоколу і так само байдуже відказав:

– Не знаю я цього Підгірного, як і попередніх... А літати мене вже вчили: від кулаків ваших гевалів я літав з кутка у куток майже такої кімнати, як ця...

– Добре, ви, давній помічник Боровця, раптом забули, з ким вас разом з літака скидали, – генерал вийняв з шухляди і подав доволі зіжмаканий аркуш паперу. – Але це добро у вас при арешті знайшли.

«ЗВЕРНЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ІЗ ЗАКЛИКОМ ПРОТИДІЯТИ ПЕРЕСЕЛЕННЯМ У СХІДНІ РАЙОНИ СРСР

Червень 1954 року

Новий злочин червоної Москви

Український Народе!

Указ большевицької влади про «добровільне переселення» 11 областей України в Середню Азію та Сибірські тайги, що про нього повідомило так зване «головне переселенче управління», а в дійсності МВД, 8. 04. 1954 р. в Києві, – це нова метода масового геноциду, тобто народовбивства. Це означає повне фізичне винищення половини української нації. За пару літ появиться другий указ – і тоді зовсім зникне з земної кулі ціла наша нація, а на нашій, дійсно квітучій Україні стане господарем Росія...

Так воно не буде!»

Арештант залишався так само спокійний, наче те, що діялося зараз в цьому кабінеті, його цілковито не стосувалося:

– Не відаю, що це за папір... Може, підкинули при арешті.

– Я хотів би, аби мене зрозуміли правильно... Гарантую: щиросердно зізнаєтеся в усьому – отримаєте десять літ. Не зізнаєтеся – повнометражних двадцять п'ять.

Арештант тільки головою злегка крутнув:

– Не відаю...

Генерал ще раз глипнув на впертого арештанта як на щось безкінечно дрібне, проте загадкове, і натиснув кнопку.

– Заберіть цього...

Він підбирав і не міг дібрати слово, як постав на порозі охоронець, але не спало воно на пам'ять навіть як за арештантом зачинилися двері.

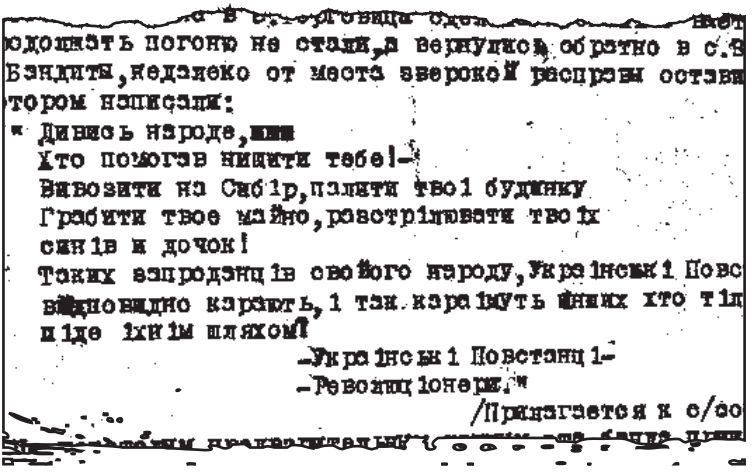
одошать погоню не стали,а вернулись обратно в с.
Бандиты,недалеко от места зверской расправы остав
тором написали:
" Дивись народе,
Хто помогав нищити тебе!-
Вивозити на Сибір,палити твої будинку
Грабити твое майно,розстрілювати твоїх
синів и дочок!
Таких запроданців свойого народу,Українські Пов
відповідно карають,і так карають инших хто ті
и іде їхнім шляхом!
-Українські Повстанці-
-Революціонери."
/Прилагается к с/со

68

Цей конверт, розбираючи пошту, Павло Феофанович мимоволі довше в руках затримав. На ньому був видрукуваний герб Польської Республіки, міжвоєнної Польщі, армії якої він віддав низку своїх молодих літ. Шандрук відразу помітив відмінність від герба теперішньої, підсовітської Польщі: начебто зберігся той самий срібний орел, і щит червоний той же, от тільки не міг дозволити Кремль бути орлові коронованим... Що ж би то принесли йому невтомні вітри часу – з інтересом розрізав продовгуватого конверта Павло Феофанович.

Звістка ця для Шандрука була такою ж несподіванкою, якби раптом у водохрещенські морози випурхнула з-під снігу жоржина і зацвіла. Збігло двадцять літ по війні, розсипались і розвіялися світами, континентами усіма комбатанти Павла Феофановича – і ось запрошують його на зустріч з генералом Андерсом: законний польський уряд в екзилі нагородив Шандрука вищою військовою відзнакою, орденом Віртуті Мілітарі. Не забула Річ Посполита ратного труда Павла Феофановича в польсько-німецькій війні, коли вирятував цілу бригаду, труда, про який знаний Маріан Каміль Дзєвановський напише: «Ситуація бригади була власне безнадійною, однак війська вийшли з оточення щасливо й уникнули розгрому у великій мірі завдяки особистій участі полк. Шандрука, його передбаченню, енергії та відвазі».

Якби озирнутися можна у часі, то побачив би там Шандрук, як відчайдушно билися польські вояки. Але водночас Павло Феофанович не міг тоді не віддати належного німцям у час атаки: самовпевнені, гонорові «будівничі нової Європи», вони йшли, не згинаючись, у бойових колонах так, ніби на показо-

вих маневрах або параді навіть, де обабіч жіноцтво на тротуарах вітає їх капелюшками... Поряд сотні трупів лежали, покалічені й забиті коні, розтрощені гармати та візки з-під боєприпасів, – жахливе видовище доповнювали ядучі дими горілої техніки, а той німець іде та йде, наводячи жах на оборонців...

З варшавських бульварів і старовинних вулиць стали гори битої цегли та щебеню, горіло не тільки те, що звично здатне горіти, – полум'ям бралася, видавалось, навіть цегла ота і щебінь... Самовпенені німецькі вояки здатні були понищити польські землі, але духу цього народу не зломили.

Вони знову зустрілися, знов один одному тисли руки ці генерали, що обоє ішли супроти орди зі Сходу й такої ж орди із Заходу, генерали, що пружинистими вуграми викручувались, аби неймовірне здійснити, виманити зброю у ворога та військову потугу розбудувати: за відданість рідній землі їх на рідній землі не приймали...

І скаже Шандрук, отримуючи з рук Андерса нагороду:

– Я воював за Польщу, бо водночас боронив Україну. А коли раптом потреба виникне ще воювати, то зброю візьму без вагань з тої ж причини. Бо Польща для мене – друга Батьківщина.

Те фото обійде чільні сторінки газет багатьох, деякі з них Павло Феофанович долучить до свого архіву. Шандрук дорожитиме орденом, а ще більше дорожитиме завше поміччю Андерса у порятунку тисяч і тисяч його земляків, яких, за ялтинською угодою, теж би нагородили – кількома грамами свинцю чи безоплатною подорожжю назавше у вічну мерзлоту сибірів.

Плескали в долоні відважним по всій Європі, бо нагорода з рук Андерса набула розголосу: сипалися

привітання, і тільки з двох країн, Союзу Радянського й Польщі радянської, сипалися, мов пісок в обличчя у безводній пустелі, лайка та вигадки талановиті й безталанні. Павло Феофанович на те зважав, як на писк комара по той бік віконного скла; чого там совітам було дивуватися – москаль невиліковний, трішки подивував варшавському уряду Польщі. Той уряд мовчав, мовби скобами степлера йому рот зашили.

Тільки Єжи Ґедройц заступився за уславлених комбатантів. У виданні «Культура», яке рятувало честь Європи в лихі часи, Ґедройц видрукує великі уривки спогадів Павла Шандрука, а ще напише, розглядаючи матеріал у найширшому контексті: «...якщо ви справді поважно ставитеся до нормалізації польсько-українських стосунків, яка сьогодні більше, ніж будь-коли, є історичною необхідністю для обох країн, то настав врешті час розглянути всі проблеми з цілковитою неупередженістю. Настав таки час, щоб покінчити з атмосферою, яка отруює Східну Європу».

Так писав Єжи Ґедройц, князь гербу Гіпокентавр, що знав ціну ратного діла, провоювавши в Окремій бригаді карпатських стрільців, у Лівії та Італії, який на плечі свої взяв незміримий обшир роботи в повоєнній Європі; а ще власним коштом благословить у світ антологію української літератури 1917–1938 років і дасть назву тим трагічним часам «Розстріляне Відродження...»

Український генерал Павло Шандрук удостоївся відзнаки, яку одним з перших отримав славетний Тадеуш Костюшко, вихованець школи Піарів у волинському Любешові. Щоправда, російський імператор Микола I, самозванець-монарх Польського Королівства, пробував орден зліквідувати, та незалежна Польща в році дев'ятнадцятому відновила історичну відзнаку.

– Я воював за Польщу, бо водночас боронив Україну, – повторить свої слова волинянин Павло Шандрук на одній із зустрічей з польськими воєнними побратимами.

Він ще потім додав, що Буг, який русло собі обрав поміж очеретів і розлогих боліт, ріка тиха й спокійна, окресливши межі поміж держав, має лаштувати нас на таке ж спокійне і виважене добросусідство.

– Хлюпай собі мирно й лагідно, хвиле Бугу...

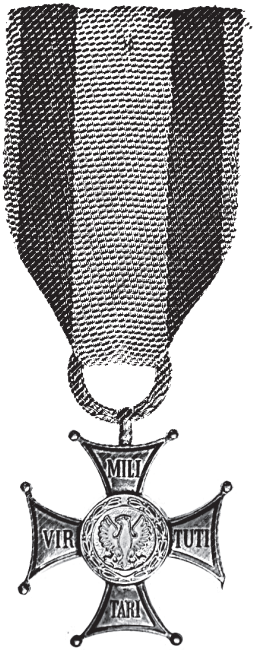

69

– Ви заарештовані! Ось документ.

Боровець міг би не дивуватися такій оказії, бо арештовували його поляки, арештовували німці, але щоби високоповажні альянти...

Клацнули важкі металеві двері й Тарас Дмитрович опинився в одній камері з недавніми есесівськими офіцерами. Зазнайомившись, вони до Боровця так поставилися, мовби він чумою, холерою чи якою там ще проказою зараз хворів, і тільки один, що володів польською мовою і трішки українською, потішився:

– Так вам і треба. Німці погані, зате союзники з вами зроблять те, що і з нами. Дотепно про це писав колись один француз...

І він цитувати взявся, плутаючи у своєму перекладі українські й польські слова та злостиво зблискуючи скельцями окулярів:

Я Франсуа Війон, йому не рад,
Бо завтра він не жиє,
А скільки важить його зад –
Пізнає вранці шия.

По тому жоден зі співкамерників до Тараса Дмитровича не обзивався, його просто не помічали, мовби він був безкінечно дрібною величиною, меншою якоїсь комахи мізерної, що випадково залетіла в їхню камеру.

– Ви звинувачуєтеся в нищенні євреїв і поляків, – сказав йому слідчий і якось бридливо підсунув папери для ознайомлення. – Вас судитиме британський суд.

«Жит-т-я-а, – подумки розтягував слова Боровець, коли його довгим лунким коридором вели до камери. – Українець у Другій світовій війні, виявля-

ється, поганий німцям, поганий євреям і полякам, цілком зрозуміло – москалям, а тепер он поганий британцям і їхнім союзникам. Він завинив усім, бо жив на своїй землі».

– Ви повинні представити свого адвоката. А як не маєте – ми надамо, – сказав наступного разу слідчий.

– Я відмовляюся від адвоката. Я себе сам захищати звик.

І вперше слідчий блимнув з-під лоба на Боровця без зневаги, швидше з подивом та інтересом.

Ніколи не думав Тарас Дмитрович, що так довго триватиме цей судовий процес. Почався у квітні, як за вікном судової палати бачив яблуню, точнісінько таку, огорнуту біло-рожевим серпанком цвіту, як у далеких Бистричах у батьківському саду, а триватиме той процес аж до листопада, коли яблуня за вікном давно відцвіте і скине згодом червонобокі свої плоди, чиї пахощі долинатимуть навіть у палату, скине нарешті листя, побуріле й безживне; лише останні листки, вкриті тонкою шкіркою льоду, ще видзвонюватимуть на обмерзлих гілках, і той сумовитий прощальний дзвін, прощальний і всепрощенський, видавалося Тарасові Дмитровичу, навіть до нього долинав...

– Під вашим командуванням «Поліська Січ» брала участь у розстрілах євреїв у листопаді сорок першого, – лунає звинувачення Боровця в судовій залі.

– Ваша честь, дозвольте послатися на копію наказу про розпуск «Поліської Січі» від 15 листопада. – Ми зробили це, аби не підлягати німецькій цивільній адміністрації і не брати участі у винищенні мирного безневинного люду. Розстріл євреїв почався, як задокументовано, 18 листопада. Старшинська рада колишньої «Січі» засудила ганебну масакру[16].

---

[16] Масакра – жорстоке вбивство *(діал.)*.

– Запросити свідків, – розпорядився суддя.

Ввели немолодого сивого чоловіка, що накульгував на праву ногу, він був худий доволі, з понищеним посірілим лицем.

– Я пам'ятаю ті розстріли пізньої осені, – говорив свідок, прикладаючи чомусь час від часу носову хустинку до рота. – Кілька сотень душ тоді згинуло, а вирятувалося хіба два десятки. І серед них донька мого знайомого, Соня звали її, ту дівчину бульбаші спершу в місті від німця ховали, а тоді десь у Рокитнівський район переправили, а село Борове, здається...

– Ви ще до війни, при польській владі, як свідчать матеріали справи, висловлювалися проти євреїв, – шелестів сторінками суддя.

Тарас Дмитрович і ображатись уже не став, людина звикає до всього, подумалося, навіть до тих доносів, що зібралися в кількох томах його справи, – вельми з подачі московських Смершів та інших служб.

– Ваша честь, при польській займанщині я справді спілкувався немало з євреями. Я спілкувався з ними в концтаборі у Березі-Картузькій, з Юзефсбергом із Дрогобича, Вайцманом та іншими з Лодзі, доктором Райнгольцом, Пінхос Каптур з Варшави... можу ще пригадувати імена.

– При вашій владі руйнувалися підприємства, які належали колись євреям, – зазирав суддя в наступну сторінку, як знічев'я перехожий через хвіртку в чужу садибу.

На пам'яті в Боровця було чимало картин із тої мороки, яку мали, коли відновлювали виробництво на фарфоровому заводі, на меблевій фабриці, щовівторка запровадили ярмарки – і вдалися вони доволі жваві, відбудували кінотеатр і театр, ось-ось мали запустити електростанцію... Хай би хтось мудрий такий встиг більше за куций той час зробити...

– Ваша честь, ми відбудовували, а червона партизанка нам руйнувала. 11 вересня, я пам'ятаю точно, загін імені Чапаєва підірвав фарфоровий завод і електростанцію, 9 жовтня – меблеву фабрику, 13 жовтня – млин, 29 жовтня – маслозавод в Радовелі...

– Ввести свідків, – наказував знову суддя.

Зайшла молода жінка: хтозна які шляхи її привели сюди, певне, – подумав Боровець, – із тих нещасних, що силоміць в Німеччину забирали.

– Люди хилилися до бульбашів, – говорила жінка, – бо тутешні при владі були. Їм і потім в очі усім дивитися. Моя подруга, що в друкарні у них робила, жидівка вона, якось мені казала про свою рідню: тільки й житимемо, доки Бульба тут буде.

– Є звинувачення про ваші дії проти поляків, – вже якось не так впевнено звернувся до Боровця спершу доволі суворий суддя.

– Ваша честь, мої погляди щодо поляків під німецькою вже займанщиною викладено у відкритому листі до гауляйтера України Еріха Коха. Сподіваюся, той лист є в моїй справі. І дії мої та вояків моїх ніколи з тим листом не розходились.

– Це моя компетенція, що має бути у справі, – буркнув суддя, кинувши важкий, як погано випалена цеглина, погляд в підсудного.

– Презумпція невинуватості ще не відмінена, – став заводитися Боровець у свою чергу. – Ваше право запросити і названий лист, і навіть перехоплені ворожі радіограми, що таємниці вже не становлять.

– Він ще повчатиме, що маю робити! – скипів суддя і, хряпнувши товстенною папкою по столу, взявся за іншу, завбільшки зі справді поважний том.

Він довго шелестів сторінками, але врешті знайшлося потрібне: там справді був підшитий відкритий лист отамана Боровця:

«Як я уже Вам заявляв у листі з дня 15 серпня 1942 р., український народ з вашою війною нічого спільного не має, а тим самим не може поносити жодної відповідальності за ті чи інші воєнні дії воюючих сторін.

В селі Озірцях було 90 процентів польського населення. Однак тому, що воно входило до складу населення України, я вважаю за свій обов'язок стати в його категоричній обороні. Ми не будемо толерувати пролиття ані одної краплини безневинної крові громадян України, без огляду на їхню національну приналежність...»

– Наступний свідок! – відчувалося, що суддя притомився і втратив віру в більшість паперів, що дійшли до суду. – В «Поліській Січі», твердять он звернення, панувала анархія, бракувало дисципліни, допускалися грабежі населення, насамперш польського. Що скажете?

Чоловік, одних десь років з Тарасом Дмитровичем, плечима якось мерзлякувато знизав:

– Не чувати було такого... Хоча взимку 1943 року в Бистричах пограбували поляка коваля Шенгера. То, казали, Боровець упіймав злодюг і скарав їх на смерть. А так не відаю іншого...

Цей свідок лише розізлив суддю: він, як і чимало інших, не те казав, що зібрано у томах про Боровця. «Стривай, – подумалося з лихим серцем судді, – я справді запрошу матеріали в розвідувальних служб, і тоді все проясниться. Цей Боровець ще теліпатиметься на шибениці».

70

Мимоволі щеміло в грудях, як розбирав Павло Феофанович пошту: хоч збігло чимало літ, та відлуння війни ще взнаки давалося. Поряд із вдячними листами нерідко й вельми сумні надходили: «Де мій син?» або «Допоможіть розшукати батька...»

Інколи й такі поштарі приносили, що хоч за поли хапайся... Павло Феофанович щомоці напружував зір, читаючи листа від невідомого, листа, писаного літерами, дрібнішими за весняну мошку, що торжествує ранньої весни, витанцьовує у повітрі клубами сизого диму і забиває подих. До того ж ті літери, мовби живі насправді, то вверх, то вниз нахабно повзли, а як тісно ставали в рядку, то на поля випурхували.

«Дорогий генерале,

Пише то сотник Костюченко, може пам'ятаєте, – я Вам якось води подавав, як проїжджали Ви поблизу Мюнхена. Поможіть у моїй біді, точніше, моєму швагерку. Він найнявся було до багатого плантатора у Бразилії, що, окрім всього, крокодилячу ферму мав. Отож хазяїн лишив швагерку на кілька місяців гроші та харч для плазунів, а сам поїхав собі. А коли знов заявився, то за голову взявся: половина крокодилів видохла, на решті шкура з голоду бляхою торохтіла, а харчі та гроші – холера б взяла швагерка – невідь-де ділися. Хазяїн, що дужчий, напевне, за крокодила був, відмолотив як снопа мого родича, два ребра зламавши, а тоді в льох зачинив і тепер раз на день скибку хліба йому на шнурочку спускає. Як не буде за нього викупу за те, що шкоди такої завдав, то пацюки його з'їдять, переказував.

Вельми прохаю вирятувати мого швагерка від того крокодила. Я вже поміч просив у митрополита Іларіона, та нізвідки, звісно, йому...»

Отакої... Восени й горобець багатий, тож він, генерал, в осінь свого життя мав би бути заможним неміряно, – гадають люди. А він життя еміграційне попри своїх сімдесят починати мусив з тяжкої фізичної праці задля прожитку; і не тільки він. Зустрів якось Боровця, обнялися і розговорились, а на запитання про життя Тарас Дмитрович безтурботно всміхнувся:

– Був я генерал-хорунжий, а тепер генерал-кочегар...

І показав свої чорні порепані руки від незмивної кіптяви кочегарки.

Павло Феофанович помагав багатьом, кому здужав, писав листи сильним світу цього і заступався за багатьох, писав праці з історії української армії і видавав тепер англійською, як раніше українською й польською, і серед них видана в Нью-Йорку «Arms of Valor» – «Армія звитяги», в українському перекладі – «Сила доблесті».

Життя загалом не щедре на приємні несподіванки, давно вже Павло Феофанович твердить у жарт, що найкраща новина – відсутність новин, але візит головного редактора «Нашого голосу» Дмитра Кузика був з тих несподіванок: він прийшов привітати з нагоди отримання французького ордена св. Лазаря Єрусалимського. Нагорода ця стала в ряд з іншими, а в тому ряду Хрест Симона Петлюри, Воєнний Хрест, Хрест Віртуті Мілітарі, Хрест Українського Козацтва з мечами і золотою лавровою гілкою на стяжці, Хрест Залізного Стрільця, пропам'ятна медаль Св. Архистратига Михаїла, а ще тут відзна-

ки 1-ї Української дивізії УНА, побратимів Українського вільного козацтва...

Літа відлітали, мов лелеки у вирій, але Павло Феофанович почувався інколи так, мовби вони були самі по собі, а він зовсім окремішньо. Шандрук відстежував публікації українські й не тільки, а як за потрібне вважав, то тут же встрявав у колотнечу дискусій. Он перед ним журнал «Континент» зі статтею давнього знайомого Федора Богатирчука. Господи, чоловік такі непрості стежки за життя протоптав, та все ще блукає в темені глухої безвіри у силу люду свого. Шандрук швидко рядками біг і не міг не надивуватись.

«В № 12 журнала «Континент» напечатано «Заявление по украинскому вопросу», исходящее от группы диссидентов, среди которых находятся имена А. Амальрика, В. Буковского, А. Галича, В. Максимова и других лиц, известных своими выступлениями против ущемления прав человека в СССР. Авторы «Заявления» призывают российскую эмиграцию отказаться от «империалистических» (по их выражению) устремлений и признать право украинского народа на образование самостоятельного государства. Да разве об этом идет спор? Только безнадежные чудаки могут отвергать это право в нашу эпоху у многомиллионного народа, когда мировое общественное мнение вполне определенно и ясно высказалось в пользу признания прав каждого человека. Вторая эмиграция возвестила о признании ею этого права устами Манифеста Комитета Освобождения Народов России, подписанного ее представителями в Праге в ноябре 1944 года».

Еге ж, чоловіче, возвістила то возвістила, але генерал Малишкін не на п'яну голову бухнув у Парижі, що насправді йдеться лиш про «единую и неделимую»... Можна погодитися з Федором Парфеновичем хіба зі сказаним в одному з абзаців: «...возможно, украинский народ теперь держится другого мнения. Что ж, на то его воля. Однако об этой воле мы узнаем только после того, как его спросим, и притом не по коммунистическим, а по демократическим образцам». Спитаємо, пане Богатирчук, прийде час – і на референдумі, чи як там його іменуватимуть, люд український скаже напевне слово тверде.

Звісно, не забував Шандрук про своїх комбатантів, що не завше дружно між собою чулися, не раз миротворцем мимоволі доводилось бути. Павло Феофанович таки зле почувався, та не міг відкласти цього листа.

«Трентон, 10. 07. 1977 року
До пана Голови ГУ Братства Вояків 1 УД УНА
доктора Р. Дражньовського
Копія – до пана Голови Об'єднання Вояків 2 УД
підполковника В. Гладича.

Дорогі панове!

Напередодні скінчення життя довідуюся, що існують якісь непорозуміння та безпідставні взаємні закиди між деякими вояками обох Дивізій – бракує ще цього!

Я міг би виступити з виясненням значення в історії наших визвольних змагань обох Дивізій, але це могло б винести на публичний форум «нову незгоду».

Вважаю, що треба скінчити тихо і якнайскоріше цю справу – обидві Дивізії для мене однаково

дорогі, бо складаються з українських патріотів. Вважаю, чи не було б добре зібратись у мене (в моєму стані здоров'я я рушатись не можу) представникам обох Дивізій і справу зліквідувати, і тим дати мені можливість спокійно вмерти.

Доля 2-ї Дивізії скінчилась трагічно, можу думати, що тому, що я не був при ній, але доля моя і 1-ї Дивізії чи не могла б теж скінчитися трагічно разом зі мною? Прошу про це подумати.

Прошу все пам'ятати, що я був завжди і є соборником.

З глибокою пошаною
П. Шандрук»

Зброю якусь цим рукам, дивився Павло Феофанович на руки свої, вже зморхлі, покорцюблені й зжовтілі, на яких сині покручені жили горбатилися, рукам члена Наукового Товариства Шевченка автомат чи іншу там фузію вже пізнувато тримати, але ще годиться перо.

До останньої крапки.

71

– Встати, суд іде!

Суддя навіть не глипнув у бік Боровця, він тепер певен був у своїх подальших діях та вчинках. Виявилося, що не так просто було розжитись у відповідних службах перехопленими радянськими радіограмами та копіями інших документів: допомогли, проте, давні приятелі ще з університетських часів. Він тоді готував наукову роботу з юриспруденції, зокрема з праць Олександра Кістяківського, мусив зайнятися мовою, тож зараз йому навіть переклад не потребувався. Суддя пильно вчитувався у документи, стараючись відділити зерна правди від хитрої, свідомої чи мимовільної, може, просто вигідної комусь олжі.

«СЕКРЕТНО
ВЫПИСКА
ИЗ РАЗВЕДСВОДКИ ШТАБА ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛ.
№ 5 4 мая 1943 г. Карта 1:200 000

Ближняя разведка на 2.05.43 г.

Рокитянский район. В м. Рокитно гарнизон в 330 человек, из них: 250 немцев, 30 казаков и 50 полицейских. Вооружение не установлено.

Со стороны сел Корниловка и Мясовичи немцы строят укрепления. Кроме того, немцами издан приказ – обезоружить украинскую полицию и набрать польскую. Цель – вооружить поляков против «бульбовцев» и против партизан.

(Данные штаба т. Плосканосова)

Верно: подпись»

«ПАРТИЗАНСКИЙ ОТРЯД ИМ. ЧАПАЕВА КОМАНДИРУ ОБЪЕДИНЕНИЯ ТОВ. ШИТОВУ

Настоящим рапортом доношу о том, что 10. V. 1943 года мною была произведена хозяйственная операция на хутора Боровские по конфискации имущества у «Бульбовцев».

При этом было взято:

1) Коров – 2 шт., 2) Коней – 2 шт., 3) Кабанов – 4 шт., 4) Картофеля – 1 т, 5) Хлеба – 8 цнт, 6) повозок – 1.

Бульбовцы против нас не предпринимали никаких мер.

11.V. 1943 года Ком[анди]р отряда »

«АКТ

1943 года, мая 14 дня мы, нижеподписавшиеся, комиссия в составе командира объединения Шитова И. И., комиссара объединения Скубко И. Е. и начальника оперативной части Хроленко Г. Н. составили акт в том, что объединение тов. Шитова пересылает в фонд обороны следующие ценности:

1.	Американские доллары (бумажные)	152
2.	Серебряные футляры к карманным часам	4
3.	Старые (николаевские) монеты достоинством в 1 рубль	8
4.	Польские монеты серебряные достоинством в 10 злотых	1
5.	Польские монеты серебряные достоинством в 5 злотых	8
6.	Польские монеты серебряные достоинством по 2 злотых	1
7.	Серебряные (николаевские) медали «За храбрость»	2».

«ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Поляки совместно с немцами участвуют в операциях против националистов. Так, ими полностью сожжены село Трипутни и частично Грани как наиболее националистические.

11 мая сего года поляки совместно с немцами окружили националистическое село Цепцевичи Владимирецкого района, разбили националистов и забрали украинскую молодежь для отправки в Германию.

Необходимо отметить, что в данное время польские семьи добровольно изъявляют желание ехать на работу в Германию, сейчас в местечко Владимирец съехалось 70 семей и ожидают отправки в Германию.

В конце апреля немцы из Сарн направили эшелон польских семей, изъявивших добровольное желание поехать на работу в Германию.

Среди польского населения чувствуется открытая недоверчивость к партизанам, имеются случаи ухода поляков из партизанских отрядов. Так, после того как были прерваны дипломатические отношения с правительством Сикорского, из трех партизанских отрядов объединения ушло 7 человек с оружием.

Начальник оперштаба генерал-майор БЕГМА
Командир объединенных п/о Ровенской области ФЕДОРОВ
Комиссар объединенных п/о Ровенской области КИЗЯ
Начальник оперчасти объединения п/о Ровенской области ТИМОФЕЕВ
мая 1943 года».

«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
Шифртелеграмма исх № 3955
Из Украинского штаба партизанского движения
тт. Салаю, Негрееву, Короткову
копия: Таранущенко, Чепига.

Имеем точные данные – Ваш отряд занимается мародерством, насилием, расстрелом невинных, что вызывает неудовольствие населения, дискредитирует партизан.

Предлагаем немедленно принять меры по прекращению преступных явлений, позорящих партизанское движение.

*Мародеров и лиц, совершивших незаконные расправы над невинным населением наказать (*вычеркнуто слова*: «расстрелять на месте»).*

Исполнение донести *Д. Коротченко*
Т. Строкач
июля 1943 г.»

«РАЗВЕДЫВАТЕЛЬНАЯ СВОДКА
Украинского штаба партизанского движения
№ 68 По состоянию на 31.07.43 г. Карта 1:200 000

По данным командира соединения партизанских отрядов тов. Бегма на 29.07.43 г., в июле 1943г. украинские националисты убили районных хозяйственных руководителей («ландвиртов») Демидовского и Вербского районов. В ответ на это немцы полностью сожгли райцентры Демидовку (35 км южнее Луцка) и Вербы (60 км ю.-з. Ровно) и в данное время ведут крупные операции против украинских националистов – «бульбовцев», причем в ряде сел указанных районов уничтожи-

ли полицейские участки, многие села уничтожили бомбардировкой с воздуха. Так, 13.07.43 г. были уничтожены села Уженец (42 км. ю.-з. Ровно) и Малин (24 км ю.-в. Луцк)...»

«Заместителю командира соединения им. Жукова от партизана отряда Фурманова Мысловца Андрея Федоровича
ДОНЕСЕНИЕ

Этим сообщаю, что отряду Фурманова было известно о выезде в район соединения еще 19.09.43 г. Этого числа были высланы связные с нашего отряда для соединения. 20.09.43 г. отряд был полностью готов к отправке в путь. С 19.09 по 24.09 в отряде имелись случаи гонения самогона с муки, которая была предназначена для выпечки хлеба для отряда. По неполным данным, на самогон было израсходовано около 3-х центнеров отрядной муки, которая была предназначена для выпечки хлеба для отряда. Самогон был заготовлен и на дорогу в количестве 5 ведер, и по дороге все время начальство эту водку пило.

По прибытии в соединение комиссаров Кляцкого и Чижубы ежедневно проводились выпивки с бабами...»

«УКРАИНСКИЙ ШТАБ
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
Снятие копий воспрещается
СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
ШИФРОВКА вх. № 1946
Поступила в 7 отдел 11 февраля 1944 г.
в 17 час. 00 мин.

Расшифр. 11 февраля в 20 час. 00 мин. Из р/с 401
Куда и кому: т.т. ХРУЩЕВУ, СТРОКАЧ

21 ноября партизаны польского отряда КОСТЮШКО, входящего в бригаду ШУБЕКИДЗЕ Пинского соединения, сожгли партизанское село Любязь Любашевского района Волынской области в количестве 250 хозяйств. Обстоятельства следующие:

В ноябре 4 разведчика в пьяном виде двигались на разведку в Любязь. По дороге их крестьяне предупредили, что в село прибыли националисты, они, не обращая внимания, двинулись в село, в результате были убиты националистами. Командование в отместку решило уничтожить все село, что и сделали...

Командование бригады и Пинского соединения никаких выводов не сделало, провокаторы не наказаны.

Этот отряд создан в августе 1943 г. из активных немецких служак.

11.02. 44 г. ФЕДОРОВ, ДРУЖИНИН»

«УКРАИНСКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ
Снятие копий воспрещается СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО
ШИФРОВКА вх. № 2537
Поступила в шифротделение
25 февраля 1944 г. в 14.00
Расшифр. 25 февраля в 20 час. 30 мин. Из р/с 360
Куда и кому: т.т. ХРУЩЕВУ, СТРОКАЧ

Соединение САТАНОВСКОГО делает насилие над мирным населением. 20-го февраля в селе Зало-

зье ими совершено поголовное изъятие продуктов и избиение крестьян.

Просим дать указание командованию соединения.

25.02.44 г. КОЗЕНКО, ВОЛОСТНИКОВ».

«РАПОРТ

Доношу, что, находясь в соединении дважды Героя Советского Союза А. Ф. ФЕДОРОВА и Героя Советского Союза Н. Н. ПОПУДРЕНКО, я по приказу 22.03.1943 г., в составе выделенных двух взводов из соединения Попудренко, попал в подчинение РУДИЧА и МАЙСТРЕНКО.

С первых дней самостоятельного действия началась сплошная бездеятельность, поиски наиболее благоприятных мест для долговременных стоянок, где занимались самогонокурением, в результате чего пропито до 3-х тонн муки, несмотря на то, что временами бойцы получали по 100 грамм.

Данный факт может подтвердить зам. командира соединения по хозчасти ТЕРЕХОВИЧ Василий Васильевич, над которым издевались, называли кулаком, ставя под угрозу смерти за недостаток самогона...»

З РАДІОГРАМИ КОМАНДИРА ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ І. ГРАБЧАКА

«При переході Кореччиною мої бійці почіпляли тризубці. Диверсією і спеціально випущеною листівкою від імені бульбівців я обманув німців. 14 серпня німці глушили бульбівців, а я відійшов на Курчицю без перешкод...»[*]

---

* Документи процитовано за виданням: Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. Володимир Сергійчук, упорядкування, загальна редакція. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2011.

...А в залу запрошували все нових і нових свідків. Їх багато в Тараса Дмитровича проходило перед очима – старих і не дуже, свідків бездоганно чесних, як і нещирих, кимось найнятих, тих, що бачили на власні очі події і які переказували з десятих вуст, не лукавих, що готові найсвятішим поклястись, і тих, що злобу і кривду від інших на Боровця перекладали тепер; їх сотні було, рахував він спочатку, а до листопада й цілісінька тисяча через судову залу пройшла...

І виголосить врешті суддя, що місяцями на Боровця вовком блимав:

– Не винен!

А вже після суду спитає Тарас Дмитрович у поважних слуг Феміди:

– В яких державах я маю право жити тепер?

– У будь-яких у світі, – відказували подивовано.

Але, щось пригадавши з процесу, застереглися:

– У тих, в яких *самі* забажаєте.

72

Тараса Боровця гукали до телефону поквапно.

– Британський полковник на під'їзді, шеф просить зайти! – дзеленчала мембрана у слухавці якось настрахано.

Злякали полковником, як зайця бубном, – буркнув Тарас Дмитрович, хоч насправді був радий гостеві. По тому, як розсіялись і розвіялися світами його парашутисти з групи «Б», Боровець не збирався сидіти склавши руки, він викладав у спеціальній українській школі-таборі в Міттенвальді, яка мала свої стосунки з американською та англійською розвідками. Зорганізував її вже легендарний генерал армії УНР Микола Капустянський, а начальником був такий же генерал Михайло Омелянович-Павленко. Тут тренувалася молодь, здебільшого бойскаути, пластуни, яких закидали потім як кур'єрів для зв'язку з УПА. В тому таборі кожна сторона свій інтерес вбачала, а для Тараса Дмитровича – то добрий майданчик для вишколу майбутніх вояків Української національної гвардії, його дітища і його мрії, струмка, з якого має набрати моці майбутня армія України. Гість-полковник не був для Боровця чимось на кшталт ревізора, з ним можна було розплутати без посередників дещо з вузького й заплутаного.

Тарас Дмитрович зиркнув на своє вбрання, геть запецькане, бо не вважав чимось принизливим попластунськи повзти разом з вихованцями, і попросив Григорія:

– Не в службу... Ви найперший льотчик у нас на авто, крутніть швиденько та привезіть мій мундир і папери, що в кабінеті в середній шухляді. Не на пальцях мені ж пояснювати полковнику.

Григорій Боровця не облишив, як поспіхом у Баварію війська котилися, чуючи за спиною віддалене бурмотіння гарматне, схоже на муркотіння притлумлене роздражненого тигра, що плигнути ось-ось зібрався, – він лишився з Тарасом Дмитровичем і як заняття почались у Міттенвальде. Серед обов'язкових дисциплін тут значилася водійська вправність, а в майстерності вишивати автівкою Григорій рівних не мав. Він скочив, мов на коня бувалий вершник, на сидіння старого, ще фронтового «б'юїка» і з місця стрімко рвонув, аж ображено вереснув нещасний двигун. Григорій був у настрої піднесеному, мов келих добрячий вкинув за комір, і то шпаркого чогось, кріпшого за окріп, – завтра він вилітає, його десантують із парашутом в районі Прип'яті, в краї, на стежках яких і радість стрічалась, і млосної болі стачало.

Однак привезти потрібне до полковничого візиту Григорій не встиг, та й не потребувалося воно, бо гість від одного вигляду Боровця захоплено язиком поклацав:

– О, йез, генерал навіть тут разом зі своїми вояками, – втішено руками махав полковник, не захотівши також папери дивитися. Вони, бувалі в бувальцях, швидко порозумілись.

Не вернувся Григорій і після того, як гість відбув.

Спершу маленька, як цятка, тривога з'явилася, вона росла і росла, а врешті Боровець не витримав і послав курсанта все з'ясувати.

Той, вернувшись, ховав очі чомусь, мов саме він перед Боровцем завинив, потім, як нестерпною стала мовчанка, говорив, спотикаючись через слово:

– Той-во, сумна справа. Нема Григорія.

Як дійшла вся суть тих слів декількох, то озвався Боровець неприродно низьким голосом, наче згавкнув:

– Як?!

– Казали, на дорогу несподівано мало не під колеса вискочило цуценя, а за ним, думаючи порятувати, хлопчак п'ятирічний... Цуценя і хлопчак врятовані, а машина – в бетонний стовп і вибухнула.

...Через день Боровець стояв над могилою, і тисло його в грудях так, мовби опускали в темінь земну чужого краю рідного брата чи його самого. А ще більше тиснуло почуття вини перед загиблим, з яким навіть попрощатись як слід не міг, бо не відчиняли вічко домовини («ліпше не відчиняти, отамане, туди лиш кістки обгорілі зібрали»), – він не міг простити собі й не пробачить ніколи, що через дурницю, через марнославство власне послав людину на смерть: бачте, він гостя не міг без мундира зустріти; та вина скалкою болісною нила в душі й ніякі доводи про сліпий випадок не могли ту скалку витягнути та обезболити...

Кожне слово священика на похоронах падало на нього, мов розплавлене олово, і не було від нього ні прихистку, ні порятунку. Тарасові Дмитровичу випало на віку хоронити багатьох своїх побратимів, та вперше, як зазвучала «Вічная пам'ять», відкрилася перед ним вся глибинна суть цих двох слів, вся невідворотність життя і смерті...

73

У конверті з малюнком екзотичної пальми та невідомої помаранчевої квітки був лист з університету Вітватерсранда в Йоганнезбурзі, що в Південноафриканській республіці. Завідувач кафедри зоології ван дер Хорст писав, що він зацікавлений мати Бориса Балінського як штатного співробітника.

І тільки й того.

Ні умов, ні оплати, ні слова про сім'ю; що був лист, що не було –однаково...

Збігав час – і Борис Іванович зовсім з пам'яті вимів навіть згадку про нього.

Та дива ще на світі трапляються інколи.

Одного дня на порозі його квартири в Шотландії постав усміхнений... ван дер Хорст. Виявляється, він родом з Голландії, погостював трішки в рідних краях, тож по дорозі й до Бориса Івановича заскочити вирішив: супроти тих тисяч миль до краєчку Африки тут зовсім дрібничка...

Довго та розмова точилася, завідувач кафедри було повівся, як той, хто обпікся недавно, тож ниньки незнаного сперш торкнутися треба легенько; і лиш коли в душі убезпечився, то твердо сказав:

– Ми приймаємо всі ваші умови.

Доки ногою не ступив на африканський берег, Борису Івановичу все не вірилося, що перепони, приниження та страждання позаду, далеко позаду Європа, що з розуму на свою історичну старість зійшла, здовбана бомбами і снарядами, димами гіркими закопчена, де смерть з косою іржавою гуляла вільготно багацько літ та в домівки людські зазирала куди частіше, аніж немовлят на крилах натруджених лелека приносив...

Балінський на роботу накинувся так, як по тривалому голоді може людина на хліб накинутися, мало себе

пам'ятаючи, тільки жадібно в рот шматок за шматком попихаючи. Тим паче тепер вже може спокійно у вічі дивитися сім'ї, і гнилі буряки не шукати, і ловити у річці свинячу шкіру не треба. Праці його виходять одна за одною, то вже згодом історики й бібліографи дорахуються, що їх за сто сорок, з них двадцять дві друкувались українською мовою, а ще англійською, німецькою, російською... Світове визнання отримає його підручник «Вступ в ембріологію», що п'ять разів перевидаватимуть англійською, двічі іспанською, також японською, італійською: окремі праці визнаватимуть за найбільш цитовані у світі.

А як поїхав Балінський у відрядження в Єльський університет, попрацював з електронними мікроскопами, одними з найпотужніших, то зовсім інше знаряддя для його ембріологічної ниви тепер у вжиток пішло: ту ниву наче копачкою нехитрою досі длубав, а тепер плуг глибоку борозну прокладав, вивертаючи масну, що вилискує на сонці, тлусту скибу. І вперше Борису Івановичу стало шкода, що не зв'язалося, попри різні випробування, тоді з Європи вирватись у Штати. Опитували як претендентів усю сім'ю, навіть Іванка, ще хлопчака. Як зайшов Іванко на той опит, господар кабінету раптом схопився і, викинувши руку вперед, вигукнув:

– Хайль Гітлер!

Яка підступна провокація. – тільки й міг скривитися Борис Іванович. Той чоловік перевіряв, чи не вітався так хлопець в Німеччині; від несподіванки, якщо вітався, то міг відповісти «Зіґ хайль!»

Син тільки нерозуміючий погляд перекидав – то на того підступного чоловіка, то на батька, враз понервованого до краю і розчервонілого.

У Балінського завше стачало витримки, тільки один раз в Інституті генетики у Шотландії, де за-

стряв без сім'ї, без перспективи, бо твердо знав, що там про якусь кар'єру та нормальне життя мріяти годі, тільки один раз зірвався.

Якось директор Інституту привів кількох високих начальників у лабораторію, де працював Борис Іванович. Один з гостей, поговоривши про дослідження, раптом спитав, чи задоволений Балінський своєю роботою.

– Так, тут є теми для вченого, – мовив високим гостям. – Тільки я непокоюся своєю сім'єю, яку ніяк не вдається перевезти до Англії.

– Не можу нічого сказати про вашу сім'ю, – холодно відказав чиновник, хоча запевнення Борису Івановичу ще відразу давали.

У Балінського нестерпно долоня чесалася тут же вліпити чинуші ляпаса, він щомоці стримував себе і врешті не стримав: схопивши чималу скляну чашу, що стояла перед очима, з розмаху хряснув нею об підлогу...

Як зачинилися за гостями двері, директор Інституту взявся заспокоювати Бориса Івановича:

– Той чоловік нічого не знає... Не переймайтеся, ваша сім'я рано чи пізно буде в Англію перевезена.

А син, за незвіданим розписом долі, по закінченні університету в ПАР, де викладав батько, отримав ступінь доктора філософії з біохімії в Лондонському університеті й таки втрапив у США. Він працюватиме професором спершу в Колумбійському університеті в Нью-Йорку, а згодом багато літ завідуватиме кафедрою зоології університету штату Айова...

Коли в Південно-Африканській республіці відбуватиметься Світовий конгрес з електронної мікроскопії, то нададуть слово одному з основоположників її, професору Кембриджського університету, Нобелівському лауреату Аарону Клугу, який виголосить лекцію на честь Бориса Балінського.

Про далеку Україну Борисові Івановичу довгі роки могли нагадувати хіба лелеки, що прилітають в Південну Африку зимувати – радянська влада йому б не простила «зради», праці в німецьких наукових закладах. І лише після здобуття Незалежності двічі він побуває на землі, де зродився і де його пам'ятали завше. Були зустрічі, хвилюючі та незабутні, сердечні розмови, а Національному природничому музеєві України Борис Іванович подарує унікальну колекцію з трьох тисяч видів метеликів.

...Ширяють в африканському небі лелеки, молодим тут долею виписано жити три роки, доки можна вернутися в рідні краї і там продовжити свій пташиний рід, збираються у ключі, вирушаючи в далеку дорогу.

Летіть, милі лелеки!

«А мені вже суджено тут...»

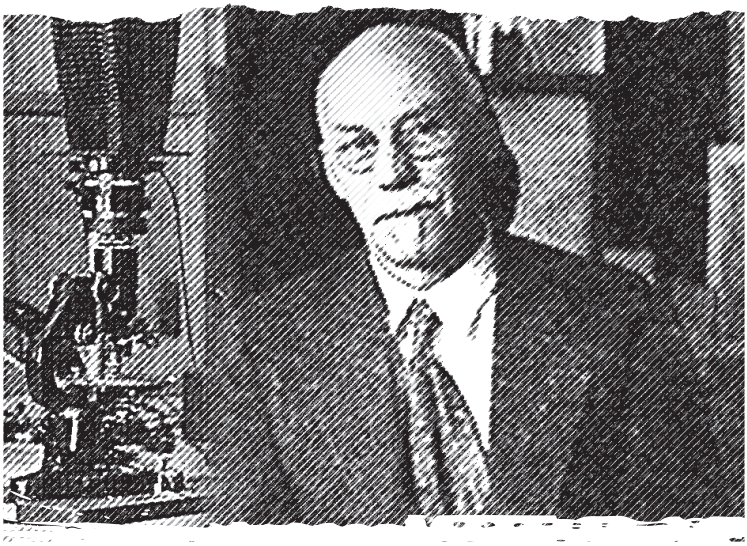

74

Того дня Тарас Дмитрович вийшов з дому бадьорий, відлітали геть більші й менші прикрощі, що кружеляли досі осами набридливими навколо нього, натомість душу гріла добра вісточка: нарешті на виході головна книга його життя – «Армія без держави». Майже три десятиліття він виношував її, пишучи інколи немов за кумедною сентенцією Оскара Уайльда. Це ж зовсім про мене, подумки всміхався Боровець, коли читав цього дотепника: до обіду я працював тяжко і поставив у своєму рукописі одну кому, а по обіді трудився ще тяжче, знявши ту кому, яку ставив перед обідом.

Тарас Дмитрович, як завше, простував швидко, роблячи чималі кроки своїми цибатими ногами, мов землемір на полі, що замість крокви взявся міряти землю кроками. Він ішов за звичкою прудко, як раптом мусив спинитись. Враз перед очима в нього все попливло, будинки хитнулися, мов не на тверді земній стояли, а на воді, й хиталися в міру того, як набігала хвиля; автомашини ж, які пролітали мимо, були неприродно видовжені й розмиті, наче на фото невправного аматора, коли витримку він виставив завелику.

Поліцейська машина спинилася коло чоловіка, який лежав у дивній незграбній позі, мовби він, вже не здужаючи йти, думав рухатись поповзом; поліцейські викликали медичну поміч і Боровця доставили у шпиталь.

«Кажуть, що звичний наш світ – білий світ, – подумалося Тарасу Дмитровичу, як розплющив повіки і озирком, одними очима окинув білосніжні стелю й стіни, не будучи певним, на якому він світі. – Цей, видається, ще навіть біліший».

– Ви в шпиталі, – нахилилася над ним миловидна жінка в халаті. – Чи є у вас хто з рідні або близьких, хто міг би вас забрати й доглянути?

Боровець смикнувся було встати, принаймні на бік повернутись, але тіло було немов не його і не збиралося слухатись. Він зрозумів, що настав параліч.

– Нема нікого, – видушив ці два слова врешті з себе, таких важких, свинцевих чи олов'яних, сповнених болю, видушив через силу, тамуючи жах, що набіг мимоволі разом з усвідомленням смислу цих слів.

Про все те медичному начальству доповіли і воно лиш плечима стенуло:

– В будинок для старців.

«І тепер ти, Тарасе, – набігала думка, – тут, у єврейському притулку для немічних та калік, помилково хтось записав тебе «Боровіц», тож і перехрестили на єврея, по тому як по війні вісім місяців все засудити хотіли за паскудами вигадані єврейські і польські погроми. А може, то доля на компенсацію раптом розщедрилася, що боронив євреїв? Ниньки, Тарасе, що ногами своїми сходив стільки простору незміримого поліських лісів і боліт, а ще й усеньку Європу з'їздив разом з Канадою та З'єднаними Державами Америки, міряй досхочу на інвалідному візку цю кімнатку з коридором та шматочок подвір'я».

Перед Тарасом Дмитровичем, що звик завше поміж велелюддя бути – доброго й злого, милосердного і безсердечного, приязного і відразливого, та все ж велелюддя, – тепер виросла стіна одинокості: невидима, яку не відчути на дотик, вона твердіша мурованої, скріплена цементами найміцнішими.

Щоправда, з рідні мав сестрину доньку, яка в Канаді мешкала, але з тої Канади не наїздитися сюди,

у Нью-Йорк. Ще заходила інколи Ольга Смородська, дружина начальника штабу Бульби, що теж у «Поліській Січі» воювала, принагідно хтось із побратимів колишніх хіба загляне.

Зате, відгороджений від світу всенького тими стінами невидимими, кріпшими за будь-яку бронь, він міг набалакатися сам із собою, з найнадійнішими і найчеснішими приятелями – своїми думками.

Хто ти: переможцем пройшов життя чи переможеним? І чим, якими словами перемогу означити? Що в житті зробив не так, за який гріх маєш насамперед висповідатись, як лаштуватимешся у головну дорогу свою? Ти воював, під чужими кулями лягали твої січовики, але й вони ворога копами клали; на війні не буває святих, на війні є солдати. Але смерть Григорія, хоч ненароком вчинену, він не міг простити собі ні через роки, ані через десятиліття.

З життя великого, що просочувалося з поміччю газет крізь ці стіни, він знав дещо про Шандрука, про Балінського і Богатирчука, знайомих і незнайомих, про яких інші оповідали. Он Балінського, що лиш наукою вперто займався, а пальчик об пальчик не вдарив, щоб землю свою від біди звільнити, землю, яка народила його і вивчила, того Балінського тепер не тільки континент африканський, а весь світ пошановує... Богатирчук, що з Січових стрільців починав, мудрував-мудрував, не вірячи у люд своєї землі, аж поки у Власова опинився, нівроку тепер поживає – читав Тарас Дмитрович у газетах, тепер він видатний вчений, поважним професором в Оттаві два десятиліття з лишком пропрацював, а ще нагороджений Британським інститутом радіології золотою медаллю імені Барклая, небідний до того ж – фотознімок на очі трапився, де відпочиває господін Богатирчук на власному острові.

Річ не в заздрості: ця болячка, нівроку, впродовж життя його обминала.

Річ в іншому. А що ти, Тарасе, досяг, де маєтності твої, де острів приватний?.. Ти все задля справи віддав, кам'яні кар'єри твої не твоїми за Польщі стали, сперш у кутузку запакували, а тоді ще й жити на своїй землі заборонили; гнив ти роками у болотах, п'явок годуючи та ненаситну мошку, чигала куля на тебе в будь-який момент – як не від німця, то від поляка чи більшовика... То може, якось життя переглянеш, якщо вже переписати зась, перелицюєш його як поношену, стару і вицвілу одежину? Де ж ти схибив – питав внутрішній голос, якого не змусиш замовкнути.

А ніде – відказував голос інший. То нічого, що не нажив островів приватних, замість них інвалідний візок, та й то не твій. Казав тобі знайомий немолодий чоловік, що п'ятьох синів вигодував і всі п'ятеро у «Поліську Січ» пішли:

– Годі від діток подяки чекати. Гріх.

І музика славетний казав, що оберемок талантів викохав:

– Не чекайте від учнів дяки. Хай ростуть собі, як гінке дерево у діброві.

Ти ніколи, Тарасе, не бив себе в груди, що любиш землю свою, та все робив задля неї. Найдорожче втратив – навіть своє, зірку свою незгасну Аню: гірко, що впала вона від рук, кого звати належало побратимами.

А може, то є любов'ю істинною, коли не клянчиш у долі за неї платні, срібла-злата чи удачі якої, палаців чи островів, крісла державного високого чи еполетів розкішних, бодай окрайця маленького і зачерствілого від омріяного особистого щастя, може, то є?..

Судилося йому випадком зустрітися з Уласом Самчуком, земляком і давнім знайомим. Різне трап-

лялося в них на віку, згадував якось Самчук: «Наше знайомство було коротке, зате бурхливе і корисне, бо я довідався, що пан отаман прибув просто з Волині, що від нього ще пахне рідними очеретами...»

Були й непорозуміння, доходило до гострих пересвар, Боровець в одній публікації назвав «гадом» вже уславленого земляка – довго каявся по тому отаман, мимоволі здригався, як спадав на пам'ять його нервовий зрив...

А цього разу, як побачилися, то наче з душею іншою Уласа Самчука зустрів; втомлений життям, працею задля окрайця хліба звичайнісіньким прибиральником, він лиш зизом на Боровця подивився:

– Кожний має до мене справи якісь... Але тепер, коли я перейшов на статут замітача, я всі ті жалі й болі вирішив. Я прошу всіх, всіх, всіх – залишити мене, відчепитися врешті від мене, забути мене – і це буде єдине, чого я від усіх бажаю...

Боровцю до останнього, до інвалідного возика не випадало рукою махнути: відчепіться од мене... То він творить Українську національну гвардію, стає членом ЦК УРДП, але не знаходить спільної мови з Іваном Багряним, бере участь у світовій організації «Українське вільне козацтво», яка надає йому звання генерал-хорунжого і нагороджує орденом, а ще президент Андрій Лівицький удостоює воєнного Хреста Української народної республіки. Не закинуто й видавничі діла, бо Тарас Дмитрович випускає «Бюлетень Головної Команди УНГ», журнал «Меч і Воля», вишкільні зошити «Військова справа»...

На думки він тепер був багатий, от тільки як замисли свої і бажання здійснити, сидячи в цьому візку... А найбільше бажання: бодай на хвильку потримати в руках видану, що б фарбою пахла, «Армію без держави»...

– До вас прийшли, – ступила в кімнату служниця. І на подивований погляд Боровця додала: – Не назвався.

Сивого худого чоловіка, що постав на порозі, Тарас Дмитрович, хоч як силився, не впізнав. От тільки очі щось нагадували йому – сірі з прозеленню дивилися з глибини десятиліть – і неймовірний здогад, хисткий і непевний, голкою штрикнув.

– Не впізнали, друже отамане, – голос був той же, пам'ятний добре, і збігався він з тим непевним здогадом. – Григорій я...

– З того світу?! – Боровець хотів вигукнути, та лише застогнав і смикнувся встати, нараз забувши своє каліцтво.

– Я все життя хотів з вами зустрітися, – гість зробив кілька кроків і, схилившись, обняв Боровця у візку. – Я мав перепросити вас за обман.

– Як? Який? – швидше згикнув, ніж вимовив Боровець.

– Ви відправляли мене як представника Української національної гвардії на Полісся, в район Прип'яті. Але наші десантники, щоразу ледве приземлялися з парашутами, як втрапляли в совітські лапи. Я зрозумів, що зрадник між нас, от і затіяв містифікацію з власними похоронами.

– І хто ж він... між нас? – дивом верталися давні тривоги і Тарас Дмитрович поспіхом, навіть панічно, шукав у пам'яті тих, хто здатен на те, шукав, мов у комірчині, куди давно вже заходив і не зразу міг пригадати, де і коли що клав.

– Не силуйте пам'ять, – покивав головою Григорій. – Кріт був насправді не наш.

Тепер Боровець тільки мовчки дивився на гостя, хоч від новини, ще не всієї вимовленої, у скронях дзвіночки тоненькі взялися подзвонювати.

– Кротом був англієць Кім Філбі, що координував британську і штатівську розвідку. А насправді давно совітами завербований. І щоразу, як закидали наших хлопців на терени УПА, то чекісти знали все швидше, аніж вони долетять до кордону. Це випливло згодом, тоді ж мав лише підозру на інших, але ваше завдання Григорій Лелека мав виконати. А як – то вже на власний розсуд.

Давно шибки в вікні потемніли, а вони все ще згадували: Боровець про свої звивисті шляхи говорив, а Григорій оповідав, як кордон без літаків подолав, як зійшовся з підпіллям і через рік засипався, як із тюрем і таборів утікав, та лиш за третім разом щастило...

Кілька днів Тарас Дмитрович не міг відійти від розмови з Григорієм, він вернувся знов на своє Полісся, де так розгуляється п'янко весною зірвиголова черемха, дикі гуси, ключем повертаючись, гортанно вітають свій край, тож діток належить виводити тут і ставити на крило, де аж очі приплющиш від солодко-кислої втіхи брусниці й наповал сп'янієш, як зацвітуть восени вереси... Він не здатен був відірватись від того видива, як раптом...

На той час був Боровець сам у кімнаті, але мав чомусь відчуття, що то лише видається, хтось є тут іще, він прийшов, певне, з вулиці щойно, бо на Боровця прохолодою злегка війнуло; потім беззвучно відчинилися двері й на порозі постала вона, Анна Боровець, Анна Опоченська, така ж, яка назавше лишилася в пам'яті, з веселою і добродушною усмішкою на устах.

– Я так довго йшла, даруй вже мені...

– Слава Богу, нарешті, – швидше видихнув Боровець, аніж вимовив, бо дух йому перехопило нараз.

Вона злегка, немов дитину, по голові його гладила:

– Тепер ми вже будемо разом.

Він знову став молодим і хвацько, мов підпружинений, схопився з візка інвалідного: взявшись за руки, йшли вони сперш коридором притулку, йшли повз подивовані очі, що визирали з-за кожних дверей, зі втіхою визирали на пару щасливу; вони туди зараз ішли, де дикі гуси гнізда малечі пухнастій досі налаштували і де ще не відцвіла черемха-розбійниця.

...Книжка «Армія без держави» вийшла по тому через неповних два місяці.

ТОРЖЕСТВО ПАМ'ЯТІ

Ми живемо у добу торжества пам'яті. За останні двадцять або двадцять п'ять років всі країни, всі соціальні, етнічні та родинні групи пережили глибинні зміни традиційного ставлення до минулого... Світ заполонила хвиля спогадів, міцно з'єднавши вірність минулому – дійсному або уявленому – з почуттям приналежності, з колективною та індивідуальною свідомістю, пам'яттю та ідентичнісю...

П'єр Нора

Понад сім десятиліть тому завершилася одна з найбільших трагедій світової історії – Друга світова війна. Впродовж довгих десятиліть радянської доби як питання української національно-визвольної боротьби, так і примусової репатріації після війни в СРСР, українсько-польського конфлікту замовчувалися або ж висвітлювалися радянською історіографією тенденційно, крізь призму ідеологічних штампів, зі значними перекрученнями. Більшість документів, пов'язаних із діяльністю Української повстанської армії, її лідерів та ідеологів залишились абсолютно невідомими як широкому загалу, так і дослідникам, бо засекречувався основний пласт архівних документів.

А тим часом практично кожна українська родина випробувала на собі ще у передвоєнні роки щедроти радянського режиму: репресії, національні та релігійні утиски, русифікацію, примусову колективізацію, а як помсту за відмову від колективізації – голодомор 1932–1933 років. Не кращою ситуація була і на західноукраїнських землях, де у міжвоєнний період у Другій Речі Посполитій закривали українські школи, культурно-освітні заклади, руйнували православні церкви, нищили селянські господарства під час пацифікації.

У період з кінця 1939 по червень 1941 року на Західній Україні було проведено чотири широкомасштабні депортаційні акції (лютий, квітень, червень 1940 року та травень-червень 1941 року). Визнана найбільш ефективним засобом політичних і соціально-економічних перетворень у регіоні депортаційна політика за час її реалізації більшовицькою владою у 1940–1941 роках охопила значний відсоток населення. Загалом, з колишніх земель Другої Речі Посполитої було виселено від 311 до 329 тис. осіб, з них 223 тис. із західних областей України.

Звичайно, така політика, що проводилася радянською владою та Другою Річчю Посполитою на українських теренах, не могла пройти безслідно. Руйнування впродовж десятиліть традиційних громадсько-політичних та соціально-культурних структур регіону, життя у постійному страху, позбавлення демократичних свобод, приниження людської гідності, ополячення та русифікація не могли не відбитися на свідомості людей мислячих, людей з високою національною гідністю: принесене ззовні лихо викликало зрозумілий опір. Саме цій проблемі присвячена книжка Івана Корсака.

Захоплюючий художній сюжет пропонованої книжки проливає світло на досить суперечливі і маловідомі широкому загалу особистості Тараса Бульби-Боровця, Павла Шандрука, Федора Богатирчука, Бориса Балінського, які в українській історичній науці, в шкільній і університетській програмах залишилися поза написаними сторінками. Автор не просто розповідає про життєвий шлях цих та інших українців, він змушує читача до глибини душі перейматися моральними дилемами головних героїв, їхніми хвилюваннями, і, врешті, мало-помалу, починаєш розуміти той світогляд, переживаючи разом із головними ге-

роями їхній нелегкий вибір: залишитися осторонь, – чи взяти на себе велику відповідальність.

Різноплановість і багатовекторність сюжетних ліній переносить читача у ту епоху: українські національно-визвольні сили поліських лісів, діяльність президента Андрія Лівицького, польсько-український конфлікт на Волині, «новий порядок» нацистів, виживання під окупацією, варшавське повстання, примусова репатріація на радянську Батьківщину, діяльність української політичної еміграції... І у таке різнобарв'я сюжетних ліній автор вплітає долі окремих людей, одних із тисяч чи мільйонів – зокрема кохання Віри та Григорія. Саме з таких доль, кожної окремо-інакшої і по-своєму трагічної, і зіткана доля нації у лихоліття війни, у повоєнні десятиліття.

Дві тоталітарно-авторитарні системи: радянська і нацистська, зіткнувшись у своїх імперських амбіціях, не просто понівечили все, що трапилося на їхньому шляху. Воюючи між собою, вони були до болю схожими, що й ілюструє на сторінках своєї книжки Іван Корсак. Жодна зі сторін не вбачала в українцях державницької нації, намагаючись використати наш народ як розмінну монету. Навіть каральні органи, методи репресій, тюрми і допити були до неймовірного схожими, що на численних прикладах автор демонструє читачу.

За усіх найскладніших часів інтелігенція завжди була тим стрижнем нації, який дозволяв вистояти, пройти крізь усі труднощі та незгоди, і в найбезнадійніших ситуаціях ставала тим маячком, який не давав загубитися народу в пітьмі лихоліття, гонінь, розчарувань. Напевно, саме тому найпередовіша національно свідома еліта суспільства безжально нищилася окупантом – чи то російським, чи польським, чи німецьким, чи радянським. І, виживаючи, здавалося б,

за неможливих умов, проходячи крізь усі труднощі та перепони, українська інтелігенція гартувала свою національну ідею, гордо несучи її як прапор до мети. Волинянин, лікар за професією, Василь Кархута, що разом із Тарасом Боровцем перебував у польському концентраційному таборі «Березі-Картузькій», напише про це у своєму творі «Полум'яний вихор»: «...у переповненій камері рука мовчки шукає руки друга. Зв'язуються нитки побратимства, позачасова дружба в біді. Снуються сміливі плани. Люди не ламаються, не скавулять, лише ще більше твердну́ть». Саме такими були і залишаться у пам'яті нащадків борці за незалежну Українську державу, описані у книжці Івана Корсака. Саме такою має бути підтримка одне одного серед українців сьогодні.

Доречним на сторінках книжки є цитування оригінальних документів, що далеко не завжди притаманно художній прозі. Переносячись у воєнне лихоліття, читач до найдрібніших деталей занурюється в атмосферу просякнутого кіптявою і голодом Києва, де і Хрещатик не Хрещатик, а Айхгорнштрасе, переймається відчаєм і страхом наметового табору, який примусово репатріюють в СРСР західні союзники, відчуває цинізм генерала Власова та безсилля і розчарування української дивізії, яка зазнала поразки під Бродами.

Неможливість жити на Батьківщині через відновлений по війні радянський режим, вимушене політичне біженство стали трагедією для українських патріотів, що стільки зусиль поклали заради побудови соборної Української держави. Еміграція з України була одним із найдраматичніших рішень у житті національно свідомої української еліти. Хтось до останнього подиху, не покладаючи рук, гартував національну державницьку ідею, хтось пережив боліс-

не розчарування, але усі вони заплатили велику ціну за своє політичне біженство: пізнали ностальгію та відчуженість. Еміграція означала зміни у соціальному статусі, відірваність від свого народу, історичної Батьківщини.

Більшість із борців за волю українського народу, за незалежну національну державу не змогли ступити на оновлену, посталу з радянського попелу Україну, що вкотре відродилася на початку 90-х років минулого століття. Комусь пощастило дожити до цього дня... А усім нам разом – випало щастя пишатися славною національною минувшиною. І нехай через довгі десятиліття, та все ж торжество пам'яті дозволило посісти гідне місце в українській історії Тарасу Бульбі-Боровцю, Павлу Шандруку, Степану Бандері, Андрію Лівицькому і сотням та тисячам інших українців, які здійснили свій вагомий внесок у підмурівок сьогоднішньої незалежної України.

Людмила СТРІЛЬЧУК,
доктор історичних наук,
професор Східноєвропейського
національного університету
імені Лесі Українки,
Голова ВКО ВУТ
«Просвіта» імені Тараса Шевченка

Автор радо прийме
відгуки,
зауваги та побажання
за адресою:
ifkorsak@gmail.com

ЗМІСТ

На розстанях долі. *Роман* 9

Людмила Стрільчук.

Торжество пам'яті. *Післямова* 327

КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «ЯРОСЛАВІВ ВАЛ»

МОЖНА ПРИДБАТИ:

У КИЄВІ:

- **Видавництво «Ярославів Вал»** (вул. Ярославів Вал, 21-Є, тел.: (044) 234-15-24);
- «**Книгарня «Є»** (вул. М. Лисенка, 3; тел.: (044) 235-88-50; вул. Спаська, 5, тел.: (044) 351-13-38; просп. Повітрофлотський, 33/2, тел.: (044) 275-67-42);
- **Книгарня видавництва «Наукова думка»** (вул. М. Грушевського, 4, тел.: (044) 278-06-96);
- **Книгарня видавництва «Смолоскип»** (вул. Межигірська, 21; тел.: (044) 425-23-93);
- **Мистецька агенція «Наш Формат»** (пров. А. Горської, 5А; (044) 234-82-06);
- **«Академкнига»** (вул. Б. Хмельницького, 42; тел.: (044) 234-01-23);
- «**Сяйво»** (вул. Червоноармійська, 6; тел.: (044) 235-03-29);

У ЛЬВОВІ:

- **«Книгообрій»** (вул. Бузкова, 2; тел.: (0322) 45-00-64);
- «**Книгарня «Є»** (просп. Свободи, 7, тел.: (0322) 35-73-68);
- **«Українська книгарня»** (просп. Шевченка, 8; тел.: (0322) 35-74-91);
- **Книгарня «Наукового товариства ім. Шевченка»** (вул. Чупринки, 21; тел.: (0322) 35-87-39);

У ТЕРНОПОЛІ:

- «**Книгарня «Є»** (вул. Валова, 7-9; тел.: (0352) 25-44-59);
- **«Ваша книга»** (вул. Майдан Волі 4/1; тел.: (0352) 52-25-40).

В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ:

- «**Книгарня «Є»** (вул. Незалежності, 31; тел.: (0342) 72-29-04);

У ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ:

- **«Проскурівкнига»** (вул. Соборна, 56; тел.: (038) 265-55-20);

У РІВНОМУ:

- **«Книгарня № 9»** (вул. Островського, 16; тел.: (0362) 22-35-97);

У ЛУЦЬКУ:

- **«Освіта»** (просп. Волі, буд. 8; тел.: (0322) 72-46-14);
- **Редакція газети «Сім'я і дім. Народна трибуна»** (вул. Л. Конякіна, 18-В, тел.: (0322) 78-46-23);

У ВІННИЦІ:

- «**Книгарня «Є»** (вул. Соборна, 89; тел.: (0432) 52-93-41);

У ХАРКОВІ:

- «**Книгарня «Є»** (вул. Сумська, 3; тел.: (057) 731-59-49);
- **«БУКС»** (вул. Сумська, 51; тел.: (057) 714-26-73);
- **«Книголенд»** (вул. Двадцять третього серпня, 47; тел.: (057) 717-40-36);

У ДНІПРІ:

- **ТОВ «Обласний бібліотечний колектор»** (просп. Кірова, 22; тел.: (056) 371-02-78);

У КРИВОМУ РОЗІ:

- **«Букініст»** (пл. Визволення, 1; тел.: (0564) 92-37-32);

У ЧЕРНІГОВІ:

- **«Будинок книги»** (просп. Миру, 45; тел.: (0462) 69-92-64).

Юрій ЩЕРБАК
«Україна в епіцентрі світового шторму»,
книга-прозріння, (прогнози, оцінки коментарі), 2017

«Україна в епіцентрі світового шторму» – це гостроактуальна і пекуча публіцистика Юрія Щербака 2010–2016 років, майже повністю присвячена долі України на початку XXI століття, її геополітичному місцю в Європі.

Автор досліджує зловісний феномен російського шовінізму, його генезу, коріння ненависті режиму Путіна до України та українців, змальовує пророчу візію можливих варіантів майбутнього. Висновки Ю. Щербака про спорідненість агресивної політики Путіна з діями Гітлера і Сталіна ґрунтуються на переконливих історичних паралелях.

Юрій ЩЕРБАК «Зброя судного дня»,
документально-фантастичний роман, 2016

Дія нового документально-фантастичного роману Юрія Щербака «Зброя Судного Дня» відбувається в 2014–2015 роках, коли вирішується доля України: щоб зупинити російську агресію, група українських патріотів намагається таємно створити ядерну зброю – бомбу для Путіна. Це гостросюжетний політичний трилер, персонажі якого – вищі очільники України, Росії та США; тут ведеться безжальна боротьба розвідок, діє п'ята колона зрадників, а перемоги досягаються ціною великої крові і страждань.

Загроза застосування ракетно-ядерної зброї примушує Звіра з безодні зупинити наступ на Україну. Чи надовго? І чи можна вірити Звіру?

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ
«Наближення до суті», 35 літературних доль, 2015

Тут ідеться про 35 літературних доль. Чому саме 35? Можливо, тому, що це – вік помежів'я людської молодості й зрілості?

В кожнім разі – це спроба неакадемічного погляду на письменників від Астольфа де Кюстіна, В'ячеслава Липинського, Миколи Лукаша, Дмитра Павличка, Бориса Нечерди і до Володимира Некляєва, Василя Голобородька, Наталки Дзюбенко, Павла Гірника, Василя Слапчука та Павла Вольвача.

А ще спроба відповісти на запитання: письменник – це «приборкувач часу», який може спинити мить, чи тільки «художник-копіїст», що відтворює зримий контекст епохи, констатуючи її проминальність…

Літературно-художнє видання

ІВАН КОРСАК

НА РО́ЗСТАНЯХ ДОЛІ

роман

Післямова
Людмила Стрільчук

Літературний редактор
Сергій Цушко

Коректор
Лідія Солонько

Макет і обкладинка
Сергій Тарасенко

Випусковий редактор
Павло Щириця

Підписано до друку 01. 03. 2017
Формат 84х108 1/32. Ум. друк. арк. 8,5
Папір офсетний. Замовлення №103
ТОВ «Видавниче підприємство» «Ярославів Вал»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24; e-mail: yar_val@ukr.net
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи: ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Віддруковано:
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
Свідоцтво ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
тел. (03849) 4-22-50; drukruta@ukr.net